

Den som dør, får se

Gravskikker og forestillinger om døden i noen religioner og kulturer

Av

Inger Marie Ruud

Oslo 2006

*"Fred med ditt Støv" Baksiden av en jernstøtte fra slutten av 1800-tallet.
Fra Oppdal kirkegård.*

ISBN: 82-8037-006-4

UBO Skrifter: 31

Innholdsfortegnelse

Gravskikker og forestillinger om døden i noen religioner.....	1
1. Egypt	1
Arkeologisk materiale	1
Litterært materiale	3
Forestillinger om et liv etter døden	6
Litteratur.....	7
2. Norge før og rundt religionsskiftet	8
Arkeologisk materiale	8
Litterært materiale	10
Forestillinger om et liv etter døden	12
Kristendommen kommer til Norge	14
Litteratur.....	15
3. Jødedom	17
Synet på døden i Gamle testamente (GT)	18
Synet på døden fra den tid rabbinisk jødedom starter	20
Jødedommen i nyere tid	23
Når døden nærmer seg og etter dødsfallet.....	25
Begravelsen	26
Sørgeperioden.....	26
Gravplass og gravminne.....	27
Jøder i Norge	27
Litteratur.....	32
4. Islam.....	33
Hovedprinsippene i islam.....	33
Islams menneskesyn.....	34
Eskatologi.....	35
Når døden nærmer seg	36
Etter dødsfallet	36
Begravelsen	38
Kvinner og begravelse.....	40
Muslimer i Norge	41
Litteratur.....	46
5. Hinduisme	47
Menneskesyn	48
Eskatologi.....	49
Når døden kommer.....	50
Begravelse og sørgeperiode	51
Hinduisme i Norge	53
Litteratur.....	54

6. Buddhisme	55
Hovedprinsippene i buddhismen.....	55
Eskatologi.....	56
Når døden kommer.....	57
Begravelse og sørgeperiode	57
Buddhisme i Norge	59
Litteratur.....	60
Gravskikker og forestillinger om døden i vår kultur frem til moderne tid.....	61
1. Noen syn på død og begravelse fra kristendommens begynnelse til nyere tid.....	61
Døden som synd	61
Oppstandelsestroen.....	62
Likbrenning eller begravning av hele legemet i Det nye testamentet (NT).....	62
Oldkirken.....	64
Middelalderen.....	65
Fra renessanse til opplysningstid	66
Romantikken	67
Litteratur.....	68
2. Den moderne likbrenningstanken vokser fram.....	69
Utviklingen av den moderne kremasjonsovn	70
Likbrenningsbevegelsen i Norge.....	71
Kremasjoner i nåtiden	72
Askespredning	74
Litteratur.....	76
3. Gravskikker i moderne tid	77
Likkister og urner	77
Liksvøp.....	78
Nye gravferdsmoter.....	78
Minnesmerker.....	80
Litteratur.....	84
4. Noen forestillinger om døden	86
En personlig opplevelse	86
Den usynlige død.....	87
En naturlig død	88
En verdig død	90
Døden som søvn	91
Døden som tabu.....	92
Litteratur.....	93
Illustrasjoner.....	94

Gravskikker og forestillinger om døden i noen religioner

1. Egypt

Hvert år strømmer titusener av turister til Egypt. De tiltrekkes av mange ting, men først og fremst av alle fortidsminnesmerker som finnes over hele landet. Vi kan grovt dele minnesmerkene i to hovedgrupper: for det første templer og moskéer og for det andre gravplasser fra de eldste pyramidene til gravene til den siste sjahan av Persia (1919-1980) og kong Farouk av Egypt (1920-1965) i Rifai-moskéen og mausoléet for den tredje Aga Khan (1877-1957) på bredden av Nilen i nærheten av Aswan.

Arkeologisk materiale

Før 3100 f.Kr. var ikke Egypt noe enhetlig land. Nildalen var befolket av forskjellige folkegrupper og kulturen refereres oftest til som predynastisk.¹Tiden før 8000 f.Kr. kalles paleolittisk tid eller eldre steinalder. En del verktøy som er funnet i graver, dateres tilbake til denne tiden. Epi-paleolittisk eller mesolittisk tid fulgte deretter. Fra denne perioden, (ca. 8000 - 5200 f.Kr.) er det ikke funnet tegn til jordbruk eller husdyrhold. Epi-paleolittisk kultur er kjent først og fremst fra to utgravningssteder, el-Tarif og Armant, begge i nærheten av Theben. Funnene herfra tyder på en jeger- og samlerkultur.

De første bevis på jordbruk er funnet i Badaria-kulturen i Øvre Egypt, som først ble kjent rundt 1923. En regner at denne kulturen bestod fra ca. 4400 til 4000 f.Kr. Badaria-folket bodde i små landsbyer. Ca.600 graver fra denne perioden er funnet. Denne kulturen har navn etter Badari-Qau-området og finnes også andre steder i Øvre Egypt

Perioden fra 4000 f.Kr. til 3100 f.Kr. kalles ofte Naqadaperioden, delt i Naqada I, II og III. Den første fra ca. 4000 til ca. 3500 f.Kr., den neste fra ca. 3500 til ca. 3200 f.Kr. og den siste fra ca. 3200 til ca. 3000 f.Kr. Denne perioden regnes som den viktigste predynastiske periode i Egypt og mange viktige begivenheter som fant sted i denne perioden, peker i retning av den mektige sivilisasjon som den egyptiske etter hvert ble. Det var i Naqada i Øvre Egypt at den britiske arkeolog og egyptolog W.M. Flinders Petrie i 1895 startet utgravningene som viste de første bosettingene i Egypt.

I perioden fra Badaria-tiden til første dynasti (ca. 4400-3000 f.Kr.) kan en tydelig se forskjell i sosial status i måten folk er begravd på. Gravene er forskjellig i størrelse, plassering, konstruksjon og innhold. Større, rikere utstyrte og bedre plasserte graver tyder på at den gravlagte har hatt spesiell stor betydning i live. Menns graver er ofte større, mens kvinners graver er rikere utstyrt. Mot slutten av predynastisk tid kan en se klare påvirkninger fra Mesopotamia, noe som kanskje påvirket samlingen av Egypt som en regner fant sted ca. 3100 f.Kr. under kong Narmer. Det er gjort en rekke gravfunn i hele perioden fra paleolittisk tid til dynastisk tid. Inntil dynastisk tid ble avdøde som regel begravd i en viss avstand fra bosettingsområdene, bare barn ble lagt i krukker eller kar og begravd innen bosettingsområdet. Gravene var vanligvis ovale eller sirkulære og avdøde ble plassert i sammenkrøket stilling med en hånd foran ansiktet. I de gravene som er funnet fra de eldste tider, synes det ikke å være noen faste regler for hvilken retning gravene ligger i. Senere

---

¹ Tidsinndelingen er forskjellig i forskjellige kilder. Jeg har holdt meg til tidsinndelingen til University College London.

finner en at hodet nesten alltid er vendt mot øst og avdøde ligger på høyre side vendt mot soloppgangen. Fra tidligste tider ble det funnet gjenstander i gravene i form av smykker, kammer, pynteutstyr og div. redskaper, bl.a. kniver og skjæer, men få gjenstander i forhold til senere dynastisk tid.

De første gravene var plassert i ørkenområder og ikke i fruktbar jord. Det er flere teorier om hvorfor det er slik, men de avdødes legemer ble veldig godt bevart i ørkensanden. De ble lagt ned i sanden uten kiste, av og til viklet inn i en sivmatte eller et skinn, og likene tørket så fort at de ikke rakk å gå i oppløsning. Dette var i pakt med senere gravskikker hvor det ble lagt stor vekt på legemets bevarelse. Uten legeme hadde ikke sjelen/ånden noen bolig og kunne ikke eksistere. Mot slutten av den predynastiske perioden kom trekistene i bruk og også graver med tre-tak. Gravene ble nå rektangulære mot tidligere ovale eller sirkulære. I hele den predynastiske perioden foregikk det forbedringer når det gjaldt å bevare den døde kroppen så godt som mulig.

Arkaisk eller tidlig dynastisk tid begynte ca. 3100 f.Kr. Egypt ble samlet til ett rike og det hersket forholdsvis velstand. Teknologisk gjorde landet store fremskritt. Ønsket om å gi den avdøde et verdig liv førte til større gravkammer med separate rom for gavene den avdøde hadde fått med seg. Allerede i badarisk tid (ca.4400-4000 f.Kr.) hadde gravrøveri blitt et stort problem og en ble nødt til å ta hensyn til dette i utformingen av gravene. Gravene ble derfor lagt på et dypere plan. Imidlertid fant en snart ut at legemene var vanskelig å bevare noenlunde intakt på den måten. De hadde blitt bedre bevart i de grunne sandgravene som ble brukt i predynastisk tid. På denne tiden begynte de også å svøpe liket inn i flere lag med bandasjer av lin. Dette var begynnelsen på mumifiseringen. Mot slutten av 3. dynasti ble de første forsøk på å fjerne indre organer påbegynt. Fjerning av disse organene ble ikke regnet som noe hinder for fortsatt eksistens. Innvollene som ble pakket inn i lintøy, ble oppbevart i et eget avlukke i veggen på gravkammeret og ved hjelp av magi ville de igjen forenes med kroppen.

Fra Det første dynasti (ca. 3000-2750 f.Kr.) ble det vanlig med strukturer over gravene, kalt *mastabaer* på grunn av likheten med utseende på de lave benkene (arabisk: *mastaba*) som en fortsatt kan se utenfor arabiske hus i moderne egyptiske landsbyer. I Det første dynasti var mastabaene utstyrt med en rekke magasiner for å gi plass til gravgods. Det kunne være store materielle verdier lagret i disse mastabaene. To graver funnet i Saqqara hadde hver 45 magasiner over jorden med en mengde utstyr for avdøde. Mengden av utstyr avhang av avdødes rikdom i live, men en kan se et tydelig ønske om å gi alle døde best mulig utstyr til å klare seg i den neste verden. Mastabaene gav plass for mye utstyr, men de var lett å robbe, så mot slutten av Første dynasti ble de erstattet av underjordiske lagerrom skåret ut i grunnfjellet. Fra Tredje dynasti, (ca. 2686-2600 f.Kr.) ble mengden og kvaliteten av gravgods sterkt redusert. I stedet ble det lagt større vekt på modeller av virkelige gjenstander.

Ved siden av det utstyr og de redskaper avdøde trengte i sitt nye liv, ble det og satt ut mat og drikke i gravene. Forskjellige ritualer fulgte utsettelse av mat og drikke. Det var i det hele tatt en mengde ritualer knyttet til alle deler av behandlingen av den døde. Det nye rikets (ca. 1550-1069 f.Kr.) utsmykninger i gravene gir oss den mest nøyaktige kunnskap om disse ritene siden maleriene på veggene i gravene beskrev nøyaktig hva som skjedde, men tilsvarende praksis var også vanlig i Det gamle riket og tidligere. Transporten av liket til graven foregikk i form av en rituell prosesjon som vanligvis startet på båter fra Nilens østbreidd til gravplassene på vestsiden. Prosesjonen bestod av sørgende kvinner, sannsynligvis ble det brukt profesjonelle gråtekoner. Ni offisielle representanter, kalt "De ni venner", og en rekke tjenere bar utstyret til graven. Viktigste ritual ved graven var det såkalte "åpning av munnen ritualet" Formålet var å gi avdøde tilbake evnen til syn, hørsel og taleevne. Dette var

et komplisert rituale med mange ingredienser som munnet ut i et offermåltid. Ritualer var mer komplisert jo viktigere avdøde hadde vært i levende live. For mindre viktige personer var ritualer enklere. I tiden etter begravelsen hadde familien, særlig eldste sønn, plikt til å sørge for avdødes fortsatte velvære. Mat og drikke måtte daglig bringes til graven. Faste ritualer var knyttet også til dette.

Mummifisering av avdøde var vanlig gjennom hele dynastisk tid. Herodotus beskriver nøyaktig hvordan balsameringen skjedde.

Først trekker de med en jernkrok ut hjernen gjennom neseborene, dels uten videre, dels etter først å ha helt inn oppløsende substanser. Så gjør de med en skarp etiopisk sten et innsnitt langs lysken og tar ut innvollene. Dem renser de, vasker dem med vin og behandler dem med røkelse. Så fyller de likets buk med ren, revet myrra, med kasia og annet røkelsesstoff – bortsett fra virak – og syr den sammen igjen. Og når de har gjort dette, legger de legemet i natron og oppbevarer det slik i sytti dager. Lenger må det ikke ligge slik. Når de sytti dager er gått, så vasker de liket og omvikler det i sin helhet med byssoremsler (papyrusremsler) og smører gummi over som egypterne oftest bruker istedenfor lim. Så overtar de pårørende liket og lar lage en trefigur i menneskeskikkelse og anbringer liket inne i den. Og når de så har lukket denne figur til, oppbevarer de den i et gravkammer hvor de stiller den oppreist mot veggen. (Herodots historie, annen bok, s.86).

I løpet av 18. dynasti ble det gjort en stor forbedring idet en utviklet nye metoder for å fjerne hjernen og i løpet av 21. dynasti var mummifiseringsteknikken på sitt høyeste. En begynte å implantere materialer under huden, en slags utstopping og det ble vanlig å erstatte øyeeplene med kunstige øyne av stein. Materialene som ble brukt til å stoppe ut mumien, bestod i en blanding av harpiks, fett, soda, lin, sagflis, gjørme og sand. For å få materialene på plass inne i kroppen, ble det mange kuttsår og disse ble grundig reparert. En har mange godt bevarte mumier fra 21. dynasti. Etter 22. dynasti ble mummifiseringsteknikkene gradvis dårligere. På ny begynte en å legge tilbake innvollene i kroppen. Fra 25. dynasti ble det vanlig å svøpe innvollene i lin og legge dem mellom bena på avdøde eller oppbevare dem i krukker.

Ved siden av mummifiseringen og offergavene var avdødes navn viktigste middel for å sikre et godt liv etter døden. Derfor ble avdødes navn alltid skrevet på mumien. Navnet hadde magisk kraft. Uten navnet ville en bli dømt til glemsel. I gresk-romersk tid da det fortsatt var vanlig med mummifisering, begynte en å feste inskriberte plater på mumien, noe som gjorde det lettere å identifisere avdøde.

Litterært materiale

Vår viten om hvordan egypterne tenkte seg livet etter døden har vi før Pyramidetekstenes tid først og fremst fra gravfunnene. Funnene av gjenstander som ble lagt i gravene, tyder på at de tenkte seg en tilværelse ganske lik den de hadde hatt i levende live. *Pyramidetekstene* er fra Det gamle rike (ca. 2686-2181 f. Kr.) og er blant den eldste egyptiske litteraturen vi kjenner. Tekstene består av formler som ble resitert ved kongelige begravelser. De eldste Pyramidetekstene vi har kunnskap om, dateres til 5. dynasti (ca. 2450-2300 f.Kr.) og er innrisset på veggene i kong Unas pyramide i Saqqara, syd for Djosers trinnpyramide.

Det livet de kongelige ble forespeilet i Pyramidetekstene, var et liv med gudene. Hovedtemaet er kongens oppstandelse og hans ankomst til dødsriket, et tema som beskrives på mange forskjellige måter. Kongene var gudenes likemenn, kanskje til og med overlegne i noen tekster. I noen av kapitlene i de senere Pyramidetekster sies kongen å forenes med Ra, solguden, i hans daglige reise i båt over himmelen. Ra-kulten var svært viktig i 5. dynasti. I

andre deler av Pyramidetekstene har ikke kongen en fullt så fremtredende plass. Han identifiseres med hele serier av guddommer eller er gudenes herre, men er samtidig under deres beskyttelse og overherredømme. Han kunne reise over himmelen med Orion eller gjennom underverdenen med Osiris. Osiris ble senere dødens viktigste gud. I mytene hadde Osiris vært en god konge i Egypt, men han ble drept og partert av sin bror Seth. Isis, Osiris sin kone, samlet sammen kroppsdelenene og gav livet tilbake til kroppen ved hjelp av magi. Osiris ble nå de dødes konge i underverdenen. Seth hadde tatt makten i Egypt fra Horus, sønn av Osiris og Isis. Det var nå Horus' oppgave å beseire Seth, hevne sin far og kreve sin fødselsrett tilbake. Han lykkes i dette til slutt. Denne fortellingen er en av de viktigste i egyptisk religion. Den levende konge ble i pakt med denne myten identifisert med Horus og den døde med Osiris. En rekke formler i Pyramidetekstene refererer til kongen som Osiris, enten direkte eller metaforisk.

Mellomriket (11. og 12. dynasti, ca. 2025-1700 f.Kr.) er en periode rik på litteratur og tekster. Fra denne perioden stammer de såkalte *Sarkofagtekstene* eller *Likkistetekstene*, en slags videreføring av Pyramidetekstene. Disse tekstene var skrevet på innsiden av mumiekistene og gjaldt en større del av befolkningen enn bare kongene. Sarkofagtekstene er funnet på gravplasser over hele Egypt. De er som regel skrevet med hieratisk skrift, en skrift som er en kursivert form av hieroglyfer og som ble mye brukt til mer dagligdagse formål. Hovedinnholdet i disse tekstene var garantier for videre liv etter døden på samme måten som kongene i Pyramidetekstene var blitt lovet dette. Tekstene viser ofte til Osirismyten eller skapelsesmyter.

Det nye riket (ca. 1550-1069 f.Kr.) regnes ofte som høydepunktet i egyptisk kultur. Nå kom papyrusene i bruk og religiøse tekster ble skrevet på disse. Papyrus var en plante som bare vokste ved Nil-deltaet. For å lage papyrus skrellet de av stilken, og flakene de fikk ut, la de ved siden av hverandre, slik at de overlappet litt. Flakene kunne legges både horisontalt og vertikalt, og det er nok lim i papyrusplanten til at flakene festet seg. Papyrus ble en stor eksportartikkel for Egypt. Det ble produsert store mengder papyrus som var lett tilgjengelig for store deler av befolkningen, også for vanlige folk. De fleste graver ble utstyrt med papyrusruller med magisk innhold. Tekstene ble enten plassert ved mumiene i kisten, lagt oppå kisten eller skrevet på gravveggene. Fra senere perioder er det også funnet innskrifter på linbandasjene som den døde ble svøpt i.

Den mest kjente litteraturen fra Det nye riket er *Dødeboken*, som tematisk er en slags fortsettelse fra Pyramidetekstene og Sarkofagtekstene. Mange eksemplarer av *Dødeboken* er funnet i egyptiske graver. En regner at en fullstendig samling bestod av 200 kapitler. Ingen eksemplarer med alle kapitlene er funnet. Opprinnelig ble samlingen kalt "Kapitler for å komme ut i dagen". Betegnelsen "Dødeboken" fikk den fra den tyske egyptologen Karl Richard Lepsius som publiserte den første samling av tekstene i 1842 og brukte betegnelsen "Todtenbuch". Innholdet var i likhet med Pyramidetekstene og Sarkofagtekstene ment å være en hjelp for avdøde i neste liv. Som Sarkofagtekstene er også *Dødeboken* skrevet med hieratisk skrift. Tekstene ble innledet med formler som "Kapittel for at den avdøde skal kunne gå ut i dagen etter at graven er åpnet" eller "Kapittel for å unngå at guden retter sitt sinne mot den avdøde" (*Dødeboken*, 70-71). Vanligvis ble små tegninger, vignetter, plassert over hvert kapittel. Det henvises ofte til tekstenes hemmelighetsfulle opprinnelse, noe som også forekom i Sarkofagtekstene. Når det gjelder *Dødeboken*'s oppfatning av sjelens endelige skjebne, er det delte oppfatninger. I noen kapitler vil den gå ombord i Ras båt i himmelen mens den i andre vil ta bolig i underverdenen sammen med Osiris. Siste variant var den vanligste. Ifølge denne oppfatningen var det aldri noen tvil om at avdøde ville overkomme alle vansker og ta plass i riket til Osiris. *Dødeboken* forble den viktigste enkeltstående gravbok helt ned til Den ptolemaiske perioden (ca. 323-30 f.Kr.).

Foruten disse tre tekstene finnes flere bøker til hjelp for den døde i underverdenen. Den første overgangsperioden (ca. 2181-2025 f.Kr.) var en urolig tid i Egypt. Sentralmakten falt sammen og landet ble delt opp og styrt av flere småfyrster. Fra denne perioden finner vi de eldste *brev til de døde* som vi har kjennskap til. Disse brevene er skrevet på potteskår eller steinskår og plassert ved gravene.

To-veier-boken går tilbake til 11. dynasti og blir senere tatt inn i Dødeboken. Den beskriver to alternative veier til de dødes rike og er en hjelpebok for å komme dit. Felles for de forskjellige funnene av avskrifter av denne boken, som alle er funnet på den indre kistebunnen, er en tegning, formet som et kart. Tegningen viser to veier på hver sin side av en ildstrøm gjennom dødsriket, en til lands og en til vanns. Begge veiene har sperreporter og er voktet av spøkelsesskikkelser og uhyrer. Boken gir anvisning på hvordan den avdøde skal bekjempe hindringene.

Underverdetsboken, *Amuat*, og *Portboken* er beslektet med *To-veier-boken* og danner hoveddelen av de kongelige gravtekstene i Det nye riket. *Underverdetsboken* gis ofte i billedform i kongegravene, men også i mindre utgave på papyrus for privatpersoner. *Portboken* fra samme periode er overlevert uten tittel, men har fått navn etter hovedmotivet som legger hovedvekten på portene som bevoktes av ildsprutende slanger og demoner. Boken beskriver solgudens vei gjennom underverdenen fra vest til øst på nattreisen. Den såkalte *Huleboken* er også fra Det nye riket. Dødsriket inneles her i huler. Også denne boken skildrer solens reise gjennom jordens indre.

Litteraturen som skildrer solens reise gjennom det hinsidige er rikholdig. Ved siden av bøkene som skildrer reisen gjennom jordens dyp har vi også de såkalte *Himmelbøkene* som skildrer solens gang gjennom himmelgudinnen Nuts legeme. ”Den eldste fremstilling av denne art er det berømte Nut-bildet i kenotafen til Sethos I i Abydos, utstyrt med en dekantabell (Dekaner var 36 stjerner eller stjernegrupper som tjente til en finere inndeling av dyrekretsens 12 tegn).” (Aukrust, s. 23). Fra Tutankhamons tid (ca. 1333- 1323 f.Kr.) har vi *Bok om himmelkua* om himmelen i form av en ku, der solbåten seiler langs buken.

En helt annen type litteratur er de såkalte *visdomstekstene*. Dette er tekster som hørte hjemme ved hoffet og templene i form av belæringer fra far til sønn og som lærebøker for vordende fyrster, embetsmenn og prester. Tekstene omhandler gode dyder som selvkontroll, godhet, sjenerøsitet, sannhet og rettferdighet. Vi har bevart syv store samlinger av denne type tekster. Av de mest kjente er *Ptahhoteps lære* fra Det gamle rike, *Khetis lære* fra Mellomriket og *Amenemopes lære* og *Anis lære* fra Det nye rike. Amenemopes lære ble berømt fra den dag den ble offentliggjort fordi det hersket nesten enstemmig enighet om at dette verket hadde vært forbilde for *Salomos ordspråk*.

Fra Det nye rike har vi også en rekke hymner til ære for gudene hvorav den mest kjente er *Akhnatons solhymne* eller *Atonhymnen*. Kong Akhnaton (regjerte ca.1351-1334 f.Kr.) har en helt spesiell plass i den egyptiske kongerekken. Han prøvde å innføre monoteisme ved at Aton ble gjort til eneste gud. Aton var den gud som hadde skapt verden og den som opprettholdt verden, manifestert i solskiven. Alle andre guder med Aton og hans prestskap i Karnak i spissen ble avskaffet til fordel for den ene guden. Akhnatons solhymne er senere ofte blitt sammenlignet med Salme 104 i Det gamle testamente. Iflg. Naguib i forordet til *Den egyptiske dødeboken* (Verdens hellige skrifter) var ideene bak Akhnatons religiøse reformasjon allerede utbredt blant datidens yngre, intellektuelle generasjon.

Magisk litteratur stammer fra alle perioder i Egypts historie. Mesteparten er imidlertid fra hellenistisk tid og skrevet på gresk. Universitetsbiblioteket i Oslo eier en 2,5 m papyrusrull med tekster av magisk art. Den må vel nærmest kalles en "Svartebok" med oppskrifter på bl.a. prevensjon og hvordan en skal holde fast på en person.

Forestillinger om et liv etter døden

Var egypterne besatt av tanken på døden? En kan få det inntrykket når en ser de storslagne gravene med alt det gravgods som var inni. Imidlertid forstår en raskt at det ikke var døden som var det essensielle, men livet. Allerede de eldste gravene var fylt med redskaper som den avdøde kunne ha nytte av i neste liv. Egypterne trodde tydeligvis på en fortsatt eksistens etter døden. Dette kommer tydeligere og tydeligere frem ettersom tiden går. Håpet og troen på et fortsatt liv påvirket kunst, arkitektur, teknologi og lovgivning. Uten denne troen ville vi sannsynligvis heller ikke hatt mumiene, pyramidene og sarkofagene som trekker turister til Egypt i dag.

Det kom ikke an på å overvinne døden, men på å beseire alle farene som fulgte med den. Døden ble på et vis en ny fødsel. Den nyfødtes inntreden i livet er farlig; likeså den levendes inntreden i døden. Døden er bare en overgang fra en eksistensform til en annen. Mennesket bestod ikke bare av legeme og sjel, men av flere elementer hvorav de viktigste var *ka* (flertall *kau*), *ba*, *akh*, og *sahu*. Ved siden av disse var den fysiske kroppen.

Ka, *ba*, og *akh* utgjorde den åndelige del av mennesket. *Ka* var den delen som forble i graven og mottok offergaver. Gravene ble ofte kalt *kas hus* og dødsritualene gjorde det mulig for avdøde å bli gjenforent med sin *ka*. Den var den guddommelige livskraften som er opphav til alt liv. Den ble til ved fødselen og skilt fra en person ved døden. "*Ka* representerer både forfedrene, som bringer livsstrømmen og etterkommerne, som fører livet videre." (Aukrust s.34) *Ka* forandres ikke når kroppen dør. Den er menneskets udødelige del. Den er ofte sammenlignet med grekernes *heros* og romernes *genius*. Den franske egyptologen Maspero har kalt den for menneskets dobbeltgjenger fordi den ofte fremstilles som en ungdommelig kropp og er menneskets stadige følgesvenn. Den norske religionshistorikeren Brede Kristensen kalte den for livskraft. Vanlige folk har bare en *ka*, guder og konger har mange *kau*.

Ba oversettes ofte med sjel, men kan neppe sies å dekke vårt begrep "sjel". Ofte framstilles den som en fugl, en stork med menneskehode. *Ba* forlot mennesket i dødsøyeblikket og kunne fritt ferdes vekk fra graven om dagen, men returnerte til mumien om natten. "*Ba* uttrykker bevegelse, frihet og hukommelse. *Ba* forener fortiden med fremtiden, noe som tyder på at den var knyttet til selvet og individets minne." (Naguib s. xvii). *Ba* er både enkeltsjel og gruppesjel, både sjel og ånd. For gudene og kongene representerte *ba* åpenbaringen av deres guddommelige makt. I Pyramidetekstene finner en av og til flertallsformen *bau*. Her oversettes ordet ofte med "velde", "berømmelse". *Ba* er vanskelig å definere, men en kan kanskje si at den er en guddommelig side ved mennesket som ble frigjort etter døden. (Lurker, s. 32).

Akh, flertall *akhu* nevnes ofte ved siden av mennesker, guder og døde. *Akh* er avledet av stamordet for "å lyse, å stråle" og ble ofte fremstilt som en ibis-fugl med krone på hodet. Den avdøde ble *akh*, lysvesen, hvis Osiris' domstol fant et menneske verdig. Bare hvis den avdødes hjerte og Ma'at ble funnet i balanse på dommedagen kunne han eller hun bli en *akh*. *Akh* har ingenting med kroppen å gjøre. *Akh* tilhører himmelen, den døde kroppen tilhører jorden. Det oversettes stundom med "åndsmakt" eller "forklarethet". Ludin Jansen kalte *akh* den spirituelle del eller åndesjelen som også tenktes å være det skremmende ved den døde (Ludin Jansen, s. 352).

Sahu er enda høyere enn *akh*. Det var det høyeste trinn et menneske kunne komme opp til, det åndelige legeme. "Dette var en ånd som hadde mottatt innvielsens eller illuminasjonens segl. Egypterne kjente ikke noe høyere trinn enn *sahu*." (Aukrust s. 39).

Opprinnelig ble de fleste gudene fremstilt i dyreskikkelse, som fetisjer. Mot Første dynasti fikk gudene gradvis menneskelig form; først med menneskekropp og dyrehode, men fra 2. dynasti begynte de å få full menneskelig form. Egyptisk mytologi er rik på skikkelser, men det er vanskelig å identifisere de enkelte guder. Attributter og skikkelse går over i hverandre. Grekerne, som hadde en ganske klart avgrenset mytologi, hadde vansker med å identifisere de egyptiske gudene da de kom til Egypt.

To dødsriket dominerer gjennom egyptisk religionshistorie, "Vesten" og "Himmelen". I "Vesten" fullbyrdes døden, solgudens og stjerners undergang. I "Østen" skjer oppstandelsen, den daglige tilbakekomst fra dødens dyp. Vi finner tekster om "Vesten" allerede i Sarkofagtekstene. Dødsriket ble kalt "Vesten" og de døde "de vestlige". Et annet dødsrike lå i himmelen. De døde sjelene var stjernene. Solguden var himmelens herre. Osiris ble etter hvert hersker over dødsriket. I gravfunnene fra de første dynastier er det ikke funnet noe som tyder på en Osiris-tro, men etter hvert fortrengete han alle andre døds-guder og ble enehersker i dødsriket og alle døde konge. Han ble et forbilde for alle. Som Osiris fikk alle sine kroppsdeler tilbake og fikk nytt liv, slik ville også alle mennesker få sine deler føyd sammen og gitt nytt liv.

Litteratur

Tekster

The ancient Egyptian pyramid texts. (1969). (Oversatt av R. O. Faulkner). Oxford: Clarendon Press.

Den Egyptiske dødeboen: og tekster om livets vei. (2001). (Oversatt av Saphinaz-Amal Naguib. Tekstutvalg av Saphinaz-Amal Naguib og Eldrid Johansen). (Verdens hellige skrifter) [Oslo]: De norske bokklubbene.

Herodotus. (1960). *Herodots historie*, 2 bind. (Til norsk ved Henning Mørland). (Aschehous bibliotek for levende litteratur) Oslo: Aschehoug.

Mercer, Samuel A.B. (1952). *The Pyramid texts in translation and commentary*, 4 bind. N.Y.

Sekundærlitteratur

Aukrust, Olav O. (1995). Egyptisk religion. I: *Dødsrikets verdenshistorie: menneskehetens forestillinger og kunnskaper om livet etter døden*, b. 1. (s. 11-75). Oslo: Grøndahl og Dreyers forlag.

Digital Egypt for Universities. A Learning and Teaching Resource for Higher Education (2000). Utviklet av University College London for The Petrie Museum of Egyptian Archaeology. Lokalisert på World Wide Web 16. februar 2006.

<http://www.digitalegypt.ucl.ac.uk/Welcome.html>

Jansen, H. Ludin. (1968). Ægyptisk religion. I: Jes Peter Asmussen og Jørgen Læssøe (Red.), *Illustreret religionshistorie*, b. 1 (s. 315-373). København: Gad.

Kristensen, W. Brede. (1925). *Livet fra døden: studier over ægyptisk og gammel græsk religion*. Oslo: Gyldendal.

Lurker, Manfred. (1984). *The gods and symbols of ancient Egypt: an illustrated dictionary* (Oversatt av Barbara Cummings). London: Thames and Hudson.

2. Norge før og rundt religionsskiftet

Arkeologisk materiale

Når det gjelder vår kunnskap om gravskikker og forestillinger om døden i Norge i de eldste tider, har vi kun arkeologisk materiale å bygge på, og materialet er spinkelt. Overgangen fra eldre steinalder (ca. 10000 - 4000 f.Kr.) til yngre steinalder (ca. 4000 - 1500 f.Kr.) markerer en overgang fra en nomadekultur hvor jakt, fangst og fiske var viktigste leveveier til en gradvis innføring av jordbruk og fehold. Dette medførte at folk ble mer bofaste i yngre steinalder. Noen gravfunn fra eldre steinalder er ikke gjort. Derimot er det gjort funn av redskaper som sigder og økser av flint i myrer og tjern. Disse er blitt tolket som offergaver for å få gode avlinger og en fruktbar dyreflokk. Det er også funnet helleristninger som en antar er fra denne tiden. Det er vanlig å skille mellom jordbruksristninger assosiert med jordbruksbefolkninger og veideristninger, laget av jeger- og samlergrupper. En del veideristninger som er funnet i forskjellige deler av landet, antas å være fra eldre steinalder. Disse viser dyr som elg, rein, hjort, bjørn og hval samt fugler og fisker. Fremstillingen av dyrene, enten de er slipt eller hogget inn i berget, er ofte blitt tolket som vitnemål om kultiske handlinger og religiøse forestillinger. (Hagen, s. 57) Bildene tenkes å ha hatt en magisk virkning. Fra yngre steinalder er det gjort en del funn av menneskeskjeletter i huler, bl.a. i Vistehulen i Randaberg. I Vistehulen, eller Svarthola som ligger ved Visteviken i Randaberg kommune, ble det ved utgravningen i 1910 funnet skjelett av en 14 år gammel gutt. Den såkalte vistegutten var begravd like utenfor hulen. I Østfold er det også gjort noen få funn av dysser og storsteinsgraver. Dysser er steingraver eller små gravhauger. Så vel dysser, storsteinsgraver og jættestuer (massegraver) er det funnet mange av i Sverige og Danmark, men få av i Norge. Felles for disse var at flere mennesker var begravd sammen. Imidlertid er det funnet noen få fellesgraver fra yngre steinalder i Norge, nemlig i Østfold hvor det er det gjort funn av hellekister. Det er steingraver, bygd som et kammer av store steiner og dekket av heller og åpne i den ene enden. I de fleste tilfellene ble imidlertid folk begravd enkeltvis og nær boplassen. Ifølge Georg Sverdrup har vi å gjøre med "en meget primitiv gravskikk" (Sverdrup, s. 14) i denne tiden. "Likene ble jordfestet enkeltvis og uten omhu. Like skjødesløs var gravpleien." (Ibid.).

Rundt år 2000 f.Kr. kom bronzen til Europa, etter lenge å ha vært brukt i Orienten. Fra eldre bronsealder (ca. 1500 - 1100 f.Kr.) er det funnet flere gravplasser i form av store gravrøyser, oftest plassert på åsrygger. Fra denne perioden er det også funnet flere gravhauger. Enkeltindivider ble lagt i stein- eller eikekister og plassert i gravhaugen. I yngre bronsealder (ca. 1100 - 500 f.Kr.) tok likbrenning over og ble med få unntak nesten enerådende gravskikk Norge. Dette var den viktigste grunnen til delingen mellom eldre og yngre bronsealder. Likbrenning hadde også forekommet i steinalderen, men i liten utstrekning. Fra yngre bronsealder var denne skikken imidlertid nesten enerådende. Den varte i ca. 1000 år, helt til religionsskiftet og kristendommens inntog. Riktignok var ikke overgangen helt plutselig. Det skjedde en gradvis endring. Bortsett fra at den døde ble lagt på et bål og brent, fortsatte de gamle gravskikkene som før. I begynnelsen ble de rensede beinrestene lagt i kister av menneskelengde. Senere ble de enten lagt i en mindre gravurne eller rett ned i en grop. Urnene ble plassert i groper på flatmark eller en liten haug med jord ble lagt over urnen. Branngravene var enkle, ofte uten gravgods og uten synlig markering over bakken. Det er gjort få funn fra denne tiden. Imidlertid fins det rike funn av helleristninger fra bronsealderen. Fra denne tiden er det funnet jordbruksristninger med motiver knyttet til kult og jordbruk, gjerne scener med klart fortellende innhold, og ofte hugd i tilknytning til fruktbart jordbruksland. Vi ser båter, krigere, ryttere, dansere, vogner osv. Mye er vanskelig å fortolke fordi helleristningene mangler en klar komposisjon og

bare består av enkeltelementer. Ifølge Oscar Almgren symboliserte helleristningene fra denne tiden ritualer i tilknytning til en sol- og fruktbarhetskult med opphav i Orienten. Fram mot 500-tallet tar bronsealderen slutt, og få spor er bevart etter den.

Fra eldre jernalder (ca. 500 f.Kr.- 600 e.Kr.) er det funnet urnegraver der urnene er satt under flat mark eller i små groper i bakken samt leirkar, fylt med brente ben og dekket av en helle. Gravgodset ble brent sammen med liket, og alt ble sammen plassert i urnen i motsetning til i yngre bronsealder hvor restene av liket ble plukket ut av bålet og vasket før de ble lagt i urnen. Senere unnlot en helt å bruke urne, men plasserte restene av bålet rett i graven. Fra den delen av jernalderen som kalles *førromersk jernalder* (ca. 500 f.Kr. - Kristi fødsel.) er det gjort få gravfunn. De døde ble brent og beina samlet i kar og begravd under flat mark eller i gravhauger fra bronsealderen. Ofte ble det benyttet kar av tre eller never til oppbevaring av beina. Disse har av naturlige årsaker nærmest blitt borte. I tiden som fulgte, såkalt *romersk jernalder* (Kristi fødsel – 400 e.Kr.) endret gravskikkene seg. Fra denne perioden har vi en rekke gravfunn. Nå forekom det at de døde ble gravlagt uten å bli brent, en skikk som kom fra Nord-Europa via Danmark og Sverige og først og fremst gjaldt folk fra høyere sosiale lag. Gravene lå både enkeltvis og i større eller mindre gravfelt. Gravene ble ofte markert av steinringer som bestod av et visst antall reiste steiner, 7,9 eller 11 i sirkel. Enten den døde ble gravlagt eller brent, var det vanlig at de rike ble lagt i gravhauger av anselig størrelse. Samtidig ble det lagt ned tildels svært rikt gravgods sammen med den døde. Våpen og nyttegjenstander ble plassert sammen med urnen. Den døde skulle ha med seg gjenstander som kunne komme til nytte i den andre verden. Mens det i den foregående periode kun er gjort funn av en beltespenne eller nål som rest av den drakt avdøde ble begravd i, er det nå gjort funn av en mengde våpen, spinnehjul, smykker, drikkehorn, leir- og bronsekar samt forskjellige redskaper og glassbeger. Gravgodset forteller om den døde var mann eller kvinne og hvilken status han eller hun hadde i levende live.

Fra ca. 400 var igjen branngravene enkelt utstyrt, kanskje en reaksjon på de overdådige gravene. Fra *merovingertiden* (ca. 600 - 800 e.Kr.) er der få gravfunn og gravhaugene små. Til gjengjeld er det funnet mange store og prangende graver fra *vikingtiden* (ca. 800 -1050 e.Kr.). Gravfunnene fra denne perioden gir oss et ganske mangfoldig inntrykk av gravskikkene og forestillingene om livet etter døden. Både gravlegging og likbrenning ble praktisert. Likbrenning holdt seg lengst i innlandet mens jordbegravelse gradvis ble mer populært i kyststrøk. Norge var det land i Skandinavia hvor likbrenning holdt seg lengst, helt til langt ut på 1000-tallet.

Fra ca. 500-600 kom en skikk hvor avdøde ble plassert i gravskip. Høvdingene fikk særlig storslagne begravelser. De rike ble gravlagt i gravskip med en mengde gravgods og sine trellkvinner. Skipet ble deretter som regel brent. Unntak er de tre skipene en nå kan se i Vikingskiphuset. Osebergskipet ble brukt som gravskip for en mektig kvinne som døde i 834. Hun lå i et gravkammer som var bygget i akterenden av skipet, sammen med en ledsager og sine mest kostbare eiendeler. Det er funnet tregjenstander, lær og tekstiler i skipet samt rester av flere dyr som hunder, hester og okser. Smykker eller andre gjenstander av gull og sølv lå opprinnelig i graven, men gravhaugen ble plyndret i gammel tid. Gokstadskipet ble bygget ca. 890 e.Kr. og senere brukt ved begravelsen av en mektig høvding, som døde ca. 900. Den døde, en kraftig bygget mann i 60-årene, lå i sin seng i et tømret gravkammer med flere gravgaver, bl.a. tre små båter, telt, slede og hesteutstyr. Smykker av gull og sølv samt våpen ble sannsynligvis plyndret av gravrøvere i gammel tid. Tuneskipet ble bygget omtrent samtidig med Gokstadskipet - ca. 900 e.Kr. En antar at en mann har vært begravd her. Gravgavene er ikke bevart, men også her lå den døde i et tømret gravkammer. Selve skipet er sterkt ødelagt. Osebergskipet er 22 meter langt. De fleste gravskipene var mye mindre, noen omtrent på størrelse med en moderne likkiste.

Litterært materiale

De viktigste litterære kildene til vår kunnskap om gravskikkene og synet på døden i førkristen tid i vårt land, er sagalitteraturen. Selv om det hersker stor uenighet blant forskere om verdien av sagaene som pålitelig kilder for vår viten om menneskers holdninger, blir de stadig brukt. Som Nedkvitne sier ”Det er godt samsvar mellom de ulike sagaenes bilde av hedensk religion, det fantes åpenbart en samlet sagatradisjon på dette området”. (Nedkvitne, s. 16) Andre viktige kilder er Edda-diktene og skaldekvadene. Skaldekvadene som ofte er rettet mot en bestemt fyrste, forteller om kriger-overklassens holdninger mens Edda-diktene gjengir myter og sagn som har vært på folkemunne i århundrer. Denne litteraturen er fra 1000-1300.

Som de arkeologiske funnene viser, var likbrenning svært vanlig fra yngre bronsealder og helt til religionsskiftet. Dette gjenspeiles også i de litterære kildene.

I *Ynglinge-saga*, den første av sagaene i Snorre Sturlasons *Heimskringla* heter det om Odin:

Odin gav lover i landet, de samme som før gjaldt hos æsene, han gjorde det blant annet til lov at alle døde skulle bli brent, og det de eide, båret på bålet med dem. Han sa at hver mann skulle komme til Valhall med slik rikdom som han hadde hatt med seg på bålet; det han hadde gravd ned i jorda sjøl, skulle han også eie. Aska skulle bæres ut på sjøen eller graves ned i jorda. Til minne om stormenn skulle folk gjøre en haug, og etter alle slike menn som det hadde vært manns mot i, skulle de reise bautasteiner; denne skikken holdt seg i lange tider (Kap. 8).

I prologen til Eddadiktet *Brynhilds Helferd* heter det: ”Da Brynhild var død, ble det bygd to bål, ett for Sigurd, og det brant først; på det andre ble Brynhild brent, og hun lå i en vogn som var tjeldet med gudvev”. Brynhild kjørte deretter vogna til Hel (Eddadikt, s.197).

”Aska skulle bæres ut på sjøen eller graves ned i jorda” ifølge Odins lover. Begge disse måtene, spredning av aske på sjøen og begravelse av asken i jorda, var vanlige i norrøn middelalder. Askespredning forekom hvis det var fare for at avdøde ville gå igjen. I *Øyrbyggja saga* fortelles om Torolv Bægefot i Øyrbyggja som var en særlig plagsom mann. Han ble først lagt i en steingrav, men plaget folk så mye med å gå igjen at sønnen Arnkjel ble tvunget til å frakte ham til et annet sted. ”De tok han så bort til en hammer tett ved og jordet han der. Der heter det siden Bægefotshammeren. Siden lot Arnkjel reise et gjerde tvers ovafor dyssa, så høgt at bare flygende fugl kunne komme over, og enda ser en merkene etter det. Der lå Torolv rolig så lenge Arnkjel levde.” (kap. 34). Men det varte ikke lenge. Senere gikk han slik igjen at ”at folk syntes ikke det var værende lenger på de gardene.” (kap. 63). Torodd Torbrandsson i Alptafjorden var særlig plaget, og sammen med huskarene og folk fra de nærmeste gardene dro de ut til Bægefotshammeren og derfra opp til dyssa til Torolv. De brøt opp dyssa og fant Torolv som ikke var råtnet, men så ut som et troll. ”han var svart som Hel og diger som et naut”.

Da de ville flytte på han, fikk de ikke rørt han av flekken. Torodd lot folka kjøre brekkstenger under han, og slik fikk de han ut av dyssa.. Så veltet de han ned i fjøra, og her lagde de et stort bål, som de satte ild på og veltet Torolv oppå. Så brente de alt til aske, men det varte lenge før ilden fatnet i Torolv. Det blåste en kvass vind, og aska føk vidt omkring straks det tok til å brenne, men den aska de fikk tak i, strødde de ut på sjøen (ibid.).

Torolv var en særlig plagsom gjenganger. Vanligvis ble forholdet til avdøde sikret gjennom ritualer i forbindelse med døden og da særlig i måten de ble begravd på. Dersom den døde ikke var stelt og gravlagt ifølge sed og skikk, kunne det hende at han ikke fant hvile i sin nye tilværelse og gikk igjen. Gjengangeren kunne oppsøke de gjenlevende og ofte ble dette tolket som et varsel om at flere stod for tur til å dø. Som regel hadde gjengangeren også vært en plage i levende live. Hrapp i *Laksdølasaga* var en annen vrang kar. Det ble sagt om ham at han var ”lei å ha med å gjøre”. Hrapp ble svært gammel og da han forstod at han var i ferd med å dø, sa han til sin kone Vigdis. ”Men når jeg er død, skal dere grave grav for meg under eldhusdøra, og dere skal sette meg ned stående der. Da kan jeg føre enda nøyere tilsyn med hus og heim” (s. 36). Men om han hadde vært lei å ha med å gjøre i live, ble han enda mye verre etter sin død, for han gikk ofte igjen. Han drepte de fleste av husfolkene sine og var til slik plage at gården ble folketom. Imidlertid gav han seg etter at han ble gravd opp og ført til et sted hvor ”hverken fe gikk, eller folk fór”. Gjengangeri var tidsbegrenset, men det var ikke alltid lett å stoppe det. Det hendte at en måtte brenne liket og spre asken på sjøen som tilfellet var med Torolv Bægefot eller de slo en påle ned i graven for å holde det fast eller hogg hodet av liket for at det ikke skulle finne veien tilbake til de levende.

Gravskip var mye brukt og av og til ble den døde og skipet brent sammen. I *Gylvagingning* i Den yngre Edda finner vi kapitlet om Balders bålferd. Balder ble satt på et skip og brent. ”Så vart liket åt Balder bori ut på skipet. Då kona hans, Nanna Nepsdotter, såg det, brast hjarte hennar av sorg, Så vart ho òg boren på bålet, og det vart sett eld på det.” (s. 81). Utenom kona, fikk Balder også med seg hesten sin.

I den eldste og visstnok den eneste øyevitneskildringen vi har fra en hedensk skipsbegravelse, får vi høre om hvordan en begravelse av en høvding kunne foregå. En arabisk reisende Ahmed Ibn Fadlan forteller om en høvdingbegravelse blant *rus*, dvs. svenske vikinger i østerled, som fant sted på bredden av Volga i år 992. Ibn Fadlan tilhørte en diplomatisk delegasjon som var sendt ut fra kalifen i Bagdad til Volga-bulgarene. I reisebeskrivelsen fra denne turen kalt *Risala* fortelles at det ble gjort store og nitide forberedelser til at høvdingen skulle brennes. En kvinne som ble kalt ”dødsengelen” hadde hele regien. Den døde ble først lagt i en grav hvor han måtte ligge i 10 dager mens de nye klærne hans ble sydd. Han ble kledd i bukser, overbukser, støvler, kjortel og en kappe av dibag med gullknapper i. De satte en lue av dibag og sobelskinn på hans hode, og bar ham inn i det teltet som stod på skipet, hvor de satte ham på teppet og støttet ham opp med putene. Videre heter det at de kom med *nabid* (en slags øl), frukt og velluktende planter, og la ved siden av ham. Så kom de med brød, kjøtt og løk og kastet foran ham. Deretter kom de med en hund, skar den i to deler, og kastet den på skipet. Derpå kom de med alle hans våpen og la dem ved siden av ham. Så tok de to hester og lot dem løpe til de var drivende svette. Disse hugget de i stykker med sverdene, og kaster kjøttet av dem i skipet. Så kom de frem med en hane og en høne, drepte dem og kastet dem i skipet. En trelkvinne som hadde meldt seg frivillig, ble etter en lang seremoni drept og lagt på bålet sammen med ham. Til slutt ble det satt fyr på bålet ”Og det gikk virkelig ikke mer enn en time, så var skipet og all veden og trelkvinnen og hennes herre og alt blitt til aske og siden askestøv.” Ibn Fadlan som var muslim, avslutter beretningen med følgende ” Ved siden av meg stod en mann av Rus, og jeg hørte ham tale med tolken, som stod sammen med ham. Jeg spurte ham da hva han sa til ham. Han svarte: ”Dere arabere er dumme.” - Jeg spurte: ”Hvorfor det?” - Han svarte: ”Jo, den dere elsker og ærer mest av menneskene, kaster dere i jorden når han er død, så jord og krypdyr og mark kan fortære ham. Vi derimot brenner ham opp på et øyeblikk, så går han til paradiset på samme sted og i samme stund.” (Birkeland, s. 17-24).

Flere steder i Norden finner en gravhauger helt fra yngre steinalders jordbrukskulturer, men i Norge er jernalderen gravhaugens klassiske tid. Jernalderhaugene i Norge er vanligvis runde og varierer i størrelse fra 4-5 meter i diameter og ca. ½ meter i høyde til svære monumenter med et tverrmål på 50-60 meter. Nesten alle vikinggårder hadde en eller flere gravhauger. Gravhaugene var plassert i nærheten av boplassen, for kontakten mellom de døde og de levende var viktig. Den hauglagte skulle beskytte slekten videre og følge med på det som skjedde utenfor haugen. Det er en rekke eksempler i sagaene på at gjenlevende oppsøkte gravhaugene for å søke råd hos de døde når viktige beslutninger skulle taes. Utrykket "sitte på haug" eller "sitte haug" knytter seg til forestillingen om at det er mulig å søke råd hos og kommunisere med de døde. I Gulatings kristenrett ble det lagt ned forbud mot å "sitte på haug".

Forestillinger om et liv etter døden

Spørsmålet om et liv etter døden, er et spørsmål som har med religion å gjøre. I religioner som kun har arkeologisk kildemateriale å bygge på, er teoriene om hva folk egentlig trodde på mange og tvilsomme. Tolkningen av det materialet som arkeologene presenterer, byr på to hovedproblemer. For det første: er materialet av religionshistorisk betydning overhode? Mye av uenigheten har gått på om en gjenstand eller fremstilling er av religiøs eller sekulær art. Spørsmålet henger imidlertid nøye sammen med og må vurderes sammen med spørsmål nr. to, nemlig å bestemme hva slags religiøs betydning eller formål en gjenstand eller fremstilling har. En av de mest anvendte metodene har vært den komparative, dvs. å argumentere ut fra analogier eller paralleller, noe som forutsetter at noe er felles. Det kan være felles opprinnelse eller påvirkning fra et område til et annet. Teoriene om opprinnelse kom til å bli koblet sammen med utviklingstanken, en utvikling fra noe "lavere" til noe "høyere". Georg Sverdrup hevder i sin bok *Fra gravskikker til dødstro i nordisk steinalder* at "forskerne levde høyt på alle slags berøringer og likheter, spredt og tilfeldig plukket opp på den vidstrakte arbeidsmark som innsamlerne åpnet for dem". Om gudstro og kultus i steinalderen kan lite slutes. Men ifølge Sverdrup (s. 67) var et felles trekk for hele steinalderen "en ureflektert tro på at samme vesen og behov bødte levende og døde inn under felles livskår og i sammenheng dermed en levende opptatthet av forholdet til de døde." (ibid.).

Det har i stor grad vært arkeologer og etter hvert religionshistorikere som har framsatt teorier om religionen i Norden inntil religionsskiftet. Funnene inntil bronsealderen har gitt opphav til bare forsiktige teorier. I hele bronsealderen var båter og skip et hyppig motiv på bergvegginskifter og som offergaver. I helleristningene er det fremstillinger av mennesker i disse båtene som ser ut som rormenn eller styrmenn. Tolkningen av disse fremstillingene har vært forskjellig, fra virkelige båter til kultobjekter assosiert med soldyrkelse og fruktbarhetskultus.

I forbindelse med gravlegging ble skipene svært viktige fra sjette og sjuende århundre. De fleste skipsgravene stammer stort sett fra vikingtiden. Det var egentlig ikke så overraskende å finne skip i forbindelse med døden på denne tiden. Skip var nært knyttet til vikingenes liv. Vikingene foretok sine raider over havet og de lange og smekre vikingskipene var lett å manøvrere.. Hvorvidt skipet i førkristen tid i Norden var et symbol på den dodes reise til et nytt liv, har vært mye diskutert. Funnene fra vikingtiden viser at menneskene på den tiden utvilsomt trodde på en tilværelse ut over døden selv om de ikke gir oss noe enhetlig bilde av hvilke forestillinger de hadde.

Likbrenningen var den dominerende begravelsesmåte i yngre bronsealder. På denne tiden ble restene lagt i en urne. Mange av disse urnene var dekorert med solhjul. Solsymbolikk ble ofte knyttet til tanken om gjenfødelse. Slike ideer kom fra Østen og var sterkt

herskende i Egypt og det er ikke utenkelig at de kom til Skandinavia i bronsealderen (Almgren, s. 281). Almgren mente at skipet ble tenkt som en farkost som skulle bringe en over til ”den andre siden”.

Spørsmålet melder seg om fremveksten av likbrenning i yngre bronsealder representerte noe nytt i synet på døden og det hinsidige. Johannes Brøndsted diskuterer dette spørsmålet i andre bind av *Danmarks oldtid* (Brøndsted, s. 107-111). En mulighet som diskuteres, er økningen av jordbruk og ritene i forbindelse med den. Solen var den store livgiver for jordbruket og forbindelsen sol – ild kunne inkludere innvielsen av det brente legeme ved at legemet ble viet til solen gjennom ilden. En annen mulighet er ifølge Brøndsted en forbindelse med brennofferet. Ved brenning blir legemet en offergave til de høyere makter. En tredje mulighet er at sjelen blir frigjort gjennom at legemet blir brent. Sjelen er da fri til å oppta et liv borte fra graven i en annen tilværelse. I sagalitteraturen så vi at særlig plagsomme mennesker ble brent for å hindre at de skulle gå igjen og fortsette å plage sine omgivelser. Det kunne også være en grunn til at likbrenningen ble så omfattende i Skandinavia. Den siste og mer moderne grunn som angis av Brøndsted er at liket ble brent for å unngå spredning av smitte, en begrunnelse som gjorde seg sterkt gjeldende da likbrenning igjen ble innført i Vesten på slutten av 1800-tallet. Konklusjonen blir at det er svært vanskelig ut fra det materialet som foreligger å postulere noen årsak til at likbrenning ble så vanlig i siste del av bronsealderen. Den tanke at den døde sublimeres opp i en annen tilværelse slo først gjennom med jernalderens radikale bålferd hvor også alt gravgodset ble brent. Alle disse teoriene har vært mye diskutert på 1900-tallet. Men det er ikke uten videre gitt at en kan slutte fra gravskikker til dødstro. Det gjelder like lite for fortiden som for nåtiden. En rekke årsaker virket muligens sammen. Men med ettertidens sterke ønske om å forstå fortiden, er det naturlig at en mengde teorier vokser frem. Evolusjonismens teorier om at utviklingen går fra et lavere til et høyere utviklingstrinn gjennom obligatoriske stadier ble kombinert med komparative teorier.

De skriftlige kildene, Snorres skrifter, sagalitteraturen og skaldediktningen har også gitt grunnlag for flere teorier. Dels har de vært brukt til å støtte opp om de teoriene arkeologene har kommet med. Til tross for en mengde kritikk, synes det som om de fleste forskere i dag mener at disse skriftene har en viss kildeverdi, men maner til forsiktighet i bruken av dem. Men døden er et sentralt motiv i denne litteraturen. Det gjelder så vel dødsrikene, ferden dit som kommunikasjonen mellom levende og døde.

Edda- og skaldelitteraturen er rik på beretninger om hvor de døde havner. Hos Snorre i *Gylfaginning* var det måten en døde på som avgjorde hva slags liv en ville få etter døden. Det gjeveste og mest ærefulle var å dø i strid. Da kom de til Odin i Valhall. Her slåss heltene hele dagen. Om de mister et lem eller to gjør det ingenting, for om kvelden er de like hele igjen. De som døde av sykdom eller alderdom, kom til Hel. De onde kom til Nivlhel, ”det mørke og tåkete Hel”. Gudinnen Hel var dødsrikets herskerinne, datter av den onde Loke og jotunkvinnen Angerboda, og søster av Fenrisulven og Midgardsormen. Hun ble kastet ut av Åsgård, det etablerte gudekollektiv ved fødselen og sendt til Niflheim, det nederste punkt i det nordiske univers, en tåkeheim som var kald og rå. Hun beskrives oftest som fæl og ekkel, halvt levende, halvt død, halvt svart, halvt hvit. Hennes rike er Helheim, som ligger i Niflheim. Beskrivelsene av Helheim eller Hel i de forskjellige kilder gir et ganske uensartet inntrykk. I *Gylfaginning* var dette et sted hvor de som døde av sykdom eller alder, kom til. I *Balders draumar* eller *Vegtams-kvida* fra Den eldre Edda, omtales Hel derimot som et sted med høye saler ”Fram reid Odin, farvegen dunde; til høge halli åt Hel han kom.” (v. 3) og med setene smykket med gull ”Sei meg tidend frå Hel; frå heimen tel eg. Åt kven er her benkjer med baugar prydde, og pallen fagert flolagd med gull.” (v.6). I heltediktet *Fávnesmål*, (strofe 10) fortelles at alle menn drar til Hel når de

dør. ”Gull ønsker seg alle menn, helt til dødens dag; og én gang vet jeg at hver mann skal fare til Hel herfra.”

Ved siden av gravhaugen og steder under jorden, forekommer også hellige fjell som bolig for de døde. I *Øyrbyggja saga* finner vi flere henvisninger til Helgefjell som tydeligvis er et sted hvor den islandske høvdingen Tostein Torskebit og hele hans slekt trodde de ville komme etter døden.

Landet mellom Vigrafjord og Hovsvåg kalte Torolv Torsnes. På det neset står det et fjell, og det fjellet holdt Torolv for så hellig at ingen måtte se dit uvasket, og ingen måtte drepe hverken mennesker eller fe i fjellet, uten de gikk seg bort av seg sjøl. Han kalte det Helgefjell, og mente at han og all ætta hans på neset skulle fare dit etter døden (kap. 4).

I likhet med gravhaugen lå Helgefjell nær gården. Forskjellen var at i gravhaugen ble enkeltindivider gravlagt, mens fjellet ble tenkt for hele ætten. Men nærheten til gården sikret en viss fortsatt forbindelse mellom levende og døde, og de døde i det hellige fjell ble også rådspurt av de levende.

I *Gisle Surssons saga* i kapitlet ”Vestein hauglegges” hører vi om *helsko*. Den døde ble utstyrt med *helsko* for at han skulle gå til det neste livet. ”Da de hadde stelt med Vesteins lik slik som det var vanlig å gjøre, gikk Torgrim bort til Gisle. Det er skikk å binde *helsko* på menn skal gå til Valhall, sier han. Og det vil jeg gjøre med Vestein.” Det er flere henvisninger til en reise i forbindelse med livet etter døden, bl.a. *Brynhilds helferd* ”...Brynhild kjørte i vogna på Helvegen...” og Balders likferd i *Balders draumar*.

Vi finner flere beretninger om kommunikasjon mellom levende og døde i den norrøne litteraturen. Odin var forbildet som i *Balders draumar* vekket opp den døde volven (spåkvinnen) og konsulterer henne for å få råd om framtida. Odin rir til Hel og vekker denne volven opp fra de døde og spør henne ut om hva Balders onde drømmer betyr. I *Ynglinge-saga*, 4, får vi et annet eksempel på at Odin søkte råd hos døde. Etter et slag mellom vanene og æsene ble det gitt gisler. Hver skulle gi sine beste menn. Æsene gav en klok mann, Mime, og en annen stor og meget vakker mann ved navn Høne som de sa var vel skikket til å være høvding. Høne ble gjort til høvding i Vanaheim, men det viste seg snart at han ikke var særlig egnet som høvding. Vanene følte seg lurt, og som hevn hogg de hodet av Mime og sendte til æsene. Det heter videre ” Odin tok hodet og smurte det med urter slik at det ikke kunne råtne, kvad så galdrer (trolldomssanger)over det og gav det slik kraft at det talte med ham og sa ham mange skjulte ting” (kap. 4). Her gir altså den døde vismannen Mimes hode råd til Odin. Også flere andre sagaer og Edda-dikt handler om å vekke fra de døde for å be om råd. I eddadiktet *Svipdagsmål*, første del *Grogalder*, går Svipdag til gravhaugen og ber sin døde mor Groa om råd før han skal ut på en farefull ferd. Han ber henne lære seg noen *galdrer*, trolldomssanger, til vern mot farer.

Kristendommen kommer til Norge

I 1995 ble det feiret 1000-år jubileum for den kristne kirke i Norge. Det var 1000 år siden Olav Tryggvason (regjerte 995-1000) gikk i land ved Moster, stedet der Moster Kirke ligger i dag. Allerede i 933 kom den første dømte kongen, Håkon den gode (regjerte 933-960) på tronen. Han lykkes ikke særlig bra når det gjaldt å kristne det norske folk. I alle årene mellom 933 og 995 ble det gjort fremstøt for å innføre kristendommen, men med lite hell før Olav Tryggvason og Olav den hellige (regjerte 1015-1030) gjennomførte tvangskristningen. Overgangen fra såkalt hedensk tid til kristendommen skjedde ikke plutselig. Lenge etter innføringen av kristendommen finner vi såkalte hedenske skikker.

Når det gjaldt behandling av døde, eksisterte både likbrenning og jordbegravelser side om side. Etter hvert som den katolske kristendommen fikk sterkere feste, forsvant imidlertid likbrenning helt. Det ble et problem å forene likbrenning med troen på oppstandelse og et evig liv.

I middelalderen døde folk enten i hjemmet eller på slagmarken. I alle tilfeller gjaldt en begravellesplikt. Liket skulle så snart som mulig bringes til kirkegården for å begraves. Nærmeste voksne arving eller eieren av huset som avdøde befant seg i, hadde ansvar for dette. Arkeologiske funn viser at likene ble gravlagt både i kister av tre eller uten kiste. Fra den første tiden etter religionsskiftet har en funnet noen steinkister. Sannsynligvis ble disse brukt til de mer velstående. Ifølge lovgivingen skulle liket føres til kirkegården innen 5 dager. Dette er slått fast både i Eidsivatingloven, Frostatingloven og Gulatingloven. Overtredelse av loven kunne føre til bøter. At dette ble håndhevet så strengt, kunne muligens henge sammen med at de kristne øvrighetspersonene ville forhindre hedenske dødsriter i hjemmet.

De vanligste gravplassene var kirkegårdene. Det ikke å bli gravlagt på kirkegården var stor skjensel og skam. Men udøpte, henrettete forbrytere, bannlyste og selvmordere ble nektet denne retten. Ifølge en rekke plikter som ble pålagt geistligheten ved synoden i Aachen i 836, pliktet det å være en prest til stede ved begravelsen. Korrekt begravelse og respekt for graven var viktig. Kirken gav klare regler for dette og i menigmanns bevissthet var det en forsikring mot at avdøde skulle gå igjen. Den gamle forestillingen om skadelige gjengangere var ikke borte selv om kristendommen nå var innført. I *Manuale Norvegicum* gis en ganske nøyaktig beskrivelse av ritualene under en begravelse i katolsk tid i Norge. Det fremgår at antifonier, salmesang og bønn er hovedelementene i begravelsen fulgt av absolusjon, jordpåkastelse og vievann. Ifølge katolsk skikk skulle den døende avgi skriftemål før han døde. En prest leste over ham og gav ham nattverden og *extrema unctio*, den siste olje eller døds sakramentet. Etter Det annet økumeniske Vatikankonsil, 1962-1965, er den siste olje erstattet av sykesalving, *unctio infirmorum*. Ifølge Den Katolske Kirkes Katekisme er kristen gravferd en kirkelig og liturgisk feiring og ”Kirkens farvel med den avdøde er å anbefale hans sjel til Gud. Dette er ’det siste farvel den kristne menighet byr en av sine medlemmer før hans legeme bæres i graven” (s. 423).

Selvmord var i norsk rett henregnet til vanærende drap. Fra 1274 frem til 1687 var det Magnus Lagabøters Landslov som gjaldt for hele landet. I den norske lovbok, som ble gjort gjeldende fra 1687, Christian Vs Norske Lov, som også gjaldt i Island og på Færøyene, var det bestemmelser om at den som tok sitt liv, ikke måtte begraves i kirken eller på kirkegården med mindre han hadde tatt sitt liv i sykdom eller raseri. Om prestens omgang med lik ble det slått fast: «De må ikke kaste på jord eller holde likpreken over noen som for sin misgjerning er blitt henrettet eller har myrdet seg selv med vilje».

Den evangelisk lutherske lære ble innført i Norge gjennom lovvedtak da kong Christian III vedtok Kirkeordinansen av 2. sept. 1537. Samme dag ble den første norske lutherske biskop innviet, katolske biskoper ble fengslet og lutherske prester innsatt i alle kirker.

Litteratur

Tekster

Balders draumar - Vegtams-kvida. (2002). I: *Edda* (s. 102-104). Oslo: Det Norske Samlaget.

Brynhilds helferd. (2002). I: *Eddadikt: gudedikt – heltedikt* (s. 197-199). (Oversatt av Ludvig Holm-Olsen). [Oslo]: Den norske Lyrikklubben.

- Den Romersk-katolske kirke. (2001). *Den katolske kirkes katekisme* (2. oppl.). Oslo: St. Olav forlag.
- Fæhn, Helge. (Red.). (1962). *Manuale Norvegicum: (Presta handbók): ex tribus codicibus saec. XII-XIV apographis ab Oluf Kolsrud confectis* (Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi 1). Oslo: Universitetsforlaget.
- Fåvnesmål. (2002). I: *Eddadikt: gudedikt – heltedikt* (s. 164-170). (Oversatt av Ludvig Holm-Olsen). [Oslo]: Den norske Lyrikklubben.
- Gisle Surssons saga. (1989). I: *Norrøn saga*, b. 3. (s. 259-329). (Oversatt av Vera Henriksen). Oslo: Aschehoug.
- Laksdøla saga. (1989). I: *Norrøn saga*, b. 2. (s. 9-177). (Oversatt av Didrik Arup Seip). Oslo: Aschehoug.
- Minucius Felix, Marcus. (1885). *Octavius : et Forsvarsskrift for Christendommen* (Oversatt av Lars Oftedal). Christiania: Malling.
- Sturlason, Snorre. (1978). Gylvagingning (Gylves synskverving). I: *Den yngre Edda* (s.18-94). (Norrøne bokverk 42). Oslo: Det norske Samlaget.
- Sturlason, Snorre. (1998). Ynglinge-saga. I: Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy (Red.), *Snorres kongesagaer* (s. 5-39). [Oslo]: Gyldendal.
- Svipdagsmål. (2002). I: *Edda*. (s. 253-261). (Til nynorsk ved Ivar Mortensson-Egnund). Oslo: Det Norske Samlaget.
- Øyrbyggja saga. (1989). I: *Norrøn saga*, b. 3. (s. 7-123). (Oversatt av Sigurd Angell Wiik). Oslo: Aschehoug.

Sekundærlitteratur

- Almgren, Oscar. (1926-1927). *Hällristningar och kultbruk. Bidrag til belysning av de nordiska bronsåldersristningarnas innebörd* (Kungl. Vitterhet historie och antikvitets akademiens handlingar 35). Stockholm: Kungl.vitterhets historie och antikvitets akademien.
- Birkeland, Harris. (1954). *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder* (Skrifter utgitt av Det norske videnskaps-akademi i Oslo). Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad.
- Brøndsted, Johannes. (1939). *Danmarks oldtid*, vol. 2. København: Gyldendal.
- Davidson, H.R.Ellis. (1943). *The road to hel. A study of the conception of the dead in old Norse literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hagen, Anders. (1976). *Bergkunst: jegerfolkets helleristninger og malninger i norsk steinalder*. Oslo: Cappelen.
- Madsen, Hans Paul. (1981). *Bortgang, likferd og begravelse i tidlig kristen tid i Norge. En sosial og institusjonshistorisk undersøkelse* (Hovedoppgave i historie). Universitetet i Oslo.
- Nedkvitne, Arnved. (1997). *Møtet med døden i norrøn middelalder. En mentalitetshistorisk studie*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Sverdrup, Georg. (1927). *Fra gravskikker til dødstro i nordisk steinalder* (Skrifter utgitt av Det norske videnskaps-akademi i Oslo. II. Hist.-filos. Klasse, vol. 8.). Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad.

3. Jødedom

Ordet jøde stammer fra navnet Juda, Jakobs sønn, som inntok en ledende rolle blant sine elleve brødre. Opprinnelig ble det brukt om de mennesker som bodde i det område som Juda stamme var blitt tildelt. Betegnelsen israelitter ble opprinnelig brukt om alle etterkommere etter patriarken Jakob og de tolv stammene som utvandret fra Egypt. Fra kong Salomos tid, ca. 926 f.Kr. ble innbyggerne i Nordriket kalt israelitter. Senere, etter Nordrikets fall i 722 f.Kr., ble betegnelsen jøder eller judeere brukt om alle som bodde i Sydriket, og etter hjemkomsten fra det babylonske fangenskapet (586-538 f.Kr.) ble judeere, eller jøder, betegnelsen på hele det jødiske folk. Etter jødisk lov brukes ordet i dag om mennesker som enten er født av jødisk mor eller er konvertert til jødedommen. Jødedommen er ingen misjonerende religion. Det drives ingen rekruttering av nye medlemmer, og det er en lang prosess å konvertere til jødedommen.

Betegnelsen jødedom er en oversettelse av det hebraiske *yahadut*. Første gang en støter på dette begrepet, er i Makkabeerbøkene i Det gamle testamentets apokryfe skrifter, som synonymt med det jødiske folks tro. I dag har ordet en tredelt betydning. Det står for så vel jødisk tro, jødisk kultur og jødisk nasjonal identitet. Mange kan kalle seg kulturelle jøder uten å leve i overensstemmelse med den religiøse tradisjonen. Norske og danske jøder bruker ordet mosaisk om sine trossamfunn..

Jødedommen kan sies å ha startet på Sinai. Ifølge jødisk tradisjon ble alle de fem Mosebøkene, hele Toraen, skrevet ned av Moses på Sinaifjellet etter diktat fra Gud. Ifølge den bibelske beretningen skjedde dette etter at Moses hadde ført jødene ut av Egypt. *Torah*, eller Toraen, også kalt *Pentateuchen* (gresk som betyr "De fem bokruller"), består av *Bereshit* (I begynnelsen), *Shemot* (Navnene), *Vayiqra* (Og Herren kalte), *Bamidbar* (I ørkenen) og *Devarim* (Ord). I vår kultur brukes vanligvis de greske betegnelsene *Genesis*, *Exodus*, *Leviticus*, *Numeri* og *Deuteronomium*. Den skrevne Toraen er selve grunnteksten for den videre utvikling og tolkning av den jødiske religiøse loven. Ifølge den rabbiniske tradisjonen består den av 613 *mitzvot*, religiøse forpliktelser, og sammen med *Neviim* (Profetene) og *Ketuvim* (Skriftene) utgjør Toraen den hebraiske bibelen, *Tanakh*. Samtidig som han mottok de skrevne lovene, skal Moses på Sinai ha fått overlevert en muntlig detaljert beskrivelse, den muntlige *Torah*. I jødisk tradisjon kalles de fem Mosebøkene for Den skriftlige lære, og den kan ikke forstås uten Den muntlige lære. En moderne rabbi sa til meg at for jøder er forholdet mellom den skriftlige og muntlige Toraen som forholdet mellom kropp og sjel. Uten en sjel er kroppen død. Den muntlige læren skulle bare overleveres muntlig og gis fra generasjon til generasjon, og opprinnelig var det strengt forbudt å skrive ned denne læren. Den skulle være så fleksibel at den kunne tilpasses de forskjellige livs- og levetilstander som jødene til enhver tid lever under. Men i tiden etter det andre templets ødeleggelse i 70 e.Kr., da den store *diasporaen* begynte, bestemte rabbinerne seg for å skrive ned den muntlige Toraen til tross for forbudet. De var ellers redde for at den kunne gå tapt. Nedskrivningen av den muntlige læren ble påbegynt av Rabbi Jehudah Hanasi i det andre hundreåret og ble til den teksten som kalles *Mishnah*. Arbeidet ble avsluttet rundt 200 e.Kr. Boken som *Mishnah* ble samlet i, kalles *Talmud* som betyr lære eller studium. Foruten *Mishnah* består *Talmud* av *Gemara* som er en fortolkning og kommentar til *Mishnah*. *Talmud* foreligger i to redaksjoner, den jerusalemske fra ca. 400 og den babylonske fra ca. 500-600 e.Kr. Den babylonske versjonen er den største og den mest autoritative. *Midrash* er en annen gruppe skrifter i jødedommen. Den er delt i to hovedgrupper. Den ene er *Midrash halakha*, den jødiske loven som dekker alle områder av jødernes liv, både offentlig og privat. Den andre kalles *Midrash haggada*. Den består av

fortellinger om historiske hendelser og personer og tjener som en veiledning til seder og skikker i dagliglivet. Den leses i forbindelse med det rituelle måltidet, *seder*. Alt Midrashstoffet ble i middelalderen redigert og samlet i to store antologier, *Midrash ha-gadol* (Den store Midrash) og *Midrash rabbah* (Den beste Midrash).

Synet på døden i Gamle testamente (GT)

I Første Mosebok heter det "Og Herren Gud gav mannen dette påbud: Du kan spise av alle trærne i hagen. Men treet som gir kunnskap om godt og ondt, må du ikke spise av; for den dagen du spiser av det, skal du dø." (1 Mos 2:16-17). Men slangen forførte Eva til å spise av frukten på det forbudte treet. Hun gav av frukten til Adam og han åt. Dette er beretningen om det såkalte syndefallet (1 Mos 3: 4-5, 17-19, 22). Av mange er dette blitt tolket som at døden var en straff fordi Adam brakte synden inn i verden og kunne skjelne godt fra ondt. Imidlertid har jødedommen et grunnleggende positivt menneskesyn og rabbinerne har ikke utledet noen arvesyndslære fra denne beretningen. Mennesket er født med både gode og dårlige tilbøyeligheter og har en fri vilje. Jødisk religiøs lære understreker livet langt mer enn døden. "I dag tar jeg himmel og jord til vitne på at jeg har lagt fram for dere liv og død, velsignelse og forbannelse. Velg da livet, så du og din ætt kan få leve." (5 Mos 30:19).

Dødsriket fremstilles i jødedommen av og til som et skyggerike. Ordet *sheol*, som forekommer mange ganger i GT, oversettes vanligvis med dødsriket. Mange skriftsteder tyder på at dødsriket bebos av de døde ånder mens andre skriftsteder tyder på at dødsriket er universets laveste punkt. Tydeligvis er *sheol* et stille sted, *dumah*. I Salmenes bok 115:17 snakkes det om dødsrikets stillhet: "De døde priser ikke Herren, det gjør ingen av dem som stiger ned i stillheten". Flere steder i Salmenes bok hører vi om det samme. "Blant de døde er det ingen som tenker på deg. Hvem priser vel deg i dødsriket?" (Salm 6:6). Andre steder beskrives *sheol* som "mørkt og dypt", "hulen". Hele 88. salme er en jammer over døden og en bønn til Herren om redning fra den store elendighet. I noen skriftsteder synes det som Herrens, Jahves, makt, kan nå til *sheol*. David sier til Herren: "Farer jeg opp til himmelen, er du der, rer jeg leie i dødsriket, er du der." (Salme 139:8). Den herskende idé synes imidlertid å være at den døde er overgitt for alltid. Idéen om *sheol* er i det store og hele negativ i motsetning til verden ovenfor som er fylt av liv og lys. Imidlertid tyder ikke skriftstedene i GT på at det er snakk om dom i form av belønning eller straff. Jobs bok 3:11-19 handler om hvordan Job ønsket han var død da han ble født, for de døde har ro og er fri for jordens plager. I Jobs tilfelle var det tale om ekstreme lidelser i denne verden. Når han klager sin nød i 3. kap. og forbanner den dag han ble født, setter han det i motsetning til det å bli fri fra jordens plager i *sheol*. Men dette er snarere et unntak i GT. I de fleste tilfeller beskrives *sheol* som et "intet", en eksistens som knapt nok er noen eksistens, og hvor bare skyggen av ens tidligere jordeliv overlever.

Denne bleke forståelse av individets fremtid (eller mangel på fremtid) i døden er fremherskende gjennom hele den jødiske Bibelen. Den finnes i Pentateuchen og går som en rød tråd gjennom alle bøkene i GT med få unntak. Disse unntak er imidlertid bemerkelsesverdige. Første Samuelsbok omhandler filistrenes krig mot Saul. Etter at Samuel er død og Saul har drevet "dem som mante fram gjenferd og spådomsånder" ut av landet, så Saul filistrenes leir og ble så redd at hjertet skalv. Han påkalte Herren, men fikk ikke svar. I denne situasjon bad han tjenerne finne en "kvinne som kan mane fram gjenferd" og fikk som svar at i En-Dor finnes en slik kvinne. Han bad kvinnen hente Samuel opp til seg. Saul ønsket Samuels råd når det gjaldt hvor klokt det var å gå til krig mot filistrene. Samuel viste seg for ham i legemlig form og spådde at Herren ville gi Israel i hendene på filistrene. "I morgen skal du og dine sønner være hos meg. Og Herren skal gi Israels hær i filistrenes vold." (1 Sam 28:19). Praksisen med å konsultere en avdøds ånd,

nekromanti, var på det strengeste forbudt både i Torah og Neviim. (5 Mos. 18:11, Jesaja 8:19, 29:4). Tydeligvis forekom likevel på denne tiden en praksis med å påkalle døde for å gi råd til de levende. Selv om de avdøde førte et skyggeaktig liv i sheol, kunne deres ånd få spesielle evner og kunne kommunisere med de levende. Når den jødiske Bibelen så mange steder fremhever at døden er den endelige slutt på tilværelsen, kan det skyldes et ønske om å distansere seg fra hedenske religioner som praktiserte forfedrekult og kult av døde. En annen grunn kunne være en understreking av at bare Gud er udødelig. Ingen kan være lik Gud.

I Første Samuelsbok 2:6 heter det at "Herren tar liv og gir liv, han sender mennesker til dødsriket og kan føre dem opp derfra". Det er ikke mange tekster i GT som viser til oppstandelsen. Et annet eksempel er Profeten Daniel 12 hvor det bl.a. heter: "Og mange av dem som sover i jorden, skal våkne opp, noen til evig liv, andre til skam og evig avsky." (Dan 12:2). I Salmenes bok 30:4 sier David: "Herre, fra dødsriket førte du meg opp, du gav meg liv og reddet meg fra graven."

To steder i GT snakkes det om et personlig liv med Gud etter døden. Det gjelder Enok i Gen 5:24: "Enok vandret med Gud. Så ble han borte; for Gud tok ham til seg" og Elia i 2. Kong 2:11 hvor det heter at Elia fór opp til himmelen. Vanligvis fremstilles døden i GT som menneskets endelige skjebne hvor det ikke lenger er noen kontakt mellom Gud og menneske.

Jødedommen legger stor vekt på at legemet skal få den rette behandling etter døden. Kremering er forbudt. Kroppen skal vende tilbake til den jorden den kom fra. Det er ingenting i den jødiske Bibelen som tyder på at likbrenning var en vanlig form for behandling av døde. Derimot fremgår det flere steder at begravning er den naturlige behandling av en avdød enten det skjer i jorden eller i en berghule. Om Abraham heter det at "Hans sønner Isak og Ismael gravla ham i Makpela-hulen, på jordet til hetitten Efron, Sohars sønn, øst for Mamre, det jordstykket som Abraham hadde kjøpt av hetittene. Der ble han gravlagt sammen med Sara, sin hustru." (1 Mos 25: 9-11). Sara hadde i den høye alder av 127 år blitt gravlagt i Makpela-hulen (1 Mos 23). Rakel, Jakobs hustru, døde i barsel da hun fødte Benjamin. Hun ble gravlagt "ved veien til Efrat" (1 Mos 35:19). Esau og Jakob gravla sin far Isak (1 Mos 35:29). Jakob selv ble gravlagt i hulen hvor Abraham og Sara lå. (1 Mos 50:12-14).

Josef døde i Egypt, 110 år gammel. Han ble balsamert etter egyptisk skikk og lagt i en kiste. Før han døde tok han det løfte av brødrene sine at "når Gud tar seg av dere, da skal dere føre mine ben med herfra." (1 Mos 50:25). Ifølge den jødiske historieskriveren Flavius Josephus ble Josefs ben brakt til Kanaan da jødene utvandret fra Egypt flere hundreår etter hans død. (Josephus 2:8:2).

Femte Mosebok forteller om Moses' død. "Og han gravla ham nede i dalen i Moab, rett imot Bet-Peor. Men til denne dag har ingen visst hvor graven er." (5 Mos 34:6). Mange andre steder i Bibelen forteller også om begravninger. Ikke å få en skikkelig begravelse, ble betraktet som en stor tragedie og vanære. Det ikke å bli begravd sammen med sine forfedre ble betraktet som en straff. I Første kongebok får en profet en forbannelse fordi han er ulydig mot Herren og spiser et måltid på et forbudt sted. Kort etter blir han angrepet av en løve og liket blir etterlatt på veien (1 Kong 13:22-26). Hos profeten Jeremia forbanner Gud israelittene "Når store og små dør her i landet, skal de ikke bli begravet." (Jer 16:6). Judakongen Jojakim forbannes fordi han var ulydig og stolt: "Han skal få gravferd som et esel; han skal slepes og slenges bort, langt utenfor Jerusalems porter." (Jer 22:19).

Flere senere kilder bekrefter at likbrenning ikke var vanlig skikk blant jødene. Den romerske historikeren Tacitus (ca. 56-ca.120) hevder at jødene ”heller enn å kremere sine døde, foretrekker de å begrave dem på samme vis som egypterne”. (Hist 5:5). I Sanhedrin (Sanh 46b) hevdes det at begravning er et påbud med utgangspunkt i et skiftsted i Femte mosebok som omhandler forskjellige lovbestemmelser: ”Når en mann har gjort en synd som det er dødsstraff for, og han blir henrettet og hengt opp i et tre, da skal du ikke la hans døde legeme henge natten over i treet, men gravlegge ham samme dagen. For den som blir hengt opp i et tre, er forbannet av Gud, og det landet Herren din Gud vil gi deg til eiendom, må du ikke gjøre urent.” (5 Mos 21:22-23). Her fremgår for det første at selv kriminelle skal begraves og for det andre at begravelsen skal skje snarest mulig etter at døden er inntrådt. Middelalderfilosofen Maimonides [Moses ben Maimon; Rambam] (1135-1204) kodifiserte begge disse påbudene blant sine 613 Tora-forordninger i ”Boken om de religiøse forpliktelsene” (*Sefer HaMitzvot* p231 og n66).

Under romernes okkupasjon av Israel (63 f.Kr.- ca. 400 e.Kr.) inntil den ble avskaffet av Konstantin den store i 315, var korsfestelse vanlig straffemetode for slaver og forbrytere. For jødene var det en tilleggsstraff at liket ikke fikk en tradisjonell begravelse, men ble dumpet i en åpen grøft hvor det ble fortært av ville dyr eller brent.

Synet på døden fra den tid rabbinsk jødedom starter

En snakker om rabbinsk jødedom fra ca. 70. e.Kr. og diasporaen som fulgte etter. Eskatologien i GT har ikke vært retningsgivende for jødisk eskatologi gjennom tidene. Men fra GT hentet rabbinerne forestillingen om det særskilte forbundet mellom Gud og Israels folk. ”Om du så er drevet bort til verdens ende, skal Herren din Gud samle deg og hente deg der. Herren din Gud vil føre deg til det landet som dine fedre vant, og du skal vinne det igjen. Han skal gjøre vel mot deg og gjøre deg tallrikere enn dine fedre.” (5 Mos 30:4-5). Andre steder beskrives hvordan Gud griper inn for å gjøre slutt på undertrykking og utnyttning, likegyldighet og hovmot samt belønne rettferdige og opprette et rike i fred og rettferdighet. Hos profetene hører en om at Davids rike skal gjenopprettes og at Jerusalem skal bli det sentrum hvor alle nasjoner skal komme i skarer for å søke Israels Gud og hans lære. Når og hvordan dette skulle skje, står ingen steder i GT, så rabbinerne måtte gå andre steder for å finne svar.

Når det gjelder tanker om livet etter døden, var GTs lære om sheol utilstrekkelig på de fleste områder. Som alle andre, hadde jødene mange spørsmål når det gjaldt sjel og legeme, straff og gjengjeldelse og hvordan dødsriket ville være. Under rabbinsk tid fikk to nye ideer innflytelse blant jødene. Den ene kom sannynligvis fra grekerne som trodde at en udødelig sjel var fanget i en forgjengelig kropp. Når kroppen dør, frigjøres sjelen og vender tilbake til sin skaper. Den andre ideen var oppstandelsestroen, som ble påvist for første gang i jødedommen rundt 200 f.Kr. Denne ideen kan muligens ha blitt påvirket av persisk religion. Jødene levde under persisk overherredømme fra midten av det sjette til midten av det fjerde århundret (ca. 540-330 f.Kr.) og i den grad det har vært en kulturell påvirkning, kan den komme fra Zarathustras lære. Denne læren med dens vekt på lønn og straff i det hinsidige og troen på oppstandelse var ikke ulik den jødiske. Troen på legemlig oppstandelse hadde mange motstandere blant jødene. Det kan også være vanskelig å kombinere de to ideene om sjelens udødelighet og oppstandelse, men det ble forklart med at sjelen forlater kroppen ved døden, men vender tilbake etter oppstandelsen. Denne ideen ble igjen koblet sammen med en annen rabbinsk lære som heller ikke finnes i Bibelen, nemlig tanken om at menneskers gode og dårlige handlinger belønnes eller straffes etter døden, enten med en gang eller senere ved oppstandelsen. Troen på en legemlig oppstandelse, gjenforeningen av sjelen med den individuelle kroppen etter døden, var et av de mest eksplisitte dogmer i rabbinsk tankegang. Likeså at Messias var kongen som skulle

frigjøre og herske over Israel i menneskehetens historiske klimaks, bringe global fred, bringe det jødiske folk tilbake til Israel og Torah, gjenoppbygge Templet og gjeninnsette tempeltjenesten. Dette er emner som senere ble kodifisert av Maimonides i hans 13 trosartikler som kommentar til Mishnah.

Livet etter døden, den kommende verden, heter i jødedommen *Olam Ha-Ba*. Termen brukes ofte i Talmud og Midrash når det henvises til et liv etter døden. Det motsatte, livet her på jorden, kalles *Olam Ha-Zeh*. I de mange henvisninger til disse to verdener kan det virke uklart hvilken verden som er den beste. Rabbinerne fremhevet aldri en hinsidig åndelige verden som bedre enn denne verden, men det kan være vanskelig å forstå hva som egentlig mentes med *Olam Ha-Ba*. Noen steder synes det som det er et sted hvor den enkelte sjel kommer etter døden. Andre steder virker det som det er en messiansk tidsalder i tidens og historiens ende. Begge disse syn finnes side om side i de rabbiniske skriftene, men felles for all lære om *Olam Ha-Ba* er den rabbiniske doktrinen om dommen, den tanke at ved endetidens komme vil alle måtte møte Guds dom. Både vil hele nasjonen og hver enkelt sjel møte sin dommer når *Olam Ha-Ba* inntreffer. Ifølge noen kilder vil den kollektive dommen ikke bare ramme Israel, men alle nasjoner. Når den individuelle sjel møter dommen, vil han eller hun bli vist en revy over alle gjerninger i jordelivet. På grunnlag av disse handlingene vil den døde belønnes eller straffes. De rettferdige kommer til *Gan Eden* og de onde og syndige til *Gehinnom* (Midrash on psalms 6:6).

Gehinnom (gresk: *Gehinna*) har navn etter Hinnoms dal som er et virkelig geografisk område. Dette er et helvete hvor de døde gjennomgår straff for sine gjerninger på jorden. I skapelsesberetningene i Genesis er ikke *Gehennom* nevnt. Likevel hevder rabbinerne at *Gehennom* ble skapt andre dag av skapelsen sammen med himmel, engler og ilden (*Genesis Rabbah* 4:6, 11:9). Andre deler av den rabbiniske litteraturen hevder endog at *Gehennom* var inkludert i den opprinnelige skapelsen av universet og blant de sju ting som ble skapt før verden (*Pesahim* 54a, Midrash on proverbs 8:22). I likhet med Sheol var *Gehennom* vanligvis plassert under jorden. Det var et sted med flammende ild hvor kroppene brenner og mennesker lider under tortur og alskens plager.

Rabbinerne og deres disipler så på *Gehennom* som et sted for avstraffelse av personer som ikke levde et rettferdig og moralsk liv i pakt med Toraen. (*Exodus Rabbah* 2:2). Ifølge en del rabbiniske skrifter ville synder som incest, utroskap, avgudsdyrkelse, hovmot, sinne og tap av beherskelse medføre at en kom til *Gehennom*, mens i andre skrifter er studier av Toraen nok til å unngå dette helvete. En person som hadde lidd ekstremt mye i dette livet, kunne unngå å komme til *Gehennom* selv om han har syndet mye. I det hele tatt var det rabbiniske synet på *Gehennom* gjennomsyret av rettferdighetsprinsippet om gjengjeldelse og straff. Oppholdet i *Gehennom* var dessuten som oftest tidsbegrenset. Straffen skulle vare maksimum tolv måneder for de aller fleste synder. Men noen synder kunne føre til evig pine. Det gjaldt de som forkastet Toraen og benektet troen på oppstandelse. De tolv måneders opphold i *Gehennom* er både en straff og en renselse. Etter oppholdet kan sjelen få adgang til *Gan Eden*, Edens have (*Exodus Rabbah* 7:4).

Rabbinisk litteratur henviser flere steder til *Gan Eden*, Edens hage. Edens hage møter vi første gang i GT (Gen 2:8 og 3:23-24). Rabbinisk litteratur snakker om to slags Edens hage. Den ene som er i himmelen, er et sted for de rettferdiges sjeler, og den andre, som er i de himmelske sfærer, er en hage med frodig vegetasjon og rik fruktbarhet. Grensene mellom de to kan være flytende. Genesis 2:10-14 plasserer Edens hage på jorden. Det er hagen hvor Adam og Eva ble plassert og ble fortalt av Gud at de kunne spise av alle trær unntatt treet til kunnskap om godt og vondt. Talmudisk lære hevder at Edens hage ligger i Israel. En annen talmudisk tradisjon hevder at den ligger i Afrika.

I middelalderen kom en rekke jødiske filosofer med skrifter som blandet rabbinisk jødedom med nyplatonisk, aristotelisk, skolastisk og islamsk tankegods. Mest kjent er Rabbi Mose ben Maimon, kalt Maimonides eller Rambam (1135-1204). Han forsøkte ved hjelp av aristotelisk filosofi å gi en rent vitenskapelig begrunnelse for gyldigheten av Toraen og de jødiske lovene. Levi ben Gershom (også kalt Gersonides) som levde fra 1288-1344, fulgte opp den aristoteliske tradisjonen. Han var også en anerkjent talmudist. Troen på et liv etter døden var sterk i middelalderen. De jødiske filosofene forsøkte å skape en syntese mellom rabbinisk jødedom og gresk filosofi, mellom åpenbaring og fornuft. Når det gjelder hva slags tilværelse livet etter døden vil bli, er den ifølge filosofene hinsides menneskelige oppfattelsesevne, men de er trofast mot rabbinisk tradisjon i troen på at det er et liv etter døden, at det er straff og gjengjeldelse i møte med dommen og at det er en form for oppstandelse. Maimonides hevdet at den bibelske og rabbiniske læren om livet etter døden skulle forstås symbolsk. Belønningen i Olam Ha-Ba skal forstås åndelig som sjelens gjenforening med Gud mens den ytterste dommen innebærer en tilintetgjørelse av sjelen. Oppstandelse fra de døde gjelder bare de rettferdige. For å få et evig liv i den kommende verden, må hver jøde følge Toraens bud med total hengivelse og uten skjulte hensikter. Messias, som er en slektning av kong Salomo, vil bli en mektig konge som vil samle sammen de landsforviste og gjenopprette Israels selvstyre. Maimonides var blitt beskyldt for å ha benektet den fysiske oppstandelse, men i boken *Makalah fi tehiyat ha-metim* (Avhandling om oppstandelsen) tilbakeviser han denne beskyldningen. Han hevder i dette skriftet at sjelens udødelighet er et naturlig fenomen som kan forstås intellektuelt. Oppstandelsen derimot, er et mirakel, et guddommelig inngrep i tilværelsen. Den kan ikke bevises, men må aksepteres som en trosdoktrine (s. 40-41).

Gjennom hele middelalderen og flere år fremover var håpet om Messias' komme svært sterkt. Bønner og salmer fra denne tiden vitner om det. Håpet var at Messias skulle befri menneskene fra alle byrder og åk og innføre et rike med fred og harmoni. Dette førte til at mange falske messiaser gjorde krav på denne rollen. En av de mest kjente er Shabbetai Zvi. Han ble født på Smyrna i 1626 og ble tidlig en anerkjent Talmudforsker og Kabbalatilhenger. Etter hvert ble han mer og mer overbevist om at han var spesiell og i 1665 utropte han seg til Messias. Han reiste mye og fikk mange tilhengere blant jøder over hele verden. Året etter sin Messias-utnevnelse var han i Tyrkia hvor han ble blandet opp i noen militære stridigheter. Han ble ført frem for sultanen og fikk valget mellom å dø eller bli muslim. Han valgte det siste. Dette sjokkerte selvsagt de fleste tilhengerne, men noen valgte å tro på ham helt til hans død. Både før og etter Shabbetai Zvi var det flere andre falske Messias-pretendenter.

På 1700-tallet oppstod en mystisk jødisk bevegelse i Polen som kalles hasidisme (av hebraisk *hasid* som betyr from). Stifteren var Israel ben Eliezer (1700-1760), bedre kjent under navnet Baal Shem Tov. Denne retningen har røtter tilbake til *kabbalah*. Fra 1200-tallet e.Kr. betegner kabbalah den mystiske retningen innen jødedommen. På den tiden hasidismen oppstod, var det pogromer og store skatteøkninger på gang mot jødene i Polen. Fortvilelse og fattigdom samt opposisjon mot de intellektuelle Tora-lærde medvirket til at mange hengav seg til mystikk og kabbalistiske spekulasjoner. I tillegg ble de påvirket av svermeriet rundt Messias-pretendenten Shabbetai Zvi. Messianistiske og hasidistiske strømninger gikk over i hverandre. En viktig del av hasidismen var *tzaddikene*, et slags mellomledd mellom Gud og mennesker som var uten synd og kunne omforme medmenneskers onde tanker og gjerninger til gode gjennom en dynamisk forening med guddommens gode krefter. Etter hvert ble hasidismen en stor bevegelse som holdt seg utenfor rabbinernes kontroll og fikk sine egne skriftsamlinger. Hovedprinsippene i hasidismen er panteisme og *devekut*, kommunionen mellom Gud og menneske. Gud er i alt og over alt gjennom guddommelige gnister. Gnistene er fanget i materien, både i naturen

og menneskene. Gud influerer menneskenes handlinger, men menneskene influerer også Guds vilje. Bønn er viktig for communion med Gud. Gjennom intens bønn og sang er målet å oppnå ekstase som er enhet med Gud. *Tikkun olam*, reparering av universet, var også et mål. Det er menneskenes oppgave å korrigere og gjenskape *tikkun*, kosmos, gjennom å utføre mitzvot, de religiøse forpliktelsene som er pålagt alle jøder gjennom direkte påbud i Mosebøkene og Mishnah. På den måten kan de befri de fangede gnistene og tilbakeføre dem til den guddommelige kilden. Hvis et menneske ikke maktet å gjennomføre dette verket i dette livet, ville han gjennomgå en inkarnasjon, slik at han i en annen kropp kunne fortsette verket.

Jødedommen i nyere tid

Jødedommen er en livsbejaende religion. Dette livet med alle sine ulykker og problemer er en gave fra Gud. Handlinger er viktigere enn teorier. Det finnes ikke så mange dogmer i jødedommen, men det finnes mange retninger. Noen dogmer gjelder imidlertid for alle jøder og er basis for handlingene. For det første troen på at Gud er én og udeelig. Dernest at alt kommer fra Gud, både det gode og det onde. Gud kan gripe direkte inn i historien og kan lønne og straffe. Felles er også troen på at jødene tilhører et eget folk, *Am Israel*, som fører sin tradisjon tilbake til patriarkene, Abraham, Isak og Jakob. Troen på paktens som vi hører om i 1. Mosebok 17 er også viktig for jødene. Gud sier til Abraham: "Jeg oppretter en pakt mellom meg og deg og dine etterkommere fra slekt til slekt, en evig pakt. Jeg vil være Gud for deg og for dine ætlinger etter deg. Landet du bor i som innflytter, hele Kanaan-landet, gir jeg deg og din ætt som eiendom til evig tid; og jeg vil være deres Gud." (1 Mos 17:7-8). Flere steder i GT hører vi om denne paktens. Det er i dag flere jøder som lever i diaspora enn i Israel. Håpet er at alle skal vende tilbake til Israel når Messias kommer.

Når det gjelder synet på døden og gravskikker, har det skjedd en utvikling. Poenget med den muntlige lære var jo at den skulle være så fleksibel at hver generasjon skulle kunne tilpasse forståelsen av budene til tid og sted. Jødene har tilpasset seg til forskjellige land og kulturer gjennom tidene, men samtidig har de forblitt jøder. I synet på sjelens udødelighet og legemlig oppstandelse har "Declaration of Principles" som ble vedtatt i Pittsburgh i 1885, den såkalte Pittsburghplattformen, vært retningsgivende for flere enn reformrabbierne som utformet den. Det slås der fast at sjelen er udødelig og man grunner denne tro på at den menneskelige ånd (human spirit) har en guddommelig natur som for alltid finner lyksalighet (bliss) i rettferdighet, og ulykke (misery) i ondskap. Videre forkastes troen på legemlig oppstandelse i Gehenna og Eden som boliger for evig straff og belønning. Disse ideer har iflg. Pittsburghplattformen ingen forankring i jødedommen. Det sies ingenting i plattformen om den kommende verden som var en så vesentlig del av rabbinsk jødedom. Basis for jødisk tenkning er tanken om en kommende rettferdighet, og moderne jødedom synes å være i pakt med Pittsburghplattformen når det gjelder ikke å godta noen beskrivelse av den kommende verden. Det henvises ofte til Forkynnerens ord: "...før støvet vender tilbake til jorden, og ånden går til Gud, som gav den." (For 12:7). Et vanlig syn blant moderne jøder synes å være at en bare må slå seg til ro med at en ikke vet hva som venter en etter døden, men overlate dette til Gud. En skal gjøre sitt beste for å leve etter Guds bud, men uten tanke på belønning og straff i det hinsidige. Gud vil la menneskene stå til regnskap for godt og ondt, men noe bilde av helvete for synderne er fraværende i nyere jødedom.

Ortodoks jødedom. Ordet "ortodoks" betyr "rett-troende". Når vi snakker om ortodoks jødedom, står det i motsetning til noe som ikke er ortodoks. Ortodokse jøder bruker sjelden denne betegnelsen om seg selv og inntil moderne tid talte man ikke om ortodoks jødedom. En begynte først å anvende termen etter som de moderne reformbevegelser vokste fram.

”Ortodoks” ble da brukt om dem som forsvarte tradisjonell jødedom og stilte seg avvisende til all form for modernisering. Denne form er staten Israels offisielle form for jødedom og baserer seg på at hele Toraen, dvs. Mosebøkene og den muntlige overleveringen Mishnah og kommentaren Talmud samt øvrige rabbiniske forordninger, er bindende for jødene. Ifølge ortodoks jødedom vil hele mennesket oppstå på Dommens dag. De har også beholdt den gamle rabbiniske forestillingen om en personlig Messias og en tid da det jødiske folket igjen vil være samlet i Eretz Israel og Tempelet i Jerusalem være gjenreist. De tror på en fysisk oppstandelse på den ytterste dag. Det forutsetter at kroppen beholdes mest mulig intakt.

Når det gjelder synet på kremering, er det vanlige ortodokse synet at det er forkastelig. De mener det er imot både skrifter og tradisjoner i jødedommen. Som regel tillates heller ikke nedsetting av urner med avdødes aske på jødiske kirkegårder. Imidlertid har det av og til vært nødvendig med unntak. Under andre verdenskrig oppstod spørsmålet om hva som skulle gjøres med asken etter kremerte ofre for fienden. Mange var så mye imot kremering at de ikke ville tillate asken å begraves på en jødisk kirkegård. Men siden kremeringen alt var foretatt, anbefalte rabbinerne at asken ble lagt i kister av vanlig størrelse før de ble satt i graven. Begravelsesseremoniene skulle også være som ved en vanlig begravelse. Dette for å understreke at kremering ikke var akseptert.

Siden kremering var blitt så vanlig i hele den vestlige verden etter siste halvdel av 1800-tallet, har også ortodokse jøder i de forskjellige land endret sitt syn på kremering og har foretatt visse tillempinger selv om begravelse er det foretrukne. Det ortodokse samfunnet i Storbritannia tillater at aske i vanlig kiste kan begraves på deres kirkegårder. I 1892 vedtok Central Conference of American Rabbis at de kunne forrette ved kremeringsseremonier. Likeså at de kunne tillate at asken ble satt ned i jorden på deres kirkegårder.

Det Mosaiske Trossamfund i Oslo som også er en ortodoks menighet, sier på sin hjemmeside ”Jødedommen forbyr kremasjon, fordi ideen om at man skal begraves, knytter seg til ideen om at selve kroppen skal vende tilbake til jorden”.

Ultraortodoks jødedom eller *haredim* (de som skjelver for Gud) er den mest teologisk konservative retning innen jødedommen. Tilhengere av denne retningen ser på tro og praksis som direkte nedarvet fra Moses og nedskrivningen av Torah på Sinai-fjellet. Loven, *halakha*, som gir minutiøse beskrivelser av hvordan et jødisk liv skal leves fra en står opp om morgenen til en går i seng om kvelden, forsøkes etterlevd til minste detalj. De har egne skoler, *yeshivaer*, hvor Torah- og Talmud-studier er viktigste emner. De lever i lukkede samfunn. De har spesielle alderdommelige klesdrakter med kaftan, spesielle hatter for menn og tildekket hår for gifte kvinner. De betrakter alle andre former for jødedom som avvik fra ekte jødedom. Omtrent 10% av jødene i Israel er ultraortodokse og de tilhører de meste konservative også politisk. Synet på oppstandelsen og døden er svært likt synet til de ortodokse. Selvsagt er de strengt imot kremering.

Reformjødedommen oppstod i Europa på slutten av 1700-tallet og begynnelsen 1800-tallet som et resultat av opplysningstiden og den franske revolusjon. Det er først og fremst i USA og Canada betegnelsen ”reformjødedom” brukes. I Storbritannia, Frankrike og Østerrike brukes betegnelsen ”liberal jødedom” og i Danmark brukes ”progressiv jødedom”. Reformjødedommen hevder at Mosebøkene ikke kan være ordrett diktert til Moses, men at de ble til som resultat av guddommelig inspirasjon. De mener at rabbiniske bestemmelser må betraktes ut fra den tiden da de bli til og ikke ha evig og allmenn gyldighet. De legger mer vekt på etikk enn på det rituelle. I USA er ca. halvparten av alle jødiske menigheter reformjødiske.

Når det gjelder synet på døden, benekter de troen på fysisk oppstandelse, *tehiyat hameitim*, og betrakter sjelens overlevelse etter døden som uavhengig av kroppens tilstand. De tror på sjelens udødelighet. Derfor kan de tillate obduksjon og organtransplantasjon og kremering

uten at det frarøver en person hans verdighet eller en plass i det hinsidige. De tror ikke på en personlig Messias, men på en messiansk tidsalder.

Når det gjelder selve gravritualet, vil den største forskjell mellom kremering og jordbegravelse være at den første foregår innendørs og den andre utendørs og at utendørs kan de sørgende sammen kaste jord på kisten. Liturgien vil være den samme. Asken kan enten settes i jorden i en treurne eller plasseres i et kolumbarium som er en mur hvor urnen kan plasseres permanent. Askespredning tillates også.

Konservativ jødedom oppstod i Vest-Europa på 1800-tallet som reaksjon mot reformjødedommens ”gjennomgripende endringer både i læremessige spørsmål og rituell praksis” (Religionsleksikonet, s. 211). Imidlertid overlapper denne retningen i enkelte land reformjødedommen. Det som i Storbritannia betegnes som reformjødedom, svarer i noen grad til konservativ jødedom i USA og Canada. Tilhengerne mener at Toraen er av guddommelig opprinnelse, men at den er nedskrevet av mennesker. De mener også at den religiøse loven, halakha, fortsatt gjelder, men at den må tilpasses den tid en lever i. De var fra starten opptatt av jødisk kultur og samhold og mange av dens tilhengere sluttet seg til sionismen. Når det gjelder synet på kremering, er de stort sett på linje med ortodoks jødedom og tillater det i prinsippet ikke. Konservativ jødedom er mer utbredt i USA enn i Israel.

Når det gjelder synet på kremering, er altså synet svært delt i nyere jødedom. Mens ortodokse og konservative jøder i prinsippet ikke tillater denne form for behandling av en avdød, er tilhengere av reformjødedommen langt mer positive og har et mer pragmatisk syn. Bokstavtro tolkning av skriftene samt krematoriene under Holocaust har forsterket motstanden mens tilhengerne har lagt vekt på at kremering etter deres syn er mer miljøvennlig, langt billigere og mindre plasskrevende enn jordbegravning. Stort sett har utviklingen av synet på kremering innen den delen av jødedommen som tillater det, vært den samme som innen kristendommen. Praktiske, miljømessige og økonomiske grunner har vært utslagsgivende. Det religiøse er mer eller mindre tilpasset moderniteten.

Når det gjelder selve døden og ritualene rundt den, er det ikke så store forskjeller på de jødiske trosretningene. Det kan være lokale skikker, men begravelseritualer i jødedommen er temmelig ens over hele verden. Det gjelder kjønn, alder, sosial tilhørighet og status.

Når døden nærmer seg og etter dødsfallet

Når døden nærmer seg, skal en jøde bekjenne sine synder hvis han er i stand til det. Den jødiske troserklæringen, *shema*, ”Hør Israel! Herren er vår Gud, Herren er én. Du skal elske Herren din Gud av hele ditt hjerte og av hele din sjel og av all din makt.” (5 Mos 6:4-5) skal fremsies. Enten av den døende eller en av de tilstedeværende ved dødsleiet. Ingen form for aktiv eller passiv dødshjelp er tillatt.

Før avdøde kommer i jorden, er liket urent. Rituell renselse er nødvendig for at sjelen skal være ren når den møter sin guddommelige skaper. Den rituelle renselsen, *tohorah*, kan utføres av familie eller medlemmer av begravelsselskapet, *Chevra Kadisha*. Den kan foregå i kapellet eller på institusjon hvis døden inntreder der. Menn vaskes av menn og kvinner av kvinner. Etter at den døde er vasket, blir både menn og kvinner svøpt i *tachrichim* som er en enkel, hvit drakt som består av hodeplagg, skjorte, bukse, sko, frakk og belte. Menn svøpes også i sine egne bønnesjal, *tallit*. Når den døde har gjennomgått den rituelle vaskingen og svøpingen, skal han legges i kiste.

Selv etter at liket er erklært rensert, *tohor*, vil enhver som kommer i kontakt med det være urent. Det er viktig at alle vasker hendene både etter å ha vært i direkte berøring med den døde og før de forlater gravstedet.

Begravelsen

Ideelt sett bør begravelsen finne sted samme dag som døden inntreffer, og iallfall innen 24 timer. Opprinnelig var de pårørende ansvarlig for begravelsen, men i vår tid gjøres dette av rituelle eksperter, begravelsesselskap, Chevra Kadisha, som tar ansvar for rituell rensing og den endelige behandling av liket. Chevra Kadisha betyr ”det hellige selskap”. Medlemskap er frivillig og ulønnet.

Den avdøde føres til graven i en enkel, umalt trekiste. Det benyttes trenagler i kisten, ikke spiker. Grunnen til at det brukes trenagler, har sammenheng med oppstandelsestroen, (Neegaard, s. 81). Begravelsesseremonien er enkel. Den foregår først i kapellet hvor Kaddish-bønnen, salmesang og en minnetale fremføres. Det er den nærmeste mannlige pårørende som fremsier Kaddish-bønnen som er en lovprisning av Gud og en bekjennelse av tro. Denne bønnen representerer ideen om kontinuitet og inneholder ingenting om døden. Tradisjonelt resiteres denne bønnen på arameisk, et språk få forstår, men i nyere tid på et forståelig språk. Dernest går lederen av Chevra Kadisha i forbønn for avdødes sjel. Deretter går en mot graven. Gravfølget stopper vanligvis 10 ganger på veien til graven, en gang for hver strofe i salmen som synges. Når kisten er senket i graven, blir det påkastet tre skuffer jord av de mannlige deltakere. De tilstedeværende ved begravelsen må vaske hendene for symbolsk å rense seg for dødens urenheter før de forlater gravstedet. Blomster og musikk er ikke vanlig. Grunnen til at jødene ikke ønsker blomster i begravelsen, er at alle skal være like og at det i det ytre ikke skal være forskjell på fattig og rik. I stedet for blomster blir de sørgende oppfordret til å hedre den døde minne ved donasjoner til gode formål. Det foretas ikke begravelser på sabatten eller jødiske helligdager.

Sørgeperioden

Et tidlig tegn på sorg etter at et kjært familemedlem er død, er å rive en flenge i yttertøyet som symbol på at familiens hjerter revner. Etter begravelsen er det tre avgrensede sørgeperioder. Disse periodene er bare påkrevet hvis en har mistet forelder, barn, søsken eller ektefelle. Første uke etter begravelsen kalles *shiva*. Denne perioden avsluttes om morgenen den sjuende dagen etter begravelsen. Hvis en av de tre bibelske festivalene, Shavuot, Pesach og Sukkot, inntreffer under denne første sørgeperioden, vil perioden slutte tidligere. Under *shiva* sørger den nærmeste familien til den avdøde ved å sitte på lave skamler fra morgen til solnedgang. En hel del forbud og påbud gjelder: en skal ikke barbere seg og kamme håret, ikke dusje, ingen bruk av kosmetikk, ingen seksuelle forbindelser, speil skal tildekkes, ikke bruke lærsko, ikke gå i selskap, ikke høre på musikk, ikke gifte seg, ingen faste studier av Toraen.

Den andre sørgeperioden, *shloshim*, varer i ca. tre uker. Den varer fra det tidspunkt *shiva* slutter til morgenen den trettiende dagen etter begravelsen. Nå tar de fleste av forbudene fra *shiva*-perioden slutt, men fortsatt gjelder at en ikke skal gå i selskap, ikke gifte seg og ikke barbere seg eller stelle håret. I *shloshim*-perioden resiteres Kaddish-bønnen hver dag. Den siste perioden gjelder bare hvis mor eller far er død. Den heter *avelut*. Den varer til slutten av tolvte måned etter dødsdagen (etter jødisk kalender). I løpet av dette året skal en unngå fornøyelser. Kaddish-bønnen skal fremsies for foreldrene de første elleve månedene dette året. Innen et år avdukes gravstøtten. Hvert år, på årsdagen er det vanlig å minnes den avdøde med besøk på graven. En liten sten blir gjerne lagt på graven som minne om ens besøk. I hjemmet tennes et minnelys, *jahrzeitlys*.

Gravplass og gravminne

Gravplassen er svært hellig for jøder. Det er derfor aldri snakk om å fjerne graver, noe som ofte skjer på kristne kirkegårder. For et par år siden besøkte jeg den gamle jødiske gravplassen i Josefov, den tidligere jødiske gettoen i Praha. Denne var i bruk fra 1439 til 1787. Nazistene hadde som politikk å ødelegge alle jødiske gravplasser, men denne ble bevart fordi Hitler hadde en diabolisk plan om å bygge et jødisk museum her etter at alle jøder var utslettet. Mer enn 100.000 jøder er gravlagt på gravplassen i Praha. Siden området er svært lite, er det inntil tolv lag med graver under hverandre, noe som ikke er uvanlig på gamle europeiske jødiske gravplasser. Selv om det ikke er gravstøtter for alle de begravde, er det på gravplassen i Praha en opphopning av støtter som gir et ganske kaotisk inntrykk. Imidlertid utgjør denne gravplassen en oase av stillhet og kontemplasjon, plassert som den er midt i travle storbyen. En kan ikke annet enn å fylles med ærefrykt ved besøk her.

Siden graven er hellig, er det viktig at den er tydelig merket. Gravminnene inneholder inskripsjoner, ofte på hebraisk og landets språk hvis det er utenfor Isral, med oversikt over navn og årstall for fødsel og død. Siden jødernes tidregning regnes fra "skapelsen av verden" i 3760, inneholder gravskriftene ofte denne tidsregningen. En som dør i 2004, vil etter denne tidsregning få 5764 som dødsår.

Davidstjernen forekommer ofte på gravstøtter. Likedan divers bibelske symboler som kronen som symboliserer gjenopprettelsen av Juda-riket. Dyr kan ofte forekomme i forbindelse med navn. Løven kan brukes i forbindelse med navn som Ari, Lei, Löw, men er også et symbol for Juda-stammen. Dyr av hjorteslekten referer til navn som Hirsch, Herschel etc. Dessuten er disse dyrene symbol for stammen til Naftali, Jacobs sjette sønn med Rakels trellkvinne Bilha. (1 Mos 30:7-8). På noen gravstøtter for menn vises to utstrakte hender. Det betyr at avdøde mann var kohanitt, dvs. at han blir regnet som direkte etterkommer etter ypperstepresten Aaron. De oppstrakte hendene representerer kohanittenes velsignelse. Et annet symbol på gravene er et øsekar, en slags mugge, som viser at avdøde tilhørte Levis stamme, den utvalgte blant Israels tolv stammer. En av oppgavene for en Levitt var å helle vann over hendene til en kohanitt før han fremsa kohanittenes velsignelse.

Jøder i Norge

Da Norge i 1814 fikk sin egen konstitusjon, inneholdt grunnloven en paragraf som fastslo at den offisielle statsreligionen skulle være luthersk protestantisk og at jøder og jesuitter ikke hadde adgang til riket. Først i 1851 ble paragrafen som gjaldt jødene fjernet og de fikk adgang og fulle borgerrettigheter. I løpet av siste halvdel av 1800-tallet innvandret jøder fra Mellom- Europa, Tyskland, Russland, Polen, Litauen. Mange flyktet fra blodige jødeforfølgelser, pogromer, trangboddhet og nød. I 1892 ble Det Mosaiske Trossamfund opprettet i Christiania med ca. 100 medlemmer. Trondheim, som ved siden av Oslo har hatt og har flest jødiske innbyggere, fikk sitt Mosaiske Trossamfund i 1905 med 150 medlemmer. I løpet av annen verdenskrig ble 758 norske jøder drept av nazistene. Pr. 1. januar 2004 var det ifølge Statistisk sentralbyrå 961 registrerte medlemmer i Det Mosaiske Trossamfund.

Siden mange med forskjellig tro dør på sykehjem i Norge, sendte Trondheim kommune for en tid siden ut retningslinjer for pleiepersonell på sykehjem og i hjemmebasert omsorg. Om jøder heter det:

Omsorg for døende og stell av døde

Ved alvorlig sykdom kan det hende at brukeren ønsker å snakke med rabbineren (religiøs leder) eller en representant fra Det mosaiske samfunn. Pleiepersonalet tilkaller han etter ønske fra bruker. Pleiepersonalet kan også tilby bruker slik kontakt.

Når døden inntreffer, samles ofte de nærmeste omkring den døde for en andakt. Et stearinlys blir satt ved den dodes hodegjerd, og enkelte ønsker å snu sengen til den døde, slik at føttene peker mot døra. De pårørende vil gjerne dekke eventuelle speil i rommet, for å slippe å se sin egen sorg. Pårørende bør kontaktes med hensyn til vask og stell av den døde. Som regel kan personalet vaske og stelle den avdøde på vanlig måte. Men husk: menn steller mann, og kvinner steller kvinne. Armene legges langsmed kroppen.

Dersom bruker ikke har familie eller pårørende, bør synagogen kontaktes så raskt som mulig.

Representanter derifra vil foreta den nødvendige rituelle vasking etter alminnelig vask og stell av pleiepersonalet.

I 1885 skjedde opprettelsen av den første norske jødiske begravelsesforening, Chevra Kadisha. I dag er det en forening i Oslo og en i Trondheim. Disse tar seg av alt i forbindelse med begravelsen som følger vanlige regler for jødiske begravelser.

Den første jødiske gravplass ble opprettet i Christiania i 1869 da 671 kvadratmeter gravplass ble innkjøpt «til evig eie for israelistiske trosbekjennere» på Sofienberg gravlund, Rathkes gate 20. I 1885 ble gravlunden tatt i bruk. De første som ble gravlagt her, var den ett år gamle piken Elsa Sarah Prager og den like gamle gutten David de Lemon. De døde begge 13.januar (Folmer). Gravlunden var i bruk til 1917 da Det Mosaiske Trossamfund kjøpte ny tomt på Østre gravlund, Hølsfyr. I 1929 ble Sofienberg kirkegård stengt. Det skulle bli park i stedet. Bare jødernes gravlund står fortsatt urørt i pakt med jødisk tro som sier at et jødisk legeme som er begravd, ikke skal graves opp eller flyttes. 197 graver ligger her. Ulike gravstøtter er brukt. De store monumentene tilhørte velstående familier mens de små i bakken ble brukt til de fattige og til små barn.

Den jødiske gravlunden i Oslo som er i bruk i dag, er en del av Østre Gravlund på Hølsfyr. Her finner en også et minnesmerke reist over de jøder som var deportert og drept av nazistene i tilintetgjørelses-leirene eller skutt i Norge. Dette ble reist i 1948. I 1953 ble en urne med aske fra Auschwitz satt ned som en del av dette monumentet. Medlemmer av trossamfunnet samles hvert år ved støtten, til en minnestund, som avholdes den søndag som er nærmest deportasjonsdatoen ifølge jødisk tidsregning. Deportasjonen skjedde på Chanukka-festens første dag. Den inntreffer i november eller desember.

I Trondheim gravlegger jødene sine døde på Lademoen kirkegård. Før annen verdenskrig bodde en stor del av de norske jødene i Trondheim. Fra høsten 1941 ble de systematisk arrestert og sendt til Falstad interneringsleir. Jødiske eiendommer og firmaer beslaglagt. Familiene kastet ut av sine leiligheter. Noen greide å flykte til Sverige, men 135 ble tvangssendt til tyske konsentrasjonsleire. Bare fem av disse overlevde. I dag bor det ca. 150 personer av jødisk herkomst i Trondheim.

Fra den jødiske gravlunden i Sofienbergparken.

Liten gravstein i bakken på den jødiske gravlunden i Sofienbergparken som viser at her ligger et barn eller en fattig person

Utsnitt fra den jødiske gravlunden på Helsingør.

Minnesmerke over de jøder som ble deportert og drept av nazistene i tilintetgjørelses-leirene eller skutt i Norge under andre verdenskrig. Det ble reist i 1948 og står på den jødiske gravlunden som er en del av Østre Gravlund på Helsingør.

Muggen eller øsekaret er et vanlig symbol på noen jødiske gravmonumenter og viser at avdøde tilhørte Levis stamme, den utvalgte blant Israels 12 stammer. En oppgave for en Levitt var å helle vann over hendene til en kohanitt (direkte etterkommer etter ypperstepresten Aron) før han fremsa kohanittenes velsignelse. Fra gravlunden på Helsfyr.

De utstrakte hendene på dette gravmonumentet viser at avdøde mann var kohanitt, dvs. at han ble regnet som direkte etterkommer etter ypperstepresten Aron. Hendene representerer kohanittenes velsignelse. Fra gravlunden på Helsfyr.

Litteratur

Tekster

The Babylonian Talmud 7 vols. i 18. (1961). (Oversatt av I. Epstein). London: Soncino Press.

Bibelen: det Gamle og det Nye testamente. (1978). Oslo: Det Norske bibelselskaps forlag.

Josephus, Flavius. (1851). *The works of Flavius Josephus.* (Oversatt av William Whiston). London: George Virtue.

Maimonides, Moses. (1971). *Sefer HaMitzvot.* (Arabisk tekst med hebraisk oversettelse ved Rabbi Yosef Kafih). Jerusalem: Mossad HaRav Kook.

Maimonides, Moses. (1997). *Makalah fi tehiyat ha-metim* (Treatise on resurrection). (Oversatt av Fred Rosner). Northvale, NJ.: Jason Aronson Inc.

Midrash on Proverbs. (1992). (Oversatt av Burton L. Visotzky). (Yale Judaica series 27). New Haven: Yale University Press.

Midrash on Psalms . 2 vols. (1959). (Oversatt av William G. Baude). New Haven, CT: Yale University Press.

Midrash Rabbah. 5 bind. [1977]. (Oversatt av H. Freedman og Maurice Simon). London: Soncino Press.

Sifre: A Tannaitic Commentary on the book of Deuteronomy. (1986). (Yale Judaica series 24). (Oversatt av Reuven Hammer). New Haven, CT: Yale University Press.

Tacitus, Cornelius. (1964). *The Histories.* (Oversatt av Kenneth Wellesley). Harmondsworth: Penguin Books.

Sekundærlitteratur

De Lange, Nicholas. (1987). *Judaism.* Oxford: Oxford University Press. *Far vel - Livets slutt i det flerkulturelle Norge* (2000) Utstilling på Historisk Museum, Oslo 2. november 2000 til 04. mars 2001. Lokalisert 19. februar 2006 på World Wide Web. <http://www.ukm.uio.no/utstillinger/farvel/index.html>

Folmer, Alf. (2000). Svenskekongen, Moses, Muhammed og Jesus i bydelen Grünerløkka-Sofienberg. Lokalisert 19. februar 2006 på World Wide Web.

<http://www.birkelunden.no/mambo/index.php?option=content&task=view&id=556&Itemid=30>

Groth, Bente. (2000). *Jødedommen.* Oslo: Pax.

Kværne, Per og Kari Vogt. (2002). *Religionsleksikon. Religion og religiøse bevegelser i vår tid.* Oslo: Cappelen.

Neegaard, Gunnar. (1993). *Jødedom. I: Religioner, livssyn og gravferd. En håndbok om gravskikker* (s. 73-85). [Oslo]: Kommuneforlaget.

Det mosaiske trossamfund. (2001). Lokalisert 19. februar 2006 på World Wide Web. <http://www.dmt.oslo.no/>

Raphael, Simcha Paull. (1994). *Jewish views of the afterlife.* Northvale, N.J.: J. Aronson.

4. Islam

Islam er den nest største av verdensreligionene. Bare kristendommen er større. Islam ble til på 600-tallet på den arabiske halvøy. Den har i dag over en milliard tilhengere og er i stadig vekst. 85 % av muslimene tilhører sunni-islam. De resterende 15 % fordeler seg på flere shia-muslimske retninger. Bakgrunnen for at vi har disse to hovedretningene, er synet på hvem som skulle være det islamske samfunns legitime leder. Navnet sunni kommer av det arabiske ordet *sunna*, som betyr ”tradisjon, etablert skikk, sedvane”. Sunni-muslimene betrakter seg selv som forvaltere av den rette tradisjon etter Muhammad og regnes som ortodokse. Shia-islam har sin opprinnelse i kretsen som støttet Ali, Muhammads fetter og svigersønn, i kravet om å være Muhammads rettmessige etterfølger. Alis parti het *Shiat Ali*, derav navnet shia-islam. Etter shiittisk oppfatning skulle lederen være Ali eller en annen mannlig etterkommer etter ham og hans hustru Fatima, datter av Muhammad. Den politiske striden mellom disse to retninger førte til at sunni-islam etter hvert fikk kontrollen og shia-islam ble etter hvert splittet opp i flere retninger.

De forskjellige retningene innen islam har forskjellig oppfatning av enkeltting både i tro og gjerning, men visse ting står fast.

Hovedprinsippene i islam

Islam betyr underkastelse. En Muslim har underkastet seg Gud, *Allah*. Det mest grunnleggende i islam er troen og de religiøse pliktene. Hovedprinsippene i troen er troen på Guds enhet som skaper og opprettholder av alt som finnes, troen på at Gud er rettferdig og vil straffe eller belønne menneskene ut fra deres gjerninger, troen på at profeten Muhammad er den siste av profetene og troen på oppstandelsen. Grunnet for muslimenes livsførsel er ”de fem søyler”, prinsipper som forplikter alle muslimer uansett hvilken retning de tilhører. De fem søylene er 1) *shahada*, trosbekjennelsen, 2) *salah*, fem bønner daglig, 3) *sawm*, faste i måneden *ramadan*, 4) *hajj*, pilegrimsferd til Mekka minst en gang i livet og 5) *zakah*, almisse som skal gis til gode formål.

Den hellige boken, Koranen, *al-qur'an*, tilbes som det guddommelige budskap fra Allah. Den inneholder de åpenbaringer som Muhammad mottok fra 610 og til sin død i 632. Åpenbaringene ble formidlet gjennom erkeengelen Gabriel. De ble skrevet ned og har siden vært forpliktende leveregler for alle muslimer. Beretninger om Muhammads liv ble også skrevet ned og ble forbilde for alle troende. Disse beretningene ble kalt profetens *sunna* og er nedskrevet i *hadith*-litteraturen. Islamsk lov, sharia, *shar'iah*, er basert på Koranen og sunna. En *hadith* er en fortelling fra profetens ord, liv og gjerning. Vi har ca. 750.000 slike hadither samlet i seks autoriserte utgaver. De to hadith-samlingene som er mest autoritative og har høyest status i sunni-islam, kalles *al-Sahihan* som betyr sikker eller autentisk. Disse er samlet av al-Bukhari (ca. 810-70) og al-Muslim (817- 875). Det henvises stadig til disse to samlingene i nyere litteratur om islamsk teologi.

Rettsvitenskapen, *fiqh*, har en viktig rolle i sunni-islam. De har ikke noe organisert presteskap, men *ulama*, de rettslærde, avgjør spørsmål som har med tro og praksis å gjøre. I sunni-islam er det fire store lovskoler som ”anerkjenner hverandre innbyrdes og deler den islamske verden mellom seg”. (Religionsleksikon, s. 168). Disse fire skolene er *hanaf-i*, *shafi'i*, *maliki*- og *hanbali*-skolen. Sharia og fiqh samt Koranen og hadith gir anbefalinger og ofte forpliktende regler for hvordan en god muslim skal tro og leve.

Islams menneskesyn

For en muslim er Gud alltid til stede i livet. Gud er én, og alt som skjer, er uttrykk for Guds vilje. Menneskene er Guds skapelser og utstyrt med en fri vilje samt evnen til å tenke, føle og handle. Mennesket kan selv velge å leve i pakt med de leveregler som profetene har formidlet, eller ikke å leve etter disse reglene. Hva en velger, vil få konsekvenser for livet etter døden. Forestillingene om oppstandelse, himmel og helvete er grunnleggende i islamsk teologi. Ifølge islam er mennesket født godt. Islam har en skapelsesberetning som sterkt ligner på den i Gamle testamentet, men har ingen lære om arvesynden. "Syndefallsberetningen" i sure 2:35-38 beretter at Gud sa til Adam at han og hans hustru kunne bo i haven og spise av alt unntatt "dette tre, slik at dere blir urettferdige". Adam og hans hustru ble lokket av Satan og ble som følge av det jaget ut av Hagen og brakt ned på jorden for å leve, dø og bli hentet opp igjen til slutt til Dommedag. Da de ble klar over hva de hadde gjort, følte de skam, skyld og anger. De ba om Guds nåde og fikk tilgivelse.

Mennesket er født i *fitrah*, en naturlig renhetstilstand, den tilstand av harmoni som rådet mellom Gud og Adam i Hagen. *Fitrah* er en slags urnorm av harmoni mellom mennesket og kosmos samtidig som det er målestokk for menneskenes handlinger. *Fitrah* betyr egentlig skapelse og betegner den tilstand mennesket er i ved fødselen. Hva som videre skjer, skyldes den påvirkning en senere blir utsatt for i livet. "Hvert nyfødt barn er født i en tilstand av *fitrah*. Deretter gjør hans foreldre ham til jøde, kristen eller mager" (al-Muslim). Dette er blitt tolket som at mennesket er muslim ved fødselen, men perverteres av omgivelsene etter fødselen. Problemet med en slik tolkning er at den kommer i strid med læren om Allahs suverene vilje og ledelse. Det er derfor flere teorier om hva som her menes. Flere steder i Koranen fortelles det om hvordan Gud skapte mennesket ved å blåse sin ånd inn i ham. Derfor er mennesket fra fødselen god og ikke ond. Men mennesket er utstyrt med fri vilje og kan velge å vende seg bort fra Gud.

Flere ord brukes om sjel i Islam. Begrepet *ruh* brukes om sjel i betydning "ånd" dvs. den ikke-individuelle del av sjelen. *Ruh* er den opprinnelige uforanderlige del av mennesket og tilsvarer noe i retning av det greske *pneuma*. *Al-nafs* er den delen som utgjør jeget eller selvet. Det brukes når kropp og sjel er forent og har omtrent samme betydning som det greske ord *psyche*. I sure 91 heter det at "Ved mennesket (al-nafs) og Han som formet det, og utstyrte det med syndighet og gudsfrykt." (Kor.91:7-8). *Nafs* inndeles gjerne i tre stadier, *an-nafs al-ammarah*, på norsk oversatt med natur i "naturen tilskynder til det som ondt er". (Kor.12:53). Her brukes *nafs* i en negativ betydning som fylt med uvitenhet og begjær. I sure 75 med overskrift "Oppstandelsen" heter det: "og enhver sjel som irrettesetter seg selv." (Kor.75:2). Her er *nafs* det irrettesettende selv, *an-nafs al-lawwamah*. Som *an-nafs al-mutma'annah* er *nafs* blitt det fredfylte selv. "Du sjel, som har ro og harmoni, vend tilbake til din Herre tilfreds og godtatt" (Kor.89:27-28).

Den islamske filosof og teolog Abu Hamid al-Ghazali (1058-1111) skriver om *al-nafs* i sitt hovedverk *Ihya' 'Ulum al-din*, "Religionsvitenskapens renessanse", en bok som fikk stor betydning for islams mystiske retning, sufismen. al-Ghazali siterer en hadith hvor profeten sier til muslimer som vender tilbake fra et slag: "Dere vender tilbake fra den mindre kamp til den større kamp". Når han blir spurt om hva som er den større kamp, svarer han: "kampen mot eget selv (*nafs*) som er mellom to sider i kroppen deres". Den større kamp er kampen mot selvet, *al-jihad al-akbar* i motsetning til den mindre kamp, *al-jihad al-asghar*, som er kampen mot urett og undertrykking i verden. For sufistene gjelder begge typer kamp, men de legger stor vekt på at det onde ved mennesket må bekjempes, *jihad al-nafs*, Kampen mot *nafs* blir kampen for at det negative ved *nafs*, egoet, skal bekjempes, slik at *nafs* kommer i harmoni med *ruh* og blir rede til å adlyde og underkaste seg Allah.

Eskatologi

Døden er en overgang fra en tilstand hvor sjelen lever i den materielle verden i et materielt legeme, til en annen rent åndelig tilstand. Så snart den fysiske kroppen er død, begynner sjelens vandring mot Gud. Døden innleder en renselsesprosess ved at de syndene som er akkumulert i dette livet, vaskes vekk. Dette kan medføre lidelse, særlig for dem som har syndet mye. I løpet av den første natten i graven vender sjelen tilbake til det fysiske legeme og personen utspørres av to engler, Munkar og Nakir. De vil stille den døde fire spørsmål: Hvem er guden din, hva er religionen din, hvem er profeten din og hvilken bok eier du? Rett svar er: Allah, Islam, Muhammad og Koranen. Svarer han det, vil det skje gode ting. I motsatt fall kan han vente seg grusomme ting. Mengden av synder som den enkelte bærer på, vil bli tydelig i løpet av denne første natten og den døde vil oppleve et press fra graven i forhold til byrden av syndene. Etter den første natten i graven går sjelen inn i en mellomtilstand, *barzakh*, for å vente på dommedag og oppstandelsen. Troen på at sjelen tilbringer en tid i denne tilstanden, har ført til troen på at de levende kan komme i kontakt med denne sjelen i drømme. Dette har igjen ført til at enkelte retninger innen islam, særlig, sufismen, har praktisert fedre- og gravkult. *Al-barzakh* betyr "sperre" og det heter i sure 23:100 "Bak dem er en sperrende voll (*barzakh*) til den dag de gjenoppvekkes" Bare Gud vet når døden kommer. "Intet menneske dør uten at Gud så vil, og når tiden kommer. Den som ønsker seg jordelivets belønning, ham gir Vi av den. Den som ønsker seg det hinsidige livs belønning, ham gir Vi av den. Vi belønner de takknemlige." (Kor.3:145).

Engler har en sentral plass i islamsk teologi. I Koranen beskrives sann fromhet slik: "Å tro på Gud og på dommens dag, på englene, skriften og profetene,--" (Kor. 2:177). Englene er virkelige skapninger, skapt av lys. De passer på menneskene "Enhver har et følge engler foran seg og bak seg, som passer på ham på Guds bud." (Kor.13:11). I døden er det engler som tar sjelen ut av kroppen. "Si, Dødsengelen, som er gitt ansvar for dere, vil ta dere bort, og så vil dere bli brakt tilbake til deres Herre" (Kor.32:11).

På oppstandelsens dag eller dommedag stilles menneskene for Guds domstol og dømmes på grunnlag av tro og gjerninger. Bare Gud vet når dommedag kommer. "Gud alene kjenner timen. Han sender regnet ned. Han vet hva som er i mors liv. Ingen vet hva morgendagen vil bringe. Ingen vet i hvilket land han vil dø. Gud vet, er vel underrettet" (Kor.31: 34). På denne dag gjøres det opp regnskap over gjerningene i jordelivet for andre gang. Dagen oppstår ved at engelen Israfil på Guds ordre blåser i basunen. Ved første gangs blåsing blir det gjort ende på alt liv og hele universet ødelegges. Himmelen revner, fjellene blir til støv og gravene åpner seg. Ved andre gangs blåsing starter oppstandelsen. Kropp og sjel gjenforenes og hvert enkelt menneske får sin dom fra Gud. De som har levd i pakt med islams lover, de troende og de som angrer, kommer til paradiset. "De troende går det godt, som er ydmyke i sine bønner, som vender seg bort fra tomt prat, som betaler det rituelle bidrag, som holder sitt kjønnsliv i tømme, unntatt når det gjelder hustruer og slavinner, for da kan de ikke lastes, men de som begjærer noe utover dette går over grensen, som passer betrodd gods og sine forpliktelser, og som overholder sine bønner. Disse er arvingene som skal arve paradiset. Der skal de være og bli." (Kor: 23:1-11). Om Paradiset heter det: "Men til dem, som sier 'Vår Herre er Gud', og så holder rett kurs, stiger englene ned: Frykt ikke, og vær ikke bedrøvet! Fryd dere ved paradiset, som er lovet dere. Vi tar oss av dere i denne verden og den hinsidige. Der vil dere få alt deres hjerter begjærer og alt dere ber om, som gjestfrihet fra en som er tilgivende, nåderik." (Kor. 41:30-32). I paradiset er det godt å være: "Andre vil på denne dag være glade, tilfredse med sitt strev, idet de er i en frittliggende have, hvor de ikke hører tomt prat. Der er en sprudlende kilde, behagelige benker, fremsatte glass, puter på rekke og rad og tepper bredt ut." (Kor. 88:8-16). Men i sure 75, Oppstandelsen, heter det: "På den dag finnes strålende ansikter som ser på Herren" (Kor.75:22-23). Paradiset er først og fremst å være i Guds nærhet og se ham.

De syndige kommer til helvete, *jahannam*. Helvete beskrives som ild, *al-nar*. ”De ulykkelige havner i Ilden. I den er sukk og stønn deres lodd, og her skal de være og bli, så lenge himlene og jorden består, dog slik Herren vil. Herren gjør hva Han vil.” (Kor. 11:106-107). De villfarne har blitt ledet av Satan: ”Han har ført en stor mengde av dere vill. Tenkte dere da ikke? Dette er helvete, som dere ble stilt i utsikt. Ta i dag den stekende ild fordi dere var vantro” (Kor 36:62-64). Oppholdet i helvete behøver imidlertid ikke å vare evig for de som tror. Mange islamske teologer mener det og baserer seg på sure 66, vers 8 i Koranen hvor det heter: ”Dere som tror, vend dere mot Gud i oppriktig bot! Kanskje Herren vil stryke ut deres misgjerninger, og føre dere inn i paradisetts haver, hvor bekker sildrer. På den dag vil Gud ikke gjøre skam på profeten og dem som tror sammen med ham. Deres lys strømmer foran dem og på deres høyre side, og de sier, Herre, la vårt lys fullbyrde for oss, og tilgi oss! Du evner alt.”

Når døden nærmer seg

Når døden nærmer seg, skal en muslim resitere islams mest grunnleggende setning: ”Det er ingen annen gud enn Gud (Allah), og Muhammad er hans budbringer” Hvis den døende ikke er i stand til å si noe, vil en som er til stede kunne si det for ham. Familiemedlemmer og nære venner bør varsles og være til stede for å hjelpe den døende å vende sitt sinn mot Allah, minne ham om de gode gjerninger han har gjort, varsomt be ham om å angre på de dårlige og be om Allahs nåde, tilgivelse og barmhjertighet. Ingen sann troende kan være sikker på om han kommer til Paradis eller ikke bare på grunn av sine gode gjerninger, men bør aldri gi opp håpet om Allahs barmhjertighet uansett hvor store syndene har vært. Allah kan tilgi alle synder unntatt *shirk*. *Shirk* er den synd å sidestille med eller sette noe eller noen høyere enn Allah. ”Gud tilgir ikke at Han gis medguder. Men Han tilgir den Han vil alt som er mindre enn dette. Den som gir Gud medguder, er sannelig langt på villstrå!”(Kor. 4:116). Men mange islamske teologer mener at det også for *shirk* kan gis tilgivelse hvis en angrer og ber om tilgivelse.

Uansett hvor store lidelser den døende gjennomgår, bør han ikke ønske at døden skal komme. Et ønske om å dø viser at han ikke er i stand til å bære de byrder som Allah har pålagt ham og er et bevis på manglende utholdenhet. Jo lenger et menneske lever, desto flere muligheter har han eller hun dessuten til å gjøre gode gjerninger. Men det gis unntak. ”Allah, la meg leve så lenge livet er bedre for meg, men ta mitt liv når døden er bedre for meg” (al-Bukhari). Dette er en bønn som Profeten lærte muslimene for dem som er dypt deprimerte eller veldig syke.

Ifølge en hadith av al-Muslim har Muhammad sagt: ”Ingen muslim bør dø uten å forvente og håpe på det beste fra Allah”. Det er viktig at alle dør i trygg forvissning om Allahs godhet. Den som sitter hos den syke, skal være snill og tålmodig, aldri gå fra ham, trøste ham og gi håp. Ingen negative eller upassende ord skal ytres av de tilstedeværende. Det vil bare forverre de vanskeligheter som venter den døde. Det er viktig at den døende aksepterer sin skjebne. Derfor skal de tilstedeværende ikke uttrykke medlidenhet, men heller fortelle den døende at han er heldig fordi Allah har valgt ham til å dø på dette tidspunktet. Det som skjer etter at en person er død, bestemmes av en rekke hadither med døden til Muhammad og hans nærmeste familie som modell. For menn gjelder først og fremst det som hadithene forteller om Muhammads død, for kvinner om det som fortelles om døden til Fatima, Muhammads datter. I tillegg gjelder det som profeten og hans nærmeste selv har sagt og gjort.

Etter dødsfallet

Det første som skal gjøres etter at døden har inntrådt, er å lukke øynene til den avdøde. Deretter skal underkjeven bindes opp og hele kroppen dekket av et rent klede før den rituelle vaskingen tar til. Vaskingen er en *fard kifaayah*, kollektiv plikt. Hvis noen vasker den døde,

er resten av samfunnet fritatt for plikten, men hvis ingen foretar vaskingen, deler hele samfunnet den synd det er ikke å foreta denne handlingen. Bare muslimer kan foreta den rituelle vaskingen. Menn vaskes helst av andre menn, gjerne et gudfryktig og kunnskapsrikt familiemedlem. De kan også vaskes av ektefelle eller en kvinnelig slektning av svært nær familie. Kvinner vaskes av et kvinnelig medlem av familien, en jordmor, ektefelle eller en nær slektning. Kroppsvasken skal foregå etter reglene for *ghusl*, den store renselse, som praktiseres av alle muslimer. Reglene for *ghusl* er fastlagt i den religiøst-litterære litteraturen og skal utføres etter fødsel, menstruasjon og etter å ha berørt et dødt legeme. Vaskingen skal gjentas inntil sju ganger, vanligvis tre ganger. Det skal være et ulikt antall. Det skal brukes varmt vann og såpe for å fjerne alt som ikke er rent. Først vaskes de intime kroppsdelene. Deretter tildekkes de før *wudu*, den lille renselse. *Wudu* er den renselse som alle muslimer må foreta før en religiøs plikt utføres. Det gjelder vask av "ansiktet og hendene opp til albuen. Tørk over hodet, og vask føttene opp til anklene." (Kor. 5:6). Deretter skal hele kroppen vaskes tre ganger og munn og nesebor renses med bomull. I siste vasken kan vaskeren bruke parfyme eller kamfer i vannet. Etter at kroppen er tørket, skal den svøpes i *al-kafan*, liksvøp. Det anbefales å bruke hvitt stoff av et billig materiale. Ekstravaganse anbefales ikke. En manns kafan bør bestå av 3 lag av hvitt, rent lintøy som dekker og skjuler hele kroppen etter at den først er dynket med røkelse eller parfymert. Kvinner skal svøpes i 5 lag med tøy. Hvis den døde har foretatt pilegrimsferden til Mekka, *hajj*, vil han vanligvis bli svøpt i pilegrimsdrakten. Denne består av to lag tøy og brukes bare av menn.

Før den døde legges i graven, skal man be en begravelsesbønn, *salatul janazah*. Det er en fard kifaayah, kollektiv plikt. Det betyr at hvis noen ber, fritas resten av samfunnet, men hvis derimot ingen ber, er hele samfunnet ansvarlig overfor Gud. Det anbefales at begravelsesbønnen foregår utenfor moskéen, i prinsippet hvor som helst i rene omgivelser, men ikke på selve gravplassen. Bønnen er enkel, skal foregå stille og selvsagt vendt mot Mekka. *Salatul janazah* er en bønn om tilgivelse for den avdøde og alle døde muslimer og for å inneslutte dem i Allahs barmhjertighet. Både avdøde og de som deltar i bønnen får belønning. Ifølge en hadith av al-Bukhari og al-Muslim, sa Profeten at den som deltar i begravelsesbønnen vil få en belønning som tilsvarer en *qirah* (resitering av Koranen) og den som følger prosesjonen helt til graven vil oppnå to *qirat* som er som to store fjell.

Under *salah*, bønnen står muslimene i minst tre rekker med minst to personer i hver rekke og med en bønneleder, *imam*, foran. I første rekke står menn, i andre rekke barn og i tredje rekke kvinner. Rekkene må alltid opprettes etter reglene for oddetall. De skal være vendt mot Mekka. Slik skal det gjøres fordi profeten har sagt at hvis en muslim dør, og tre rader med muslimer ber for ham, vil han komme til paradiset. De som står i rekkene løfter hendene opp til ørene og sier "*Allahu akbar*" (Allah er stor) fire ganger. Mellom hver gang leser de Koranen og ber stille. Det er vanlig at en får se den dodes ansikt etter begravelsesbønnen. For barn under puberteten er det ikke påkrevd med begravelsesbønn fordi Profeten selv ikke ba en slik bønn for sin egen sønn Ibraaheem som døde 18 måneder gammel. Imidlertid er det fullt tillatt, og det forekommer ofte. Når det gjelder fostre under fire måneder, bes ikke begravelsesbønn fordi et så ungt foster ikke regnes som et menneske med sjel. Begravelsesbønnen skal bes også for kriminelle hvis de har innrømmet sin forbrytelse. Dette gjelder selv de som har gjort seg skyldig i en forbrytelse som krever dødsstraff. Men for ikke-troende bes det ingen begravelsesbønn. I tillegg til den obligatoriske bønnen, *salah*, kan muslimene også be en privat bønn, *dua*. Bønnen kan enten hentes fra Koranen eller en kan bruke egne ord. En skal ikke be om for private ting, men det forhindrer ikke at man kan ha private livssituasjoner i tankene under bønnen.

En muslim kan oppnå fortjeneste selv etter døden. Det er særlig tre ting som teller. For det første velgjerninger som kommer noen til gode også etter at han er død, for det andre

kunnskaper som han har gitt til noen og for det tredje en god sønn eller datter som ber for ham eller utfører plikter som han ikke rakk å gjøre mens han levde.

Begravelsen

Begravelsen, *janazah*, skal foregå så raskt som mulig etter at liket er gjort i stand, helst innen et døgn. Det er viktig ikke å forsinke sjelen på dens tilbakereise til Allah. På den måten hindrer en også unødig omgang med den døde, noe som gjør de pårørendes smerte og sorg mindre. Begravelsen bør ikke utsettes for at flest mulig slektninger skal kunne se den døde, slik skikken er i mange kristne samfunn. Muslimer kremerer ikke sine døde, for på oppstandelsens dag skal alle sjeler vekkes direkte fra sine graver for å leve et evig liv. Visse tider på dagen er det ifølge tradisjonen ikke lov å utføre verken begravellesbønnen eller selve begravningen. Disse tidene er fra solnedgang til sola går opp, når sola står i senit og i tiden like før sola går ned. Etter gravferdsbønnen er det tid for nedsenking av den døde i graven. Bruk av kister er ikke tillatt etter tradisjonen. Imidlertid tillater tradisjonen at det gjøres unntak hvis liket er sterkt skadet, hvis døden skyldes smittsom sykdom eller hvis graven ligger i vått jordsmonn som ikke kan tørkes. Det har likevel blitt vanlig med kister i nyere tid, iallfall i Vesten. Kisten eller båren bæres på skuldrene til dem som fører den døde til graven. Sørgeprosesjonen går til fots bak eller ved siden av dem som bærer liket. Likfølget skal være stille. Roping, høylytt gråt eller musikk er forbudt. Profeten mente at jamring og annen høylytt uttrykk for sorg var uttrykk for *kufir*, vantro, fordi det uttrykker misnøye med det Allah har bestemt. I Arabia på Muhammads tid var det vanlig at kvinner jamret, slo seg på kinnet og rev i stykker klærne. Dette forbød Profeten på det strengeste. (al-Bukhari).

Muslimske gravsteder skal være enkle, uten pynt og prakt og uten monumenter. Muslimer skal begraves på gravplasser reservert for muslimer. De bør begraves innen den lokalitet hvor de har bodd. Ifølge Profetens ordre er det *haram*, forbudt, å transportere liket til et annet strøk av landet eller ut av landet. Selve graven skal være utformet slik at avdøde kan gravlegges i *qibla*, det vil si med ansiktet i bønneretningen mot Kaba i Mekka. To typer graver er vanlig på muslimske gravsteder. Det er *al-Shaaq* som er et dypt vertikalt hull i jorden og *al-Lahed* som også er et dypt vertikalt hull, men hvor det i bunnen er gravd et horisontalt hull, en slags nisje, stort nok til å dekke hele kroppen. Al-Lahed foretrekkes hvis jordsmonnet er hardt nok. Den døde skal ligge på høyre side. Nedsenkingen av avdøde i graven, *al-dafin*, skal utføres av muslimske menn. Hvis avdøde er en kvinne, kan hun legges i graven av ektemann, sønner, far, brødre eller en onkel.

Unødig snakk er forbudt. Men de som legger den døde i graven skal resitere *Bismil Ilah wa ala millati rasulil Ilah* som betyr "I Allahs navn og i troen på Allahs budbringer". Etter at gravleggingen er fullført, er det vanlig for dem som deltar i seremonien å kaste tre håndfuller med jord ned i graven mens de sier: "Og av jord har Vi skapt dere, og til den lar Vi dere vende tilbake, og av den skal Vi la dere stå frem en gang til." Så skal graven fylles igjen med jord. Det er tillatt å sette et merke på graven for å vise hvem som er gravlagt hvor, men det skal være enkelt.

Det er ifølge tradisjonen en mengde forbud som gjelder gravplassen. Det er forbudt å besøke gravene på årstider for dødsfallet eller ved festivaler for helgener. Det er ikke lov å skrive over, lene seg mot eller sitte på graven. Det er også forbudt å dekorere eller lage noen form for konstruksjon på graven. Det er også forbudt å sette levende lys på graven og man skal helst ikke be eller gråte på gravplassen. Hvis man ber, bør det være for alle som er begravd der og ikke for noen spesiell. En skal da ha ansiktet vendt mot Mekka.

Den muslimske trosbekjennelse, *Shahādah*, på arabisk: لا إله إلا الله ومحمد رسول الله ”Lā 'ilāha 'illā llāha wa Muhammadun rasūlu llāhi” som betyr ”Det er ingen annen gud enn Gud (Allah), og Muhammad er hans budbringer” Teksten på gravstøtte som leveres av Nergård Stenindustri, fast leverandør til det muslimske begravellesbyrå al-Khidmat.

Sørgeperioden

Det er en muslims plikt å vise medfølelse og kondolere familien til en avdød. Det skal hjelpe de pårørende til å godta Allahs vilje og hjelpe dem tilbake til en normal hverdag. Sørgeperioden og kondolanser bør helst skje innen tre dager etter dødsfallet. Det er vanlig sunna at venner, naboer og slektninger av den avdøde lager mat og steller for de nærmeste i perioden etter dødsfallet. Profeten selv hadde fått sin familie til å lage mat for avdødes nære slektninger. Enker går inn i en sørgeperiode eller ventetid, *edda*, på fire måneder og ti dager når ektemannen er død. Deretter kan de gifte seg igjen. ”Når noen av dere dør og etterlater enker, så skal disse personlig avvente fire måneder og ti dager.” (Kor. 2:234). Hvis kvinnen er gravid, tar *edda* slutt ved fødselen. ” For dem som er svangre, er deres frist fødselen.” (Kor. 65:4). For andre enn ektemannen skal kvinner ikke sørge mer enn tre dager. Det gjelder også deres barn og søsken. Heller ikke i sørgeperioden har hun lov å sørge med slå seg for brystet eller rive seg i håret og skrike. Det heter hos al-Bukhari og al-Muslim at Muhammad sa: ”Jeg forakter en kvinne som skriker høyt, barberer av seg håret eller river i stykker klærne sine når en elsket person dør”. I en annen hadith heter det ” Den døde lider når noen klager høylytt.” Det er lov til å gråte som profeten gjorde da hans sønn døde. Ellers skal de holde seg mest mulig i hjemmet, ikke bære smykker eller bruke sminke og parfyme. Tålmodighet og selvbeherskelse hos de etterlatte regnes som en stor dyd og gir fortjeneste. Spesielt gjelder dette ens barns død. Det heter i en hadith ”Hvis et ektepar mister tre av sine barn før de blir voksne, vil Allah i sin barmhjertighet gi dem adgang til Paradis sammen med barna. Barna vil vente ved Paradisets porter. Når de blir bedt om å gå inn, vil de svare ’Ikke før våre foreldre kommer’. Så vil Allah i sin barmhjertighet be dem tre inn i Paradiset sammen med sine foreldre.” (al-Muslim).

Kvinner og begravelse

Kvinner tillates å delta under Salat ul Janazah, begravelsesbønnen, men har ingen plikt til å delta. Den kollektive plikten, *fard kifaayah*, omfatter ikke kvinner. Imidlertid er det ikke tillatt å delta under menstruasjonsperioden, *hayd*. *Hayd* er termen brukt for menstruasjonsblod og perioden av urenhet under menstruasjonen. Begrensninger i kvinners aktivitet i denne perioden har sammenheng med kravet om rituell renhet, *tahara*. I en hadith heter det at renhet er halve troen. Menstruerende kvinner er urene. I et koranvers heter det: ”De spør deg om menstruasjonen, si ’Den er en ulempe, så hold dere borte fra kvinner under menstruasjonen og søk ikke hen til dem før de er rene. ..’ ” (Kor 2:222). Menstruasjon, barnefødsler, seksuell aktivitet, våte drømmer og en del andre ting medfører urenhet, *al-hadath alakbar*, og krever ghusl, den store renselse. Det er ikke snakk om urenhet i hygienisk betydning, men rituell urenhet.

Ifølge en hadith forbød Profeten kvinner å delta i prosesjonen, men forlangte ikke at de skulle adlyde. ”Fortalte Um Atiyya: vi ble forbudt å følge gravprosesjonen, men ikke strengt” (al-Bukhari og al-Muslim). Ifølge noen forskere er skikken med å ekskludere kvinner fra begravelser en kulturell tradisjon som ikke har noen basis verken i Koranen eller tradisjonen. Skikken varierer fra sted til sted. I Pakistan og Saudi-Arabia nektes kvinner å delta, mens det er vanlig i Tyrkia og Egypt. Iran som regnes som en av de mest fundamentalistiske islamske stater, forbyr heller ikke kvinner å delta i begravelser og besøke gravplassen. Det er ikke noe i Koranen som sier at kvinner ikke har lov å gå i begravelser. Motstandere og tilhengere av at kvinner kan være til stede i begravelser eller besøke graver henviser til forskjellige hadither. Tilhengerne viser bl.a. til Aisha, profetens yndlingshustru som var til stede i både sin fars, den første kalifen Abu Bakrs, og den andre kalifen Umars begravelse. Aisha regnes som en av autoritetene når det gjelder hadither om profeten og ca. 1200 hadither tilskrives henne. En hadith forteller at Aisha besøkte sin brors gravsted. Da hun ble spurt om ikke dette var i strid med det profeten hadde bestemt, svarte hun: ”Ja, han forbød det, men senere oppmuntret han til å besøke dem”. En hadith av al-Muslim forteller at Profeten oppfordret til å besøke gravene

fordi det skulle minne enhver på døden. En annen hadith forteller at da Profeten fant en kvinne gråtende ved sitt barns gravsted, sier han til henne "Frykt Allah og vær tålmodig" (al-Muslim). Dette tolkes som at det var tillatt for kvinner å oppholde seg der. Det anbefales nå både for kvinner og menn å besøke gravene for at de skal bli minnet på hvor kort livet er og at det neste liv er nær forestående.

Motstanderne av at kvinner skal kunne besøke graven henviser til andre hadither. Ifølge to hadither skal Profeten ha sagt. "Allah forbanner kvinner som besøker graver" og "Allah forbanner kvinner som besøker graver og som ser på gravene som steder for tilbedelse og levende lys". Begge disse hadither regnes av mange senere islamlærde som ikke ekte, dvs. at en ikke kan verifisere rekken av navngitte personer som har overlevert beretningen. En tredje hadith "Allah forbanner kvinner som ofte besøker graver" regnes imidlertid som ekte og siden denne hadith ikke fullstendig forbyr kvinner å besøke graver har en majoritet av *ulama* (de lærde som forvalter religiøs kunnskap) bestemt at det ikke er forbudt å besøke graver eller delta i begravelser for kvinner, men besøk på graver skal ikke skje for ofte.

Imidlertid er det fortsatt mange imamer som mener kvinner overhode ikke skal delta i begravelser eller besøke graver. Profeten forbød all høylytt uttrykk for sorg. Dette forbud gjaldt både menn og kvinner. Men siden kvinner hadde en større tilbøyelighet enn menn til å gi høylytt uttrykk for sine følelser, kom forbudet i større grad til å ramme dem. Argumenter som at kvinner har lettere enn menn for å uttrykke sorg på en måte som islam ikke aksepterer, brukes for å begrunne hvorfor kvinner bør utelukkes.

Mange av de forbud og påbud som ifølge tradisjonen skal følges, er vanskelig å etterleve. Muslimer bor i mange slags samfunn og i mange land. I enkelte tilfeller kommer tradisjoner i strid med et lands lover og i andre tilfeller i strid med et samfunns øvrige tradisjoner. Derved får en skikker som ikke er i tråd med de autoriserte hadither og koranfortolkninger. En slik praksis kalles *bid'ah* (innovasjon). Det er en endring i religiøs praksis eller trosartikler og er ifølge tradisjonen forbudt. Imidlertid finnes en rekke bidaher i forskjellige samfunn hvor muslimer bor. Det gjelder også muslimer i Norge.

Muslimer i Norge

De fleste muslimer i Norge er første, annen eller tredje-generasjons innvandrere. Først mot slutten av 1960-årene fikk vi en innvandring av muslimer av noen betydning. En stor gruppe kommer fra Pakistan, men også mange fra Tyrkia, Iran, Irak, Bosnia samt afrikanske land som Tunisia, Marokko og i de siste årene fra Somalia. Pr. 1. januar 2004 var det ifølge Statistisk sentralbyrå registrert 82 islamske trossamfunn eller menigheter med i alt 77 857 medlemmer. Det er flest i Oslo med 39 trossamfunn og 59 846 medlemmer. De fleste er sunni-muslimer, men det er også en stor gruppe shia-muslimer. Det er og noen tilhengere av ahmadiya, en messiansk bevegelse som selv hevder at den representerer den sanne islam, men som av ortodokse muslimer regnes som en kjetterbevegelse. De har litt over 1000 tilhengerne i Norge og omgjorde i 1980-81 en villa på Frogner i Oslo til moské, Nor moské. De fleste av tilhengerne i Norge er enten konvertitter eller kommer fra Pakistan. I Pakistan ble det i 1974 vedtatt en blasfemilov av parlamentet og ahmadiya ble erklært som ikke-muslimsk. Ifølge blasfemiloven blir selv en utilsiktet ytring som anses som en krenkelse av profeten Muhammad, betraktet som en forbrytelse og kan føre til dødsstraff. Ortodokse muslimer hevder at den endelige åpenbaring en gang for alle ble overlevert til Muhammad mens ahmadiya-tilhengerne åpner for en fortsatt profetisk åpenbaring etter Muhammad.

Mye er forskjellig i de mange kulturer som er representert. Et stadig tilbakevendende tema i norske medier er spørsmålet om hva som er fundert i islam og hva som er rent kulturelt

betinget av de forskjellige skikker og sedvaner som er praktiseres av muslimene fra de enkelte områder og land. Dette gjelder ting som omskjæring, giftemål og synet på kvinner.

Til tross for at flere hadither sier at en muslim skal begraves der han eller hun har bodd, sender og har mange muslimer sendt sine døde til deres opprinnelige hjemland. Det har sikkert sammenheng med at det har bydd på problemer å få begravd døde slektninger etter muslimske tradisjoner her i landet samt et ønske fra avdøde om å begraves i sine hjemlige trakter. Særlig førstegenerasjons innvandrere har ønsket å bli gravlagt i det land han eller hun er kommet fra. Flyselskap og myndighetene har faste regler for hvordan slik transport skal foregå. Enkelte afrikanske land krever at avdøde skal balsameres før forsendelsen. Når det gjelder reglene om rituell vasking, har en del sykehus gjort det mulig å få vasket de døde etter muslimske regler. På Ullevål Sykehus i Oslo finnes spesielle rom der retningen mot Mekka er markert. Den døde skal ifølge tradisjonen begraves rett i jorda i sitt lik-klede, men norske regler påbyr kiste. Begravelsen skal foregå innen ca. et døgn etter dødsfallet, men det er nesten umulig å få begravelse innen den muslimske fristen. Hvis en person dør rett før en helg eller helligdag, vil det være umulig å få registrert personen som død og få de nødvendige papirer i orden for å forberede en begravelse. Det kan også være vanskelig å få graven slik at hodet vender mot Mekka, men dette er et ufravikelig krav for alle muslimer og har som eneste krav vært etterkommet i alle tilfeller her i landet.

Muslimene i Norge er svært fleksible når det gjelder å tillemppe og tilpasse sine tradisjoner det norske regelverket. Norske muslimer har ikke egne gravplasser, men i de større byene har de egne gravlund i utkanten av kirkegårder, vanligvis avgrenset med en hekk. I Oslo ble det opprettet et muslimsk gravfelt i Gamlebyen gravlund allerede i 1972 og ca. 375 muslimer ble gravlagt der i perioden frem til 1998. Alle gravene er vendt mot Mekka. I 1998 fikk Klemetsrud kirkegård en egen gravlund for muslimer og en på Høybråten ble åpnet i 2003. Her begraves foreløpig bare fostre og barn. På Haslum kirkegård i Bærum er det også et eget felt for muslimer. I Bergen har muslimene et felt på Gravdalspollen kirkegård.

Klemetsrud kirkegård ble innviet i 1983. Som kirkegård tilhørende en kristen kirke, ble den kristent innviet. Muslimenes del ligger derfor på kristent innviet område. De muslimske gravene ligger i et eget hjørne av kirkegården, men uten noen form for gjerde eller hekk rundt, bare en sti. På avstand ligner den muslimske delen på hvilken som helst kristen kirkegård bortsett fra at det er en del grønne, ovale trepinner stukket i jorden i en del av området. Ved nærmere øyesyn viser dette seg å være gravminner med navn og dødsdato inngravert. Foran gravminnet er det bare grønt gress eller jord. Ingen blomster eller andre ting er plassert der. Ellers er det gravstøtter som ligner på hvilke som helst gravstøtter på en norsk kirkegård. Forskjellen består i at korset er erstattet med halvmåne og teksten i noen tilfeller på urdu eller arabisk. På noen av gravene er det blomster, lys og diverse gjenstander. På noen av gravstøttene som viser at svært unge mennesker er døde, er det også portrett av avdøde. På disse gravene er det særlig mye blomster og stearinlys. Kravet om enkelhet på de muslimske gravene er langt fra imøtekommet på Klemetsrud.

Det er fortsatt plass på Klemetsrud kirkegård, men etter hvert kommer det nye gravfeltet på Høybråten kirkegård til å bli tatt mer i bruk. I 2003 bevilget byrådet penger til fem mål muslimsk gravplass med plass til ca. 800 graver og seremonihus på denne kirkegården. Det er første muslimske seremonihus for begravelser i Oslo og det ble åpnet 22. november 2004. Det er et åpent bygg på ca. 35 kvadratmeter hvor begravelseritualen kan foregå. Gravfeltet blir skilt fra den kristne delen med en hekk.

I 2002 ble det startet et muslimsk begravelserbyrå på Holmlia i Oslo, al-Khidmat Begravelserbyrå. *Khidmat* betyr tjeneste. De annonserer med ”Begravelse, Gravferd, Båreforsendelse (inn- og utland), Gravmonumenter, Hente tjeneste ved dødsfall hjemme,

Hjemmebesøk, Personlig Service 24 timer i døgnet”. Når en ser på hvilke tjenester de tilbyr, er det svært likt det hvilket som helst vanlig norsk begravelsesbyrå tilbyr. De tilbyr for eksempel dødsannonser, levering av kiste og utstyr, ordne blomster, dekorasjoner, kranser og gravlegging, forsendelse av båren til inn- og utland, gravmonument og inskripsjon, gravlykter og lys.

Siden norske muslimer har sin kulturelle bakgrunn i forskjellige deler av verden, har de høyst forskjellige ønsker og behov. Selv om de velger å bruke et begravelsesbyrå, er det først og fremst de pårørende som har hånd om det som skjer. Men visse regler står fast og er felles. Det gjelder begravelsesbønnen som er den viktigste delen av en muslimsk begravelse og som i Norge foregår i moskéen siden det ikke er andre egnede plasser og det gjelder den rituelle vaskingen som kan foregå hjemme eller i et spesielt rom på sykehus.

I et TV-program fra en muslimsk begravelse som ble vist på NRK1 i 2003, så vi at kvinner stod i en viss avstand fra graven. På spørsmål fra intervjueren svarte representanten for begravelsesbyrået al-Khidmat at dette skyldtes at enkelte av kvinnene kunne være i menstruasjonsperioden. Jeg fikk anledning til å treffe en kollega av denne mannen og spurte om hvorfor kvinner ikke fikk gå frem til graven under selve begravelsen. Han fremhevet at det skyldtes at kvinner hadde lett for å gråte og hyle og på den måten belaste den døde. Denne oppfatningen er ganske vanlig blant muslimer. Begravelsen er først og fremst for den døde og ikke for de pårørende som vanlig er i kristen norsk kultur. Den døde skal få en verdig slutt på livet og ha det godt. Det at menstruasjon også brukes som forklaring på hvorfor kvinner ikke får delta nær graven, begrunnet han med renhetskravet. Han sammenlignet kravet om wudu, den lille renselse, for alle før bønnen med kravet om renselse fra kvinners rituelle urenheter under menstruasjonen. Han fastholdt at kvinner ikke fikk gå nær graven fordi de kunne ha menstruasjon. Her er nok begravelsesbyrået i utakt med en stor del av det norske muslimske miljøet. Ledende muslimer jeg har vært i kontakt med, hevder at det å besøke en grav ikke krever noen rituell renselse. Lederen for al-Khidmat gikk også tilbake på denne påstanden i en E-postmelding til meg etter å ha konferert med en imam ved World Islamic Mission. Han skriver: ”Kvinner har lov til å besøke gravene eller være til stede under begravelser. Men de fleste sier at de ikke må gjøre det. Det har ikke noe med menstruasjonen å gjøre. Dette forbudet eller forslaget går ut på at kvinner har større følsomhet enn menn. De kan lett bli påvirket av forskjellige følelser. Hvis de, for eksempel, besøker gravene til slektninger eller nære venner, kommer de kanskje til å gråte for mye. Og hvis de besøker en hellig persons grav, kan de lett begynne å vise for mye respekt for vedkommende. Alt dette kan fort gå så langt at det rett og slett er i strid med islamsk lære.”

Jeg var til stede ved en studiesirkel som ble holdt om døden av Muslimsk studentforening på Blindern. Også fra de unge studentene ble det fremhevet at kvinner ikke burde gå til graven fordi de kunne gråte og bære seg for mye. Fremdeles står kvinner i en viss avstand fra graven i muslimske begravelser i Norge.

Norske muslimer har vært og er svært tilpasningsdyktige og har på beundringsverdig vis klart å integrere sine skikker i den norske hverdagen. Ikke alltid har de møtt forståelse fra norske myndigheter. Når det gjelder begravelser, synes det som det har foregått et godt samarbeid mellom muslimske organisasjoner og gravferdsetaten når det gjelder å finne fram til praktiske løsninger.

Utsnitt fra den muslimske gravlunden på Klemetsrud kirkegård. Gravstøtten i forgrunnen inneholder de islamske symbolene halvmåne og stjerne. Ellers bare navn på avdøde. En side fra Koranen inngravert på stein og litt blomster er plassert ved støtten. Bak ser en gravstøtten med blomster og lys, svær lik gravstøtten på kristne graver. Alle gravene er vendt mot Mekka

Gravstøtte i form av en side fra Koranen. Teksten på baksiden av graven.

Mange barn og unge er gravlagt på den muslimske delen av kirkegården på Klemetsrud. Svært ofte er det portrett av den avdøde på gravstøtten. En finner også ofte mengder av blomster, lys og gjenstander foran støtten. Dette er ikke i overensstemmelse med islamsk tradisjon som påbyr enkelhet på gravplassen, men mer med den kultur avdøde og familien kommer fra.

Et hjørne av den muslimske gravlunden har flere gravstøtter av denne typen. Enkel grønn treplate med i høyden navn, fødsels- og dødsdato. Ingen pynt på graven.

Litteratur

Tekster

al-Bukhari, Muhammad ibn Isma'il. (1977). *The Book of Funerals [Al-Jana'iz]. I: The translation of the meaning of Sahih al-Bukhari*, vol. 2 (s.186-270). Chicago: Kazi Publications.

al-Ghazzali. (1989). [*Dhikr al-mawt. Engelsk*] *The remembrance of death and the afterlife : book XL of the revival of the religious sciences : Ihya' 'ulum al-din = Kitab dhikr al-mawt wa-ma ba'dahu* (Oversatt og kommentarer av T.J. Winter). Cambridge : The Islamic Text Society.

Koranen (2000). (Tilrettelagt i oversettelse av Einar Berg). (Verdens hellige skrifter). [Oslo]: De norske bokklubbene.

Muslim ibn Hajjaj al-Qushayri. (1977). [*al Jami'al-sahih. English*] *Sahih Muslim : being traditions of the sayings and doings of the prophet Muhammad as narrated by his companions an compiled under the title al-Jami'-us-sahih* 4 bind. (Oversatt av 'Abdul Hamid Siddiqi). New Delhi: Kitab Bhavan.

Sekundærlitteratur

Kværne, Per og Kari Vogt. (2002). *Religionsleksikon. Religion og religiøse bevegelser i vår tid*. Oslo: Cappelen.

Neegaard, Gunnar. (1993). *Islam. I: Religioner, livssyn og gravferd. En håndbok om gravskikker* (s. 45-61). [Oslo]: Kommuneforlaget.

O'Shaughnessy, Thomas. (1969). *Muhammad's thoughts on death : a thematic study of the Qur'anic data*. Leiden: E. J. Brill.

Philips, Abu Ameenah Bilaal. (1996). *Funeral rites in Islaam*. Sharjah, U.A.E.: Dar Al Fatah.

Sahraee-Smith, Angela. (2002). *Islam. I: Glennys Howarth and Oliver Leaman (Ed.), Encyclopedia of Death and Dying*. London: Routledge.

Siala, Mohammed Ebrahim. (2003?). *Authentic Step by Step Illustrated Janaza Guide*. Oregon, USA: Islamic Assembly of North America.

Smith, Jane I. And Yvonne Yazbeck Haddad. (2002). *The Islamic understanding of death and resurrection*. New York: Oxford University Press.

Sultan, Dawood H. (2003). *The Muslim Way of Death. I: Clifton D. Bryant (Ed.) Handbook of Death and Dying*, vol. 2 (s. 649-655). London: Sage Publ.

Waardenburg, Jacques (2001). *Death and the Dead. I: Jane Dammen McAuliffe (ed.) Encyclopaedia of the Qur'an*, vol. 1 (s. 505-510). Leiden: Brill.

5. Hinduisme

Hinduismen er først og fremst indernes religion. Mer enn 80 % av innbyggerne i India er hinduer. Hinduismen er også hovedreligionen i Nepal, og vi finner hinduer i mindretall i Sri Lanka, Bangladesh, Malaysia, Singapore, Indonesia, Mauritius, Fiji, Guyana, Sør-Afrika og i mange vestlige land. Det er i dag nesten en milliard hinduer i mer enn 90 land. Ordet ”hindu” er avledet av sanskrit ordet *Sindhu* som først ble brukt av perserne om de menneskene som bodde øst for elven Sindhu (Indus) og det arabiske ordet *Hind*, et navn araberne brukte om det sørasiatiske subkontinent. Hindu var altså opprinnelig en geografisk betegnelse, men utviklet seg til å bli en kategori for religion. Hinduene selv bruker ikke betegnelsen ”hinduisme”, men snakker om *Sanatana Dharma*, den evige loven eller *Vaidika Dharma*, Vedareligionen eller Vedaloven.

Hinduisme er ikke en religion i tradisjonell forstand. Den har verken organisert presteskap eller felles dogmer og trosbekjennelse. Den har heller ingen religionsstifter som de andre store verdensreligionene. Likevel regnes den som en av de fem store verdensreligionene og den tredje største. Hvis en kan peke på et felles utgangspunkt, er det de fire *Veda*-skriftene som ble til fra 1200 til 900 f.Kr. Disse består av *Rigveda*, *Samaveda*, *Yajurveda* og *Atharvaveda*. Dette er den eldste hellige skriftsamlingen i hinduismen. *Rigveda* er eldst og mest interessant fra et religionshistorisk synspunkt. Til Vedaene i videste betydning hører også *Brahmanatekstene* og *Upanishadene*. Vedaene refereres ofte til som *shruti*, ”det som er hørt”, åpenbart for urtidens vismenn i motsetning til *smriti*, ”det som erindres” og som ikke er åpenbaringer. Til *smriti*-litteraturen regnes de to store episke verkene *Mahabharata* med det religiøse lærediktet *Bhagavadgita* og *Ramayana* samt *Purana*-litteraturen.

Hinduismen i dag omfatter en rekke tradisjoner og retninger, fra filosofiske strømninger til animisme og forfedrekultus. I Religionsleksikonet betegnes hinduisme som ”den fellesnevner som gjennom flere tusen år har bundet Indias mange folkeslag og ulike samfunnsgrupper sammen til en religiøs og kulturell enhet” (s.148) Hva er det så som er så felles at det kan forsvares å gi den en samlebetegnelse? Nesten alle retninger innen hinduismen godtar at universet er skapt av intet, at det gjennomgår sykler av skapelse, tilintetgjørelse og gjenskapelse og at det er en intelligent kraft bak det hele. I hymnene i Vedalitteraturen er Vishnu og Shiva de viktigste guddommene. Forekomsten av ordet *brahman* i Vedaene betegnes i Religionsleksikonet som ”både de hellige, maktfylte hymner, og den magiske virkekraft som finnes i hymnene og som gleder og derved påvirker gudene” (s.59) I *Brahmana* som er prosatekster fra 1000-700 f.Kr. er *brahman* ”offerritualets iboende kraft som hele verdensforløpet, endog selve verdens opprinnelse avhenger av.” (ibid.) I senere litteratur som *Upanishadene* og de filosofiske skriftene er *brahman* både det høyeste værende og hinsides væren samt årsak og kilde til alle ting, men uskapt. *Brahman* er ikke gjenstand for kultus, men for meditasjon. Ofte brukes negative beskrivelser: *brahman* er ikke det og ikke det. Dette er et fenomen som vi kjenner fra mange mystiske retninger. Maskulinformen av intetkjønnsordet *brahman* er *Brahma*. *Brahma* fremtrer som verdens skaper i senvedisk og senere litteratur, men er en forholdsvis ubetydelig gud. Sammen med Vishnu og Shiva utgjorde han *trimurti*, tre skikkelser i en guddom. Forestillingen om *trimurti* finner en først i *Purana*-litteraturen (400 f.Kr.-1400 e.Kr.), men den er stort sett fraværende i senere hinduisme. Det kan virke som hinduismen er en polyteistisk religion. På en måte er det sant, men de fleste hinduer vil mene at Gud er én og at de mange guddommer er forskjellige former eller emanasjoner av den ene evige Gud, *Brahman*. De viktigste guder i senere hinduisme er Vishnu og hans *avataraer*, nedstigninger eller inkarnasjoner, Krishna og Rama; Shiva og hans sønn Ganesha og hustru Parvati samt Devi, den store gudinnen som er kjent under mange navn, for eksempel Sri og Durga.

Felles for de fleste retninger innen hinduismen er begreper som *avatara*, inkarnasjon; *moksha*, frigjøring fra *samsara*, gjenfødslens kretsløp; *bhakti*, hengivelse; *atman*, selvet eller det evige, åndelige element i mennesket; *ahimsa*, ikke-vold, og *karma*, handling og konsekvenser av handlinger. Veda-skriftenes autoritet og de viktigste guddommene Vishnu og Shiva i sine mange inkarnasjoner er felles for alle hinduer. Kastevesenet er også et viktig element i hinduismen, likeså hellige kyr og valfarter til hellige steder. Men alle disse elementer behøver ikke å være til stede samtidig (Religionsleksikonet, s. 148).

Kastevesenet er ufravikelig til stede i det indiske samfunnet. Kaste, *varna*, betyr egentlig farge og brukes om fire samfunnsklasser. Den øverste klassen er *brahmana*, prester, rådgivere og lærere. Deretter følger adelen, administratorer og krigerne, *kshatriya*, så landeiere, handelsfolk og håndverkere, *vaishya*, og til slutt *shudra*, tjenere og eiendomsløse landarbeidere. Et annet kastebegrep er *jati* som bestemmer den sosiale tilhørigheten basert på arv, og som går på tvers av *varna*-kastene og også omfatter de kasteløse. Dette intrikate systemet av rigid sosial plassering har å gjøre med forestillingene om renhet og urenhet. Graden av renhet minsker fra brahminene på topp og nedover til de kasteløse som er svært urene.

Hinduisme er ingen livsfornektende religion. Den ser ikke på materielle verdier som det høyeste gode, men anerkjenner deres betydning. *Artha*, økonomisk rikdom, og *kama*, sanselig nytelse, er blant de fire legitime *purusharthas*, mål, i livet. Ved å strebe etter disse, blir en minnet om deres forgjengelighet og mangelfullhet når det gjelder varig tilfredsstillelse. Men i streben etter disse verdier er det viktig å ha *dharma* for øye. Dharma er den faste verdensorden som binder alt sammen. Alt henger sammen og alle mennesker er knyttet sammen og avhengig av hverandre. Dharma blir dermed også plikt og etikk. Kun å etterstrebe mål ut fra egoistiske motiver, er å forbyrte seg mot dharma. Ahimsa, ønsket om ikke å skade noe levende vesen, er det høyeste menneskelige uttrykk for dharma. Enda høyere enn dharma rager *moksha*, frihet fra forgjengelighet og gjenfødelse. For å oppnå *moksha* kreves rett kunnskap som er å forstå at *atman*, selvet, ikke er identisk med legemet, men er et evig åndelig element og identisk med *brahman*. *Atman* er *Brahman*.

Menneskesyn

Ifølge *Taittiriya-Upanishad*, del 2, består mennesket av fem *koshaer*, hylstre eller legemer. *Atman* er sentrum i mennesket og er omsluttet av de fem *koshaer*. De er 1) Den fysiske kroppen, *annamaya kosha*, som består av mat eller jord og er organ for sansene og handlingsorganene som er tale, hender, føtter, ekskresjonsorganene og seksualorganene. 2) Livsånden, pusten, *pranamaya kosha*. Luft er føden for denne kroppen. 3) Den mentale kroppen, sinnet, *manomaya kosha*, som styrer de fem sanseorganene og de fem handlingsorganene. 4) Intelligenskroppen, *vijnamaya kosha*, som er den menneskelige bevissthet. 5) Salighetskroppen, *anandamaya kosha*, som er transcendent og hinsides menneskelig erkjennelse. "I begynnelsen var alt dette ikke-væren (*brahman*). Fra dette oppstod væren. Ikke-væren skapte seg selv av seg selv og kalles derfor selvskapt." (*Taittiriya*, 2:7). Omsluttet av disse fem *koshaer* er *atman*, mikrokosmos som er identisk med makrokosmos, *brahman*, det sant værende. *Koshaene* er inni hverandre lag for lag som en Babusjka-dukke, den ene mer subtil enn den andre. De fire første *koshaer* utgjør *jiva*, den individuelle sjel, som er et produkt av det materielle prinsipp, *prakriti*. *Jiva* er offer for en illusjon og utvikler egobevisstheten, *ahamkara* som hindrer erkjennelse av virkeligheten.

I senere hinduistiske verker er antropologien noe forenklet. Ofte beskrives mennesket i tre deler. *Sthula sharira*, den fysiske eller grove kroppen består av de fem elementene rom, luft, ild, vann og jord. Den andre delen er *sukshma sharira*, den subtile kroppen og den tredje

karana sharira, den kausale kroppen. I døden går den fysiske kroppen i oppløsning mens den subtile kroppen, som tilsvarer noe i retning av det greske *psyche* og som inneholder karma, overlever og i sin tid reinkarnerer i en ny grov kropp. Strømmen av gjenedelser fortsetter så lenge som den subtile kroppen eksisterer. Atman er forent med den subtile kroppen så lenge den eksisterer og målet for frigjøring er å tilintetgjøre den subtile kroppen, nøytralisere karma og derved frigjøre atman. Hver av de tre kroppene har sitt virkefelt i tre forskjellige bevissthetstilstander. Den grove kroppen er virksom i våken tilstand, den subtile kroppen i drømmetilstand og den kausale kroppen i dyp søvn. En fjerde tilstand er *turiya*, den høyeste form for bevissthet hvor dualiteten mellom subjekt og objekt opphører.

Synet på menneskekroppen er egentlig ambivalent. På den ene siden er kroppen et ikke-selv som er helt atskilt fra atman, det egentlige selv, og som hindrer en i å nå målet som er frigjøring fra kroppen. På den andre siden er kroppen nødvendig for å nå frigjøring. Kroppen brukes av atman som et instrument til å oppnå erfaring. Det legges derfor stor vekt på god helse og en godt fungerende kropp. Upanishadene beskriver hvordan en metodisk kan nå det høyeste bevissthetsnivået, opphevelsen av dualismen mellom atman og brahman. Denne metoden består i meditasjon og yoga. Yoga kan bety flere ting, men den generelle betydningen er ”metode til å oppnå frelse” (Religionsleksikonet s. 392). Yoga kan enten være et sett av fysiske øvelser som i *Hatha-yoga* eller et system av meditasjon og konsentrasjon som i *Raja yoga*. Hatha-yoga består i å innta en rekke forskjellige kroppsstillinger og tømming av kroppsvæsker. Den kan være fysisk krevende. I hinduismen er meditasjon en metode for å oppnå frelse mens den i Vesten ofte anbefales som en metode til å oppnå velvære av fysisk og psykisk art samt øke prestasjonsnivået i arbeid og fritid.

Eskatologi

Alle hinduer tror på et liv etter døden, men troen på hvilken form dette liv skal ha, har endret seg med tid og sted. I Veda-skriftenes fremstilling vil de døde oppleve en fredelig tilværelse sammen med forfedrene. Hymnene i Rigveda handler mye om det å ha det godt i den jordiske tilværelsen. Materiell velstand, barn, god helse og et langt liv fremheves som goder. Døden, *mrtuy*, ble sett på som en overgang fra en tilværelse til en annen. Det hinsidige beskrives på mange måter. I hymne 10 med navn etter Yama, herskeren over dødsriket, fortelles at den døde får ny kropp og blir gjenforent med sine forfedre og lever et liv ganske likt det han har levd på jorden. (RV10.14.7-8). I en annen hymne bes ildens gud, Agni, om ikke å brenne opp kroppen helt, men bare passe, slik at han kroppen blir rensset og godtatt av forfedrene. (RV 10.16.1-2). Det er mange beskrivelser i Vedaene av hva som skjer etter døden, men stort sett er livet som død svært likt livet på jorden. Kropp og lemmer er gjenopprettet og en er i stand til å oppleve ”livets” gleder. Likevel var døden fryktet. Dette fremgår av Atharvaveda hvor en rekke mantraer er bønner til gudene om å slippe bestemte sykdommer som kan ende med døden og om et langt liv, dvs. 100 år. Reinkarnasjonstanken som senere blir så sentral i hinduismen, er helt fraværende i disse tekstene. Både Brahmana-tekstene som inneholder forklaringer i form av myter omkring ritualenes opprinnelse og betydning og Rigveda, fremstiller døden som mer skremmende enn det de øvrige Vedaene gjør. I Upanishadene finner vi ikke noe helvete, men denne verden og samsara beskrives av og til som et helvete. Bhagavadgita nevner opphold i helvete som uunngåelig hvis familien ødelegges og lovløsheten får dominere. (Bhgv 1, 40-44). ”Portene til helvete, selvets ødeleggelse, er av tre slag: begjær, sinne og grådighet. Unngå dem.” (Bhgv. 16,21).

Purana-tekstene, som ble til mye senere, har livlige beskrivelser av et utall helveter, *narakas*. Her hersker Yama. Han og tvillingsøsteren Yami beskrives som det første menneskepar. De er de første som dør og de første som drar til dødsriket hvor Yama blir dommer over alle døde. Hvert helvete har spesialisert seg på en spesiell straff for hver synd. I disse helvetene må den døde gjennomgå harde pinsler, men oppholdet er begrenset til den tiden det tar å sone syndene. Manus lover, *Manusmrti*, som er en del av lovkodene i *Dharmashastra*, og som gir

lover og regulerer livsførselen til de forskjellige kastene, har også detaljerte beskrivelser av hva som vil ramme en synder etter døden. Etter døden vil synderen få en ny kropp som er konstruert for lidelse. Yama vil påføre ham tortur og de verste lidelser.

En finner også en himmel i enkelte hinduistiske tekster. I Manus lover er himmelen, *svarga*, stedet for dem som har gjort gode gjerninger og overholdt dharma. I Purana-tekstene har alle de viktigste gudene og gudinnene sin egen himmel eller eget univers, *loka*, hvor deres tilbedere får midlertidig opphold.

I Upanishadene er himmelen assosiert med det å oppnå sann kunnskap. "Når noen lærer upanishaden å kjenne slik, vil han i sannhet viske ut synden og etableres i den himmelske verden som er uten ende"² (Vediske skrifter 352) "Upanishaden" står her i betydningen full identitet mellom atman og brahman. Yama er mer vennligsinnet gud i Upanishadene enn i Purana-tekstene. I *Katha-Upanishad* fortelles om unge Naciketas' møte med Yama. Yama var ikke hjemme da Naciketas kom til dødsriket. Da Yama etter tre dager kommer hjem, får Naciketas komme med tre ønsker som skal bli oppfylt. Han ønsker seg å kunne dra levende tilbake til sin far og at Yama skal lære ham veien til udødelighet. Disse to ønsker oppfylles lett, men det tredje tar litt mer tid å oppfylle. Naciketas: "Vi er i tvil når en vi kjenner dør. Er han nå borte, eller er han i en annen eksistensform? Død, jeg spør om svaret som det tredje du skal gi!" (Vediske skrifter 388) Selv gudene har vært i tvil om dette", svarer Yama, "For dette er en meget dunkel lære". (ibid. 389) Gradvis blir Naciketas innviet i dødens mysterier. Døden kan bare overvinnes gjennom å vende oppmerksomheten bort fra den sanselige verden og til den innerste væren, Brahman. Brahman er menneskets innerste vesen. Den er ufødt, evig, uforanderlig og uforgjengelig. I flere av Upanishadene skilles mellom høyere og lavere kunnskap eller mellom sann kunnskap og uvitenhet. Kunnskap om den sansbare verden er lik uvitenhet mens den sanne kunnskap nås gjennom meditasjon og yoga.

Læren om gjenfødelse oppstod med Upanishadene. Det er kanskje denne skriftsamlingen som har gitt opphav til de fleste tanker om livet etter døden. Særlig mye om dette emnet finner vi i *Chandogya-upanishad* som er en del av Samaveda. Det som binder mennesket til livet, er karma. Alle gjerningene, tankene og motivene til et menneske er klebet til karma. Døden betyr enten gjenfødelse i en ny fysisk skikkelse i form av plante, dyr, menneske eller gud eller den betyr moksha, frigjøring fra gjenfødelse og jordisk tilværelse. Moksha betyr enten full sammensmelting av atman, den individuelle sjel med Brahman, verdenssjelen, eller omforming til et udødelig vesen som får leve sammen med en gud i en spesiell himmel. Så lenge karma er bundet til denne verden, vil menneskene gjenfødelse i en uendelighet av kretsløp, samsara. Eneste mulighet til å komme ut av reinkarnasjonshjulets evige rotasjon, er gjennom selvet, atman. Dette kan skje enten gjennom fordypelse og meditasjon eller gjennom ritualer og handlinger. Målet nås kun gjennom å tilintetgjøre alle begjær og selviske ønsker.

Døden er en atskillelse mellom den grove kroppen og den subtile kroppen. Den subtile kroppen er forbindelsesleddet mellom de gamle og nye kropper som er identisk med sin karma, og de personlige egenskaper i hvert enkelt menneske vil gjenoppstå som et nytt menneske. Det heter i Bhagavadgita 2:22 "Som en mann kaster fra seg sine gamle klær og tar på seg nye, vandrer det inkarnerte selvet videre til andre kropper etter å ha kastet den gamle fra seg."³

Når døden kommer

En god død for en hindu er å dø på rett sted, til rett tid og under de rette omstendigheter. Det aller beste stedet ville være på Ganges' bredder, men å dø hjemme er også bra. Å dø på

---

² Alle sitatene fra Upanishadene er oversatt av Signe Cohen og Rasmus Reinvang

³ Alle sitater fra Bhagavadgita er oversatt av Jens Braarvig.

sykehus er ikke så bra. Hvis den døende ligger på sykehus, vil de pårørende ønske enerom for ham eller henne. Hvis det er mulig, plasseres liket på jorden eller gulvet for at atskillelsen mellom den fysiske og subtile kroppen skal gå lettere. Det er bedre å dø i løpet av de seks månedene etter vinteren enn de følgende seks måneder. Hvis en dør i løpet av de første seks månedene etter vinteren, som kalles den lyse veien, frigjøres en fra gjenfødslenes kretsløp, men dør en i løpet av de seks siste, den mørke veien, tvinges en tilbake. (Bhgv. 8:24-26). Å dø som gammel, er bedre enn å dø som ung. Dør en som gammel, er livet levd ferdig og en er mentalt forberedt på å dø. Det er svært viktig for de pårørende at de er til stede i dødsøyeblikket, både for den dødes og sin egen skyld. De bringer gjerne med seg blomster, røkelse og religiøse symboler i form av gudebilder. En lampe tennes nær den døendes hode. Hvis den syke er bevisstløs, vil et familiemedlem messe et mantra i hans eller hennes høyre øre.

En prest tilkalles som oftest for å utføre både førdøden- og dødsritualene. Hvis en prest ikke er tilgjengelig, kan disse ritualene utføres av et nært familiemedlem, helst eldste sønn eller bror. Et slikt ritual kan bestå i at hellig aske eller mandeltremasse legges på pannen, et blad fra basilikumplanten plasseres på leppene til den døende og noen dråper vann fra Ganges dryppes på tungen. I mangel av slikt vann kan også annet hellig vann eller noen dråper melk brukes. Lampen nær hodet holdes tent og det brennes røkelse. Det resiteres mantraer for å hjelpe den døende til å ha bevisstheten rettet mot Gud. Det bør unngås at den døende har verdslige tanker i dødsøyeblikket. ”Den som har meg i tankene når han dør og frigjøres fra kroppen, kommer til den tilstand jeg er, om det er det ingen tvil. For har en fått frem en tilstand i seg selv, og har den i tankene når en dør, kommer en alltid til det, hva det enn er, Arjuna” (Bhgv. 8:5-6.) Etter at døden har inntrådt, knytes et klede under haken og over pannen. Tommelfingrene knytes sammen. Det samme gjøres med stortærne. Gudebilder snus mot veggen. Slektninger fortsetter å messe hellige tekster og vediske hymner for den døde.

Begravelse og sørgeperiode

Hinduismens ritualer i forbindelse med døden tjener fem hensikter: det å bli kvitt den fysiske kroppen, trøst for de etterlatte, hjelp til den forlatende sjel til å nå forfedrenes verden *pitraloka*, underhold av de sjeler som har nådd denne verden og påkallelse av de døde sjelene til hjelp for de gjenlevende. Ritene for den døde ble først beskrevet i Veda-litteraturen. De har endret seg en del gjennom tidene, men til alle tider har visse riter blitt krevd av de etterlatte. De praktiseres ganske likt blant hinduer i alle land og er først og fremst en sak for familien.

Hinduismen har flere overgangsritualer, *samskaraer*, hvorav fire er overordnet og obligatoriske. *Samskara* betyr ”renselse” eller ”sakrament” og det er gjennom overgangsritualene at en kan bli rensset fra fødselens urenheter. Det er en gjenfødelse til et nytt livsstadium. Den fjerde av disse ritualene er kremeringsritualet, *antyeshti*. Den døde skal kremeres så fort som mulig, helst samme dag. Mannlige familiemedlemmer vasker og kler på døde menn mens døde kvinner vaskes og kles på av kvinnelige slektninger. Vanligvis kles menn i en hvit *dhoti*, et langt stykke tøy som vikles om livet og knyttes mellom beina og *kurta*, en lang løssittende skjorte. Gifte kvinner begraves som regel i bryllups-sarien. Hvis hun dør før ektemannen, er sarien rød mens enkene begraves i hvit sari. Etter at den døde er vasket og påkledd, blir han eller hun lagt på en bære som pyntes med kranser og blomster. Denne bæres så til kremasjonsstedet på skuldrene til mannlige familiemedlemmer. Prosesjonen ledes av en prest, eldste sønn eller annen nær slektning og ordene *Ram Naam Satya Hai* (Guds navn er sannhet) messes mens prosesjonen skrider fremover. Fortsatt er det vanlig med likbål. Båren plasseres på toppen av bålet og det tennes på. I mange av byene er det imidlertid krematorier.

Omtrent tolv timer etter brenningen skal familien gå tilbake til bålet eller krematoriet for å samle opp restene. Ritualene etter døden, *sraddhas*, settes nå i gang. Vann blir skvettet over asken for å skille den svarte asken etter veden fra den hvite etter kroppen. Den hvite asken og beinrestene samles i et kar og strøs over en hellig elv, helst Ganges. Også i krematorier kan familien få samle sammen restene etter brenningen. På den tredje, femte, sjuende og niende dagen etter dødsfallet samles slektningene til et måltid bestående av avdødes favorittretter. En porsjon ofres foran et bilde av den døde. I ti dager etter likbrenningen skal det ofres risballer, *pindas*, og vann til den avdøde. Risballene er tenkt som føde for den døde og vil bidra til at en ny kropp blir formet. På den ellefte dagen opphører den rituelle urenheten. Da ofres 16 *pindas* og brahminene gis mat, mottar gaver og betales. Kanskje gis det bort en ku. Først på tolvte, dagen, *sapindikarana*, har den avdøde fått en ny kropp og kan komme ut av tilstanden mellom død og ny inkarnasjon. I denne mellomtilstanden er han et spøkelse, *preta*, og har tilhold i *pretaloka*, spøkelsesverdenen. Preta-tilstanden er en slags skjærsild som den døde må gjennom for å sone de synder han har begått i sitt tidligere liv. Hvis ritualene omkring døden ikke utføres på rett måte, kan det skje at den døde forblir i preta-tilstanden og blir en fare og plage for de gjenlevende. Utført på riktig måte vil imidlertid ritualene hjelpe den døde til forfedrenes verden, *pitraloka*.

Døden blir sett på som svært uren i hinduismen. Både fødsel og død er forbundet med urenhet. Renselsesritualer er derfor nødvendige. Alle som er i berøring med liket må beskyttes mot denne urenheten gjennom rituelle rensende bad, klipp av hår, bruk av spesielle klær og faste. Hjemmet hvor døden har skjedd, må rengjøres grundig. Den rituelle urenheten varer fra to dager til en måned, avhengig av avdødes alder, kjønn og kastetilhørighet. Hvis et lite barn dør, er foreldrene urene bare et par dager. I denne tiden går ikke familien til den avdøde på besøk til familie og venner, men disse kan komme med mat til de etterlatte. De etterlatte vil heller ikke delta i festivaler, bryllup eller gå i templer. Imidlertid advares det i skriftene mot å overdrive sørgeperioden. Det kan forsinke den dødes inntreden i de himmelske verdener.

Etter den tolvte dagen etter døden foretas et nytt *sraddha*, som utføres av familien for å ære den døde og for å minne seg på at døden ikke er et brudd mellom fortid og nåtid eller mellom levende og døde. Den døde er nå *pitra*, og tilbes som en guddom. Dette ritualet består i daglig stenking av vann. Ved spesielle anledninger skal det ofres *pindas*, risballer, til avdødes forfedre og formødre i tre ledd bakover. Dette gjøres for å hjelpe den døde til en god tilværelse hos forfedrene. Ritualet må utføres med tro, hengivelse og ærefrykt. På den måten kan det også bringe fortjeneste til den døde. Offergaver til brahminene vil også gi fortjeneste til den døde.

På den trettiførste dagen etter dødsfallet holdes en minnehøytid som i noen tradisjoner er en gjentakelse av begravelsesritualene. På ettårsdagen holdes en *sraddha* i hjemmet med ofring av *pindas* til forfedrene. Denne seremonien gjentas hvert år så lenge den dødes sønner er i live.

Det er mange varianter av de ritualene som er beskrevet ovenfor. Disse kan ta et helt år. De kan være langt enklere, noe som kan skyldes mangel på penger og tid. Hinduismen gir rom for forenkling av ritualene.

Det er ingen tvil om at forfedrekultus er vanlig i hinduismen. De fleste ritualene i forbindelse med døden viser det. Samtidig har de læren om samsara, moksha og karma. Ingenting tyder på at de har problemer med å forene de to tradisjonene som for oss kan virke motstridende. De tror på gjenfødelse, men håper likevel at den døde skal gjenforenes med sine forfedre og formødre i *pitraloka*.

Hinduisme i Norge

Pr. 1. januar 2004 var det ifølge Statistisk sentralbyrå registrert 3.009 medlemmer i hinduistiske trossamfunn i Norge. Antall medlemmer i uregistrerte trossamfunn var 312. Sannsynligvis er bare ca. en fjerdedel av hinduer i Norge registrert i trossamfunn. (Jacobsen 2003, s. 250). En grunn til dette, er at hinduene her i landet bor svært spredt og den organiserte hinduismen er hovedsakelig knyttet til templer. Det er ingen plikt for en hindu å besøke templet. Det er helt godtatt og også svært vanlig at religionen praktiseres i hjemmet.

Mer enn 70% av hinduer i Norge er tamiler fra Sri Lanka og omtrent 25% er fra Nord-India (ibid.) Det er også en gruppe gujarathinduer i landet. De er flyktninger fra Idi Amins despotstyre i Uganda og de fleste bor i Østlandsområdet. Alle gruppene kom opprinnelig enten som arbeids- og utdanningsøkende eller som flyktninger fra krig og forfølgelse. Deretter har det vært en del familiegjenforening.

Det største hindusamfunnet i Norge er Sanatan Mandir Sabha. Dette trossamfunnet ble til i løpet av 1986-87 og ble registrert hos Fylkesmannen i Buskerud som det første hindusamfunn i Norge i 1988. Offisielt ble det ikke åpnet før i 1997. De har tempel i Slemmestad, ca 35 km fra Oslo. De fleste medlemmene er fra Punjab i Nord-India. I Oslo er Norges Hindu Kultur Senter med tempelet Sivasubramanyar Alayam (Sri Sivasubramaniyar Temple) på Ammerud som ble åpnet i 1998. De fleste tilhengerne er tamiler fra Sri Lanka. I Bergen har vi Bergen Hindu Sabha med eget tempel. I Trondheim finner vi Eelam Tamilar Sangham Tamilske Forening og Hindu forening. Det er også hinduer andre steder i Norge. En del guruer, åndelige veiledere, er også kommet til Norge i løpet av de siste tiår og har gitt opphav til yoga- og meditasjonsskoler som har tilhengere blant nordmenn som er opptatt av selvrealisering og personlighetsutvikling.

De norske hindutemplene er ikke bygd som templer. Det er vanlige hus, leiligheter eller fabrikkbygninger som er blitt innviet som templer. De er heller ikke åpne hele dagen slik skikken er i India, men har åpent kanskje noen timer på dagen og i forbindelse med høytider. Innvendig inneholder de norske templene statuer av guder og andre hellige gjenstander. Her møtes hinduene for å tilbe gudene og ofre til dem, men templene fungerer også som kultursentre og sosiale møtesteder.

Det vanligste ritual i hinduismen er *puja*, ”oppvartning”. Dette ritual kan utføres i hjemmet, i templet eller på steder knyttet til en guddom. Det kan bestå av offergaver i form av mat, drikke, lys, røkelse og dekorasjoner, sang, dans og vask av gudestatuen. Enkeltpersoner eller grupper av personer kan ha en utvalgt gud, *ishtadevata*. I templet på Ammerud er ishtadevata Murugan, sønn av Shiva og Parvati, en tamilsk utgave av den nordindiske krigsguden Skanda-Karttikeya.

I templet på Slemmestad som først og fremst er nordindernes tempel, er Rama og Krishna de viktigste guddommer. Andre hinduer i Norge, enten det er enkeltpersoner eller grupper har andre guder som sin ishtadevata.

Hinduene kremerer sine døde. I Norge foregår dette i krematorier som er knyttet til en norsk kirke eller kirkegård. Knut A. Jacobsen (Jacobsen 2001, s.107) forteller at mange hindufamilier har benyttet seg av den katolske kateket ved St. Olavs kirke, som er tamil, i forbindelse med kremeringen. Stellet av den døde vil vanligvis foregå i hjemmet. Deretter bringes den døde til krematoriet. Asken blir i mange tilfeller sendt til hjemlandet hvor de avsluttende riter kan foretas på korrekt måte av en profesjonell eller av slekten. Noen hinduer tar vare på asken til de kan ta den med til India hvor de kan strø den i Ganges. Et ønske for mange hinduer, er å dø i Indias helligste by, Varanasi, som ligger ved Ganges.. Hit drar

mange hinduer for å dø. Å dø her, gir automatisk moksha, frigjøring fra samsara, gjenfødslens kretsløp.

Litteratur

Tekster

Bhagavadgita og andre hinduistiske skrifter. (2001). (Oversatt av Jens Braarvig & al.). (Verdens hellige skrifter) [Oslo]: De norske bokklubbene.

Manu. (1991). *The laws of Manu.* (Oversatt av Wendy Doniger og Brian K. Smith). (Penguin classics) London : Penguin Books.

Tuxen, Poul (Red.). (1921). *Brihadaranyaka upanishad, Taittiriya upanishad* (Verdensreligionernes Hovedværker i Oversættelse). København: Aage Marcus.

The Upanishads. [2003?] (Oversatt av Max Müller). (Internet sacred text archive). Lokalisert 22. februar 2006 på World Wide Web:

<http://www.sacred-texts.com/hin/upan/index.htm>

Vediske skrifter. (2003). (Utvalg og innledende essay av Signe Cohen). (Verdens hellige skrifter) [Oslo]: De norske bokklubbene.

Sekundærlitteratur

Bartley, Chris. (2002). Hinduism. I: Glennys Howarth and Oliver Leaman (Red.). *Encyclopedia of death and dying* (s. 237-239). London: Routledge.

Hinduismen. (2000). I Farvel – Livets slutt i det flerkulturelle Norge. (Utstilling på Historisk museum i Oslo 2. november 2000 til 04. mars 2001.) Lokalisert på World Wide Web 22. februar 2006. <http://www.khm.uio.no/utstillinger/farvel/hinduismen.html>

Jacobsen, Knut A. (2003). *Hinduismen.* Oslo: Pax.

Jacobsen, Knut A. (Red). (2001). Hinduismen i Norge. I: *Verdensreligioner i Norge* (s. 76-129). Oslo: Universitetsforlaget.

Kværne, Per og Kari Vogt. (2002). *Religionsleksikon. Religion og religiøse bevegelser i vår tid.* Oslo: Cappelen.

Michaels, Axel. (2004). Death and Life after Death. I *Hinduism: Past and Present* (s. 131-158). Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Neegaard, Gunnar. (1993). Hinduisme. I: *Religioner, livssyn og gravferd. En håndbok om gravskikker* (35-43). [Oslo]: Kommuneforlaget

Rambachan, Anantanand. 2003. The Hindu Way of Death. I: *Handbook of death and dying*, vol. 2 (s. 640-648). Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.

6. Buddhisme

Buddhismen ble grunnlagt av Siddhartha Gautama som levde i sjette og femte århundre før Kristus. Han ble født som prins i Shakya-klanen i et kongedømme ved foten av Himalaya, i de områder hvor dagens grense mellom India og Nepal går. Vi vet at han ble ca. 80 år, men det nøyaktige årstall for hans fødsel er noe usikkert. Inderne anslår hans fødselsår å være 556 f.Kr. I 1956 ble tjudefem hundreåret for hans fødsel feiret i New Dehli. Sannsynligvis døde han en gang i løpet av 483 til 478 f.Kr. Nord-India bestod den gang av fire store riker. Ett av disse rikene var Magadha i det nåværende Bihar. Det var her Siddhartha Gautama reiste rundt og forkynte sin lære, og dette distriktet var hovedsete for buddhismen helt inntil ca. 800 e.Kr. da den ble fortrent av brahmanismen.

Som prins vokste Buddha opp i luksuriøse omgivelser og førte et privilegert liv. 16 år gammel giftet han seg med en vakker kvinne og fikk en sønn. Men han ble lei det livet han levde og begav seg på utflukter. På disse utfluktene fikk han først se et gammelt menneske, så et sykt menneske og til slutt et lik. Da det gikk opp for ham at han selv kom til å oppleve alderdom, sykdom og død, ble han redd og deprimert og innså hvor overfladisk og dekadent hans liv egentlig var. Da han på nok en utflukt fikk se en omvandrende hellig mann som var kledd i filler, men strålte av fred, bestemte han seg for å oppgi sitt tidligere liv og søke fred og sannhet. Han skar av seg håret og iførte seg filler. Deretter oppsøkte han en kjent religiøs lærer og bad om å bli undervist. Da denne læreren hadde lært fra seg alt han visste, gikk han videre til andre lærere. Han ble kjent som *Shakyamuni*, den vise fra Shakya-slekten. Han praktiserte askese, noe han etter hvert oppgav, men fast besluttet på å oppnå "oppvåkning" satte han seg under et fikentre og gikk inn i dyp meditasjon. Til slutt oppnådde han en klar erkjennelse av tilværelsens sammenheng og veien til lidelsens opphør, *nirvana*. Han hadde nådd *bodhi*, (oppvåkning eller opplysning) og var blitt *Buddha* som betyr "opplyst" eller "oppvåknet". Han var da 35 år gammel. Etter dette underviste han alle som ville høre på ham, menn og kvinner fra alle samfunnsklasser uten å bry seg om de tradisjonelle kasteforskjeller.

Hovedprinsippene i buddhismen

Buddhas *dharma*, lære, ble etter hans død fortolket på forskjellige måter. Forskjellige skoler og retninger utviklet seg, men en kjerne er felles for alle retninger. Først og fremst *cattari ariyasaccana*, "De fire edle sannheter", som ble formulert av Buddha i hans første store tale som ble holdt i Isipatana (Sarnath) for fem asketer som han hadde samarbeidet med tidligere. De er 1) *Dukkha*, sannheten om lidelsen: alt er lidelse og alt er forgjengelig, fødsel, alderdom, sykdom, død. 2) sannheten om lidelsens årsak som er begjær om evig eksistens, begjær om ikke-eksistens og sansbegjær, 3) sannheten om lidelsens opphør som er full likegyldighet overfor og utsletting av disse begjær, *nirvana*. 4) sannheten om veien til lidelsens opphør. Han gir rettleiding for hvordan en kan nå nirvana. Veien er den "Den edle åttedelte vei" som er delt i tre hovedkategorier. Det er *shila*, etikk, som omfatter rett talemåte, rett handling, rett levevis og rett bestrebelse. Etikk er konstruktiv tale og "de fem levereglene" som er å avstå fra å ta liv, avstå fra å stjele, avstå fra seksuelt misbruk, avstå fra å lyve og avstå fra bruk av alkohol og andre rusmidler. Den andre hovedkategori er *samadhi*, det å utøve konsentrasjon som omfatter rett oppmerksomhet på kropp, følelser og sinn samt dyp konsentrasjon og innsiktsmeditasjon. Den tredje kategori *prajna*, visdom eller rett oppfatning og rett holdning, er at en skjønner De fire edle sannheter og har vennlige, fredelige og nyttige tanker.

Det er her viktig å understreke at Buddha ikke benektet at det også er *sukhani*, lykke i livet, både av åndelig og materiell art. I *Anguttara Nikaya*, en av samlingene med Buddhas samtaler, nevnes flere former for lykke, f. eks lykken med familielivet, lykken å leve som

eneboer, lykken ved å hengi seg til sanselige nytelser og lykken ved å avstå fra slike nytelser, lykken ved å være opptatt av noe og lykken ved å gi avkall på noe osv. ”Men begrepet dukkha innbefatter også alle disse”. (Rahula, s. 28-29). Lykketilstander og lykkefølelsen varer ikke evig. De tar slutt og da gjør det vondt og vi blir ulykkelige.

Buddhismen er en religion uten noen gud som har skapt verden. Noen velger ikke å kalle buddhisme religion, men heller en levevei. Likevel rangerer den blant de store verdensreligionene og har i dag rundt 350 millioner tilhengere. Buddhas første tilhengere ble omvandrende tiggermunker, *bhikkhu*. Etter hvert ble det mer faste munkeordener med strenge regler. Den eldste buddhisttradisjonen, *hinayana* (det lille fartøy) eksisterer i dag som *theravada* (de eldres lære). Denne retningen hevder at de har bevart Buddhas lære uten endringer og tillegg, og den er en misjonerende religion. Deres kanoniske tekster, *Tripitaka*, er forfattet på pali, et språk som etter deres tradisjon stammer fra Buddhas hjemland, Magadha. Munkeordenen spiller en stor rolle blant theravada-buddhister og bhikkue (munkene) tilbyr åndelig inspirasjon og veiledning samt leder seremonier ved fødsel, giftermål og død for legfolk. Theravada spredte seg til Sri Lanka fra India allerede på 200-tallet f.Kr. og er fortsatt singalesernes religion. I dag er denne retningen den dominerende i Myanmar (Burma), Thailand, Kambodja og Laos. Det er også grupperinger i Kina, Vietnam og Bangladesh. Det er theravada-klostre i mange vestlige land.

Mahayana (det store fartøy) oppstod i India som en reaksjon på *hinayana*. Mahayana reagerte på *arhat*-begrepet i *hinayana*. Arhaten er for både legfolk og munk i *theravada* den store idealskikkelsen idet han eller hun har nådd fullkommen frihet fra alt begjær i denne verden og nådd nirvana. Personer som har nådd denne tilstand blir i enkelte tilfeller tilbedt som helgener. Mahayanatilhengerne mente at dette idealet var for snevert egoistisk. Deres ideal var *bodhisattva*, som hadde universell medlidenhet som fremste mål. En *bodhisattva* kan være villig til å avstå fra nirvana og forbli i den sanselige verden for å arbeide sammen med og dele sin innsikt med andre mennesker. Læren om ”buddha-naturen” er også karakteristisk for mahayana. Alle ting har en iboende buddha-natur eller opplysnings-natur som kan nå oppvåkning. Det at alt og alle har en buddha-natur betyr også at det ikke en noe skarpt skille mellom guddommer, mennesker, dyr, planter og andre objekter. I de kinesiske og japanske meditasjonsskoler, *chan* og *zen*, legger de stor vekt på buddha-naturen. Mahayana er delt i flere filosofiske skoler hvorav de mest kjente er *madhyamika* og *yogachara* som igjen har ført til tantrismen som er en praktisk metode til å oppnå frelse og overnaturlige evner. Mahayana er i forskjellige former utbredt i Kina, Korea, Japan, Nepal, Tibet, Mongolia, Vietnam og Laos.

Eskatologi

Gjenfødelse og *karma* er sentrale begreper i buddhistisk eskatologi. Karma betyr handling, det kan være mentale, verbale eller kroppslige handlinger. Det er et begrep som er eldre enn buddhismen, og det er svært sentralt også i hinduismen. Grunntanken er at alle handlinger fører til konsekvenser. Et menneskes skjebne er resultat av dets handlinger. I buddhismen la en vekt på at bare de handlinger som var gjort i en bestemt hensikt medførte karma. Buddha skal ha sagt ”munker, det er intensjon jeg kaller karma”. Buddhismen har ingen lære om sjel. *Atman*, sjel eller selv, som var et så sentralt begrep i hinduismen, finnes ikke i buddhismen. De benekter eksistensen av atman og har innført en lære om *an-atman*, ikke-selv eller ikke-jeg. Hvis noen opplever at de har en sjel eller et jeg, er dette ren illusjon og skyldes mangel på kunnskap, en mangel som vekker begjær og skaper karma. Sjelen, atman, er *maya*, en illusjon, og eksisterer ikke.

Når de ikke tror på en sjel, kan de følgelig heller ikke tro på sjelevandring. Hva er det da som fødes på ny? Det er tre karakteristika ved all eksistens, *anicca*, *dukkha* og *anatta* eller *an-*

atman som henholdsvis står for forgjengelighet, lidelse og ikke-selv. Ingenting er permanent. Alt flyter, som den greske filosofen Heraklit sa. Personligheten består av fem *skandhaer*, fem opphopninger av elementer, *rupa*, fysisk form, *vedana*, sansefølelser, *sanna*, mottakelse av sansefølelsene, *sankhara*, forestillingene som er et resultat av sansefølelsene og *vinnana*, bevisstheten. Det som fødes på ny er *cuti-citta*, den sinnstilstand en er i ved dødsøyeblikket. Alt går som en strøm gjennom livet og også fra det ene livet til det neste. Det er dette som er dukkha, lidelse. Og det er runddansen av fødsel, død og gjenfødsel som buddhistene kaller *samsara*, den endeløse strømmen som har sin motsetning i nirvana. Det var ønsket om å gjøre seg fri fra *samsara* som var utgangspunktet for Buddhas åndelige søken, og som endte med den store opplysningen. Karma er det som opprettholder livet her og som bestemmer hvilket plan vi blir gjenfødt på. Buddha snakket om de tre verdener, dyreverdenen, menneskeverdenen og den himmelske gudeverdenen. Når en opplyst person dør, vil han eller hun ikke lenger komme til noen av de tre verdener. De vil ha rensset sitt sinn og produserer ikke lenger karma. De entrer nirvana som er fullstendig stillhet.

Når døden kommer

Kontemplasjon og meditasjon over døden er svært viktig for en buddhist. Først og fremst fordi at bare ved å akseptere døden kan livet bli meningsfullt og leves helt ut. Dessuten vil det å gjøre seg kjent med dødsprosessen og forstå hvorfor en må dø, fjerne frykten for døden og derved bidra til en bedre gjenfødsel. I mange buddhistiske land oppfordres folk til å besøke gravplasser for å tenke over og gjøre seg mest mulig kjent med døden. At døden kommer, er sikkert. Når døden kommer, vet imidlertid ingen. Derfor gjelder det å være forberedt, holde sinnet mest mulig rent for begjær.

Den beste måten å hjelpe en døende på, er å hjelpe ham til å få ro og fred i sinnet. Det betyr at han bør være fri for frykt, sinne, depresjon og tanker om denne verden. Det er også viktig at de pårørende selv har fred i sinnet og at de godtar at døden er her og ikke klynger seg til den døende, gråter eller gi høylytt uttrykk for sorg. Den døende bør hjelpes til å godta døden som en naturlig ting ut fra sin karma. Han bør hjelpes til å tenke på de gode gjerninger han har gjort og forsikres om at disse gjerninger vil hjelpe ham til en god gjenfødsel og et godt liv i det neste. Den døende vil ha fordel av at de pårørende gir donasjoner og utfører gode gjerninger i hans navn. Helst bør den syke selv delta i disse gjerninger og iallfall godkjenne dem. En Buddhafigur, en Buddha *sasana*, *Kuan Yin* eller annen bodhisattva som den døende tror på, kan plasseres foran ham for å hjelpe ham til å samle sinnet og meditere.

Munkene og nonnene har en viktig funksjon i forbindelse med alle de store begivenheter i livet, så også med døden. Når døden nærmer seg, inviteres ofte en munk. Han messer *parittas*, beskyttelsesvers, leser fra de hellige skriftene og hjelper den syke til den sinnstilstand som er best for ham. Hvis ritualene rundt døden, *puja*, utføres hjemme og hvis det ikke er til sjananse for den døende, tennes det stearinlys, oljelampe og røkelse.

Liket skal behandles med respekt og kjærlighet. Det er helst familiemedlemmer som skal foreta vask og påkledning av liket. Klærne bør være enkle, gjerne slike som den døde gikk i mens han levde. Det er unødvendig å ta på den døde smykker og annen pynt. På dette tidspunkt vil den døde allerede være gjenfødt og kan ikke ta noe med seg. Hvis den døde i forveien har gitt godkjenning til organdonasjon, skal sykehuset straks gis beskjed. Obduksjon kan gjerne foretas, men kun hvis den døde har gitt sitt samtykke i forveien.

Begravelse og sørgeperiode

For en buddhist er ikke døden slutten på livet og krever heller ikke mange ritualer. Det er ikke mange buddhistiske tekster som refererer til hvordan slutten av et jordeliv skal være. I

Nikaya-tekstene i *Suttapitaka* som inneholder uttalelser fra Buddha, fremgår at begravelse og kremasjon opptrådte side om side på Buddhas tid. Det anbefales at begravelsen skal være enkel fordi det som er igjen av legemet etter døden kun er et tomt skall. Men den døde skal behandles med respekt, og ritualene skal være meningsfulle. Buddhistiske begravelsesritualer synes å ha assimilert og tilpasset seg herskende praksis i det land begravelsen finner sted så fremt disse ikke virker støtende på buddhistisk sosial og religiøs praksis. Buddhismen er en misjonerende religion og har spredt seg til mange deler av verden. Siden det er så få instruksjoner om begravelser i de buddhistiske skrifter, er begravelsesritualene i forskjellige deler av verden preget av lokale skikker. Alt er egentlig tillatt så fremt det ikke strider mot den buddhistiske lære.

Det er vanlig med likvake. Under denne settes det ofte opp et alter foran kisten med bilde av den døde. Offergaver i form av blomster, frukt, stearinlys og røkelse kan plasseres på alteret. Det forekommer også blomsterbuketter, kranser og banner i rommet hvor kisten er plassert. Et Buddha-bilde plasseres gjerne foran eller ved siden av alteret som indikasjon på at den døde har tatt tilflukt til *tiratana*, ”de tre juveler” som er Buddha, Dharma og Sangha. Munkene har en viktig rolle også etter et dødsfall. De tilkalles straks noen dør. De messer og resiterer fra sutraene. Dette gjør de for å frigjøre avdødes energier. Familien og venner av den døde gir mat og andre gaver til munkene. Dette skaper fortjeneste for den døde. Selve begravelsesseremonien utføres også helst av en munk eller en nonne. Hvis det ikke er mulig, kan en fra familien, en venn eller medlem av en buddhistorganisasjon utføre seremonien.

Når det gjelder påkledningen til de pårørende i begravelsen, regnes hvitt tøy som mer riktig enn svart. De tilstedeværende i begravelsen skal uttrykke sin respekt ved å stå foran alteret i stillhet med bøyd hode og med håndflatene mot hverandre. De kan delta i sang, men ellers være stille under hele seremonien. Hodeplagg bør tas av under resiteringen av Dharma og prekenen, og det er tegn på manglende respekt hvis en sitter når munkene står eller sitter høyere enn munkene.

Om en velger kremasjon eller jordbegravelse, er helt og holdent et personlig valg. Theravadabuddhister følger den indiske tradisjon med likbrenning. Buddhas legeme ble kremert, og dette eksemplet følges. Det er heller ikke noen regel om hvor snart etter dødsfallet begravelsen skal skje. En viktig del av begravelsen er å bringe fortjeneste til den døde. Dette skjer bl.a. ved at *pamsukula*, kappe, og kanskje andre gjenstander presenteres. Videre resiteres pali-vers som også skaffer fortjeneste til den døde. Kisten forsegles så og familien deltar ofte i disse siste tingene. Familiemedlemmene går i prosesjon bak kisten. De oppfordres til å tenke over livets korthet og sende kjærlige tanker, *metta*, til den avdødes nærmeste. Hvis kremering er valgt, skal asken samles den påfølgende dag og plasseres i en urne. Urnen kan enten settes i et columbarium, eller asken kan spres på havet. Som et tegn på kondolanse er det vanlig at slektninger og venner gir penger til avdødes familie. Disse pengene kan enten brukes til å dekke begravelsesutgiftene eller gis til *sangha*, munke- og nonnefelleskapet. Den fortjeneste som oppnås, vil komme den døde til gode.

I Kina og Tibet varer begravelsesseremonien tradisjonelt 49 dager, sju ganger sju dager. De første sju dagene er viktigst. Deretter skal det bes bønner hver sjuende dag. I en annen tradisjon holdes bønneseremonien hver tiende dag. I fattige familier kan denne tiden kortes ned. Kinesisk buddhisme tilhører Mahayana-tradisjonen. De tror at mellom døden og gjenfødelsen er det en mellomperiode, *antarabhava* på sanskrit eller *bardo* på tibetansk. Denne perioden er svært viktig fordi den påvirker formen for gjenfødelse. Hvis familien er nøye med å utføre seremonier og bønner på riktig måte, vil den døde få et bedre liv neste gang. I Tibet er selve dødsdagen av største viktighet. I fire dager etter denne går avdøde inn i en slags transe og vet ikke at han er død. Denne perioden kalles den første bardo og i løpet av

denne kan munkene nå den døde ved å fremsi spesielle vers. Ved slutten av denne perioden vil den døde se et veldig klart lys. Hvis han klarer ikke å la seg skremme, men ønsker lyset velkommen, vil han ikke bli gjenfødt, men de fleste finner dette skarpe lyset skremmende og flykter fra det. Etter dette vil den døde bli seg bevisst at han er død og den andre bardo begynner. I dette stadium vil alt han har gjort eller tenkt passere revy foran ham. Nå vil han forstå at han ikke har en kropp lenger og vil lengte etter en ny, og den tredje bardo inntre. Nå vil den døde finne seg nye foreldre for en ny fødsel. Ifølge den tibetanske lama Sogyal Rinpoche er den døde de første 21 dagene etter dødsfallet mer knyttet til det forrige liv enn til det neste. Det er derfor viktig at de pårørende i disse dagene fortsetter å kommunisere med den døde, gjøre opp alt uoppgjort fra det forrige liv for ham og oppmuntre ham til å gi slipp på det forrige livet og konsentrere seg om det neste.

Buddhisme i Norge

Pr. 1. januar 2004 var det registrert 9.898 buddhister i 7 trossamfunn i Norge. 70 personer oppgis som medlemmer i uregistrerte trossamfunn.⁴ Den største gruppen er Karma Tashi Ling som ifølge deres hjemmeside er et trossamfunn med formål å fremme kjennskap til tibetansk buddhisme samt å støtte bevaring og utbredelse av tibetansk kultur. Karma Tashi Ling ble grunnlagt i 1975 og er knyttet til den tibetanske Karma Kaguy- tradisjonen som går tilbake til ca. 1000 e.Kr. i Tibet. Flere fremtredende lamaer har besøkt senteret, bl.a. Dalai Lama. Andre grupper har rot i zen-tradisjonen, bl.a. Dharma-gruppen med utgangspunkt i vietnamesisk zen-buddhisme og Dharna sah i koreansk zen-tradisjon. Buddhasana er en theravadabuddhistisk forening, likeledes Tisarana som arbeider for Sri Lankesiske innvandrere spesielt, og for alle som kommer fra Theravada-områder generelt. Det er også andre grupperinger. De fleste med hovedsete i Oslo og omegn, men også i andre deler av landet. I alt ni forskjellige organisasjoner er samlet under paraplyorganisasjonen Buddhistforbundet. Enhver over 15 år som har bopel i Norge og ikke er tilsluttet andre tros- eller livssynssamfunn, kan melde seg inn i dette forbundet enten en er buddhist eller sympatisør.

De fleste buddhister i Norge er innvandrere, men også mange nordmenn har gått over til buddhismen. I perioden 1959-62 kom en del tibetanske flyktninger til Norge. På 1970- og 1980-tallet kom mange vietnamesiske flyktninger, senere en del fra Sri Lanka og Burma.

Også i Norge trår munker til med hjelp og bønner når en buddhist dør. Munker eller lamaer tilkalles ofte til krematoriet hvor det holdes en liten høytidelighet. De påtar seg også i noen tilfeller å strø asken utover havet på vegne av familien.

Det sier litt om buddhismens fleksibilitet at en buddhistisk begravelsesseremoni i 2002 ble holdt i en kristen vigslet kirke i Moss. Om dette ikke skapte problemer for buddhistene, skapte det sterke reaksjoner i kirkelige kretser i Moss.

For noen år siden vakte en firmafestbåt med 150 vietnamesiske buddhister i fargerike drakter, de fleste munker, stor oppmerksomhet da de la ut fra Aker brygge. Et bord i båten var dekket med eksotisk frukt, røkelse, messingklokker, blomster og hellige skrifter, og fra høytalene lød messing fra buddhistene. Hensikten med denne båtferden, var å hjelpe druknede til gjenfødelse, så de kunne fortsette kretsløpet og ikke bli værende på havets bunn. I alt tre båter med flere hundre buddhister var på fjorden denne dagen. Det var buddhister fra mange land, og en av munkene fortalte at det hvert år ble holdt en seremoni hvor det ble bedt og messet for de som hadde dødd på forskjellig vis. Denne gang ble seremonien holdt for dem som har dødd ved drukning. (Hollekim).

---

⁴ Menigheiter og medlemmer i trus- og livssynssamfunn utanfor Den norske kyrkja, etter fylke, 1. januar 2004

Litteratur

Tekster

Bruun, Jens, Christian Lindtner og Peter Boile Nielsen. (Utg.). (1982). *Buddhismen : tanker og livsformer*. (Tekster til livsanskuelser/religion). København: Gyldendal.

Buddhas samtaler: de lange tekstene: Digha nikaya. 1, Moralavsnittsbindet: Silakkhandhavagga (1992). (Oversatt av Kåre A. Lie.) Oslo: Solum.

Morris, Richard, E. Hardy and Mabel Hunt (Red.). (1981-1999). *The Anguttara-Nikaya* 6 bind. (Pali Text Society [publications] 10, 20, 35, 4, 46, 66). Oxford: Pali Text Society

Sekundærlitteratur

Buddhist Ceremonies: Marriage and Funeral Rites. (1998-2004). Lokaliser 23. februar 2006 på World Wide Web: <http://www.buddhanet.net/funeral.htm>

Buddhistforbundet. Lokalisert 24. februar 2006 på World Wide Web: www.buddhistforbundet.no

Hollekim, Vibeke. (1999, 6. august.). På sjelesøk i Indre Oslofjord. *Aftenposten* (aftenutgave).

Kværne, Per og Kari Vogt. (2002). *Religionsleksikon. Religion og religiøse bevegelser i vår tid*. Oslo: Cappelen.

Neegaard, Gunnar. (1993). *Buddhisme. I: Religioner, livssyn og gravferd. En håndbok om gravskikker*. (s. 21-33). [Oslo]: Kommuneforlaget.

Rahula, Walpola. (1991). *Buddhas lære*. (Oversatt av Kåre A. Lie). Oslo: Solum Forlag..

Rinpoche, Sogyal. (1997). *Den tibetanske boken om livet og døden*. (Redigert av Patrick Gaffney og Andrew Harvey). Oslo: Grøndahl Dreyer.

Gravskikker og forestillinger om døden i vår kultur frem til moderne tid

1. Noen syn på død og begravelse fra kristendommens begynnelse til nyere tid

Kristendommen har sitt opphav i Jesus Kristus og hans første tilhengere som betraktet ham som Messias, den frelserkonge som jødene ventet på og som skulle knuse fienden og skape en ny nasjonal og religiøs storhetstid. Jesus brukte aldri Messias-betegnelsen om seg selv, men kalte seg Menneskesønnen. Imidlertid ble han henrettet som messiaspretendent. Kristendommen fikk stor utbredelse etter at den under keiser Konstantin den store (ca.285-337) ble Romerrikets dominerende religion. I dag er kristendommen den største av verdensreligionene. Den er inndelt i mange ulike kirkesamfunn. De største er den katolske kirke, den ortodokse kirke, luthersk kristendom, anglikansk kristendom, metodister, reformerte og en rekke frikirker. Den norske kirke hadde 3 922 265 medlemmer per 1. januar 2004. Det utgjør 85.7 % av befolkningen. Utenfor statskirken er det i Norge flest antall medlemmer i Den romersk-katolske kirke med 46 308 medlemmer. Deretter følger diverse registrerte pinsemenigheter. I 2004 var antallet 45 875.

Selv om mangt er forskjellig i de mange kristne trossamfunn, står noen grunnleggende ting fast. For det første at Bibelen, bestående av Det gamle og nye testamente med Det nye testamente som det spesifikt kristne grunnskrift, er den hellige bok. Bibelen utgjør kristendommens kanon. Den er grunnlaget for kirkens lære og rettesnor for hele livet til den kristne. Troen på Gud og troen på Jesus som Guds sønn og menneskenes frelser gjennom sin død på korset og oppstandelsen tre dager senere er også grunnleggende for alle kristne.

Døden som synd

I Det gamle testamente (GT) er død og synd nært forbundet. Gud sier til Adam: "Du kan spise av alle trærne i hagen. Men treet som gir kunnskap om godt og ondt, må du ikke spise av; for den dagen du spiser av det, må du dø." (1 Mos 2:16-17). Som kjent spiste Adam av treet, og slik kom døden inn i tilværelsen. Av syndefallsberetningen (1 Mos 3) har man i kristen teologi sluttet at døden er et resultat av synden og menneskets frafall fra sitt opprinnelige gudsforhold. Vi har arvet denne synden, og derfor må alle mennesker dø. "Likeså visst som det er menneskenes lodd å dø én gang og siden komme for dommen," (Hebr 9:27). Det nye testamente (NT) har et mer mangfoldig syn på forholdet mellom synd og død enn det GT gir uttrykk for. NTs forkynnelse om Jesu Kristi død og oppstandelse åpner for en ny mulighet, nemlig ikke å betrakte døden som straff og forbannelse, men som en begrensning gitt av Gud. Slik blir ikke døden meningsløs. Hos Paulus nevnes også døden i en mer positiv kontekst ved at Jesus Kristus har overvunnet døden i vårt sted. Paulus kaller riktignok også døden for syndens lønn. "Syndens lønn er døden," (Rom 6:23). Men et annet sted kaller Paulus synden for dødens brodd og altså ikke syndens årsak. Paulus tolker Jesu død og oppstandelse som det som har fratatt døden dens seier - dens brodd (1 Kor 15:55-56). Dødens brodd og makt er overvunnet, men derimot ikke dødens faktiske og fortsatte eksistens.

Oppstandelsestroen

Håpet om oppstandelse er i kristendommen ikke et forsøk på å komme utenom det faktum at mennesket er et endelig vesen. Oppstandelsestroen er ikke et håp om evig forlengelse av livet. Når døden også er nyskapelse og dommen også nåde, er det på grunn av det kristne oppstandeshåp. Når Paulus snakker om oppstandelsen i 1 Kor 15, så snakker han om oppstandelsen forstått som Guds skapelse på ny. Oppstandeshåpet medfører altså ikke at det er noe som ikke dør. Den dualistiske forestillingen om sjelens udødelighet er nærmere Platon enn den kristne oppstandelsestro. Oppstandelsestroen stiller ikke sjelen og legemet i motsetning til hverandre, slik som forestillingen om sjelens udødelighet gjør.

Fortellingene omkring Jesu død og oppstandelse har betydd mye for den kristne oppfatningen om livet etter døden for vanlige mennesker. Håpet om oppstandelse og evig liv er knyttet til troen på Jesu oppstandelse. Kapitlet om oppstandelsen hos Paulus har gitt opphav til flere forskjellige fortolkninger når det gjelder i hvilken form mennesket vil oppstå. Ifølge Paulus skal de døde "stå opp i uforgjengelighet, og vi skal bli forvandlet. For dette forgjengelige må bli kledd i uforgjengelighet, og dette dødelige må bli kledd i udødelighet." (1 Kor 15:52-53). I vers 44 heter det "Det blir sådd et legeme som hadde sjel, men et Åndens legeme står opp. For så sant som det finnes et legeme med sjel, finnes det også et åndelig legeme." Den levende kropp er den besjelede kropp, mens den kropp som oppstår fra de døde, er en kropp av ånd. Dette er ikke lett å forstå, men tydeligvis mener Paulus at det ikke er samme legeme som dør og oppstår. Det har skjedd en forvandling.

En rekke skriftsteder i NT blir brukt til å underbygge troen på en legemlig oppstandelse. For eksempel Joh 5:28-29 hvor det heter: "Dere må ikke undre dere over dette, for den time kommer da alle de som er i gravene skal høre hans røst. De skal komme fram, og de som har gjort det gode, skal stå opp til livet, men de som har gjort det onde, skal stå opp til dom." Og uansett hvordan en tenker seg hva kroppen vil bestå av etter oppstandelsen, er legemlig oppstandelse et dogme som har en viktig plass i kristen teologi. Både i den apostoliske og nikenske trosbekjennelse heter det at vi venter de dødes (eller legemets) oppstandelse og det evige liv.

Troen på eller fornektelsen av legemlig oppstandelse har og har hatt stor betydning på synet på behandlingen av de døde. Gjennom hele historien har det vært to hovedformer, kremasjon eller likbrenning og jordbegravelse. De forskjellige kristne trosretninger har hatt forskjellig praksis ut fra fortolkningen av bibelske skriftsteder som de mener sier noe om dette.

Likbrenning eller begravning av hele legemet i Det nye testamentet (NT)

Det vi møter om brenning i GT, er brenning av døde kriminelle og avgudsdyrkere samt brenning for å destruere avgudsbilder. I NT gjelder stort sett det samme. Det forekommer ingen direkte fordømming av likbrenning, men det var bare ikke skikk og bruk. I dag mener mange i den lutherske kirke at vi ikke kan finne belegg verken for den ene eller andre begravelsesmåte i Det nye testamente. Den katolske kirke har i likhet med andre kirkesamfunn hele tiden holdt på troen på en legemlig oppstandelse og på fjerde laterankonsil i Roma i 1215 ble det slått fast at alle mennesker vil gjenoppstå med sine egne legemer. Derfor har de inntil nylig strengt forbudt kremering.

Helvete ble forbundet med ild. "Om hånden lokker deg til synd, så hogg den av! Det er bedre for deg å gå vanfør inn til livet enn å ha begge hender og komme til helvete, til ilden som aldri slokner." (Mark 9:43-45). Jesus brukte ordet Gehenna som bilde på helvete, et sted "der marken ikke dør og ilden ikke slokner." (Mark 9:48). Ilden var et symbol på skam og nedverdighet. Den var hevners og straffens middel. I Johannes åpenbaring, i

kapitlet om Babylons fall, heter det om Babylon ”Derfor skal plagene hennes komme på én dag: pest og sorg og hungersnød, og hun skal brennes opp med ild. For veldig er Gud Herren som dømmer henne.” (Åp 18:8). I kapitlet om rytteren på den hvite hest (Åp 19:11-21) fortelles om hvordan dyret og den falske profeten som ”gjorde under dyrets tjeneste” ble ”kastet levende i ildsjøen som brenner med svovel”. I avsnittet om dommen (Åp 20:11-15) snakkes det om ildsjøen hvor både døden og dødsriket ble kastet. Det samme gjaldt dem som ikke var skrevet inn i livets bok.

Tradisjonen med begravning av de døde, som var det vanlige i Gamle testamente, fortsatte i Nye testamente. Lasarus ble lagt i en grav. I avsnittet om at Jesus vekket Lasarus opp fra de døde heter det: ”Da Jesus kom fram, fikk han vite at Lasarus alt hadde ligget fire dager i graven.” (Joh. 11:17). I Matteus 8:22 sier Jesus til en av sine disipler, som ber om lov til å begrave sin far: ”la de døde begrave sine døde”, et skriftsted som er blitt tolket som at de døde skulle begraves og ikke brennes. For Paulus var all annen form for behandling av døde, utenkelig. I Første brev til korinterne 15:35-44 diskuterer han hvordan Gud vekker opprånnete legemer fra de døde. Som en analogi forteller han om hvordan et såkorn forvitrer og hvordan nytt liv oppstår av det opprånnete kornet. ”Slik er det også med de dødes oppstandelse. Det som blir sådd, er forgjengelig, men det som står opp, er uforgjengelig.” (1 Kor 15:42). I Brev til romerne sier Paulus: ”Vi ble altså begravet med ham da vi ble døpt med denne dåp til døden, for at vi skal leve det nye livet, likesom Kristus ble reist opp fra de døde ved Faderens veldig kraft.” (Rom 6:4) og i Brev til kolosseerne: ”For i dåpen ble dere begravd sammen med ham, og i den ble dere også reist opp med ham, ved troen på den Guds kraft som reiste Kristus opp fra de døde.” (Kol 2:12).

Når det gjelder Jesu grav og gravferd, finnes det mange forskjellige meninger blant teologer og historikere. De fire evangeliene er ganske like når det gjelder beretningen om hvordan Jesus ble tatt ned av korset og gravlagt. Hos Markus, Matteus og Lukas heter det at Josef fra Arimatea fikk tillatelse fra Pilatus til å ta Jesus ned fra korset, svøpte ham et linklede og la ham i en grav som var hogd ut i bergveggen. Johannes evangelium er litt forskjellig fra de andre ”De tok da Jesu legeme og svøpte det i linklær med den velluktende salven, slik det er jødisk skikk når noen begraves. Der hvor Jesus var blitt korsfestet, var det en hage og i den en ny grav, som ingen ennå var blitt lagt i. Der la de nå Jesus, ...” (Joh 19:40-42).

Det finnes mange myter, sagn og legender om hvor og hvordan Jesus ble begravd. Evangeliene, som ble nedskrevet lenge etter Jesu død, gir vage beskrivelser av stedet. Etter 2000 år kan man fortsatt ikke si med sikkerhet hvor graven ligger, eller om Jesus virkelig ble begravd. Forfatterne av disse historiene hadde ikke de samme kravene til nøyaktighet og fakta som vi har i dag. Teologer, religionshistorikere og arkeologer har vært opptatt av disse spørsmålene i lang tid, og svarene har vært mange. Noen eksperter tror Jesus ble lagt i en hulegrav på utsiden av Jerusalems bymurer. Keiser Konstantin den store bygde en kirke på dette stedet i år 335. I dag kalles denne kirken for Gravkirken. Den er bygget oppå det mange mener er selve gravstedet. Andre mener at Jesus ble gravlagt i det som kalles Hagegraven eller Gordons Golgata. Navnet kommer av Charles Gordon, en britisk general som mener han påviste Jesu gravsted i 1867.

Noen mener at Jesus ble begravd i en grunn kalkgrav. Atter andre at de korsfestede aldri ble tatt ned fra korsene, men etterlatt som mat for fugler og hunder.

Det var naturlig for de første kristne, som for det meste var konvertitter fra jødedommen, å følge jødernes tradisjon med å begrave sine døde enten i jorden eller grotter hugget ut i naturstein med en steinblokk foran inngangen.

Oldkirken

I Romerriket eksisterte begravelse og kremering side om side avhengig av synet på livet etter døden. De som trodde at livet etter døden var et liv likt det jordiske, begravde sine døde. Fra tiden for den første koloniseringen av Campagna di Roma, oldtidens Latium, som bestod av en myrlendt slette, er det gravd fram uthulte trestammer med skjeletter inni. Ved siden av skjelettene i kistene er det funnet gjenstander av rav og elfenbein. Rundt kisten er det gjort funn av diverse steintøy og kopper av bronse. Tydeligvis hadde det foregått en form for forfedrekult. Cicero forteller i Lovene at begravelse var den vanligste og eldste gravskikk blant romerne (De leg 2:56). Kremering ble praktisert av dem som trodde at kroppen etter døden gikk i oppløsning og at bare sjel eller en skyggeaktig avbildning av legemet levde videre. Etter innføring av republikken ca. 510 f.Kr. ble kremering mer og mer vanlig, særlig etter at den romerske diktator Lucius Cornelius Sulla (138-78 f.Kr.) forlangte å bli kremert for at hans lik ikke skulle bli gjenstand for hevn og utsettes for samme behandling som hans konkurrent Gaius Marius (156-86 f.Kr.) fikk. Marius var opprinnelig begravd i Anio. Sulla gav ordre om at levningene hans skulle graves opp og kastes utover (De leg 2:56-57). Sulla tilhørte en gren av den aristokratiske Cornelius-familien. Flere sarkofager med medlemmer av denne familien ble funnet under arkeologiske utgravninger i Vigna Sassi. Kistebegravninger var det vanlige i denne familien. Sulla var et unntak. Flere romerske imperators og keiseres lik ble kremert, bl.a. Julius Cæsar, Augustus, Tiberius, og Nero. Ifølge romersk lov var begge måtene tillatt. Utgravninger på kirkegårder fra denne tiden viser både kister og urner med aske. Ellers var katakombene i Roma gravsted for mange av de kristne en periode etter 200 e.Kr. Disse var underjordiske ganger plassert utenfor bymurene. Begravelse innenfor bymurene var ikke tillatt.

Etter at jødene kom under romernes herredømme i 63 f.Kr., fortsatte de å praktisere begravelse i jord og berghuler. Etter at forfølgelsen av de kristne startet, risikerte mange livet ved å redde kristne martyrer og gi dem en kristen begravelse. Romerne hånet de kristne ved å kaste likene på ilden. De ønsket derved å vise sin forakt for troen på legemets oppstandelse og overbevise de kristne om at oppstandelse fra de døde ikke var mulig. Siden dette var handlinger utført av fienden, klarte de kristne å bevare troen på legemlig oppstandelse til tross for at likene ble brent. De stolte på at Gud hadde kontroll selv over ildens fortærende kraft.

Helt fra starten av var kristensamfunnet imot likbrenning. Dette skyldtes en teologisk oppfatning om menneskekroppens hellighet og dens rolle som nødvendig for oppstandelsen. Clemens Alexandrinus (ca. 150-ca.215) sammenlignet for eksempel dem som søkte falskt martyrium med dem som søker åndelig renselse i kremasjonsflammene (Clemens 4:4). For de første kristne var kremasjon en grusom handling. Ikke bare var det en hedensk skikk, men også brukt som straff for mord. Dessuten forbundet med forfedrekult. Kroppen var for de kristne sjelens bolig og skulle behandles med respekt. Tertullian (ca.160-ca.220) sier i *De anima* (Om sjælen) at det er uverdigg for kristne at legemet blir brent "eftersom Mennesket iallfald ikke fortjener paa den vis at dø som en forbryder." (Kap. 51).

Imidlertid var det ikke oppfatningen til de første kristne teologene at likbrenning var til hinder for oppstandelsen. Ifølge *Octavius: et Forsvarsskrift for Christendommen* av den romerske apologet og lovgiver Marcus Minucius Felix (fl. 250 e.Kr.) ville ikke kremering gjøre oppstandelse fra det døde til en umulighet "Ei heller er det sandt, hva I tror, at vi frygter for at tabe Noget ved Ligbrænding, men naar vi begraver vore døde, følger vi en oprindeligere og ædlere Fremgangsmaade." (Kap. 34). Tertullian inntar et lignende standpunkt, likeså Augustin. I *De civitate Dei*, bok 20, kap. 21-22 sier han at det er utenkelig at det skulle være noen begrensninger i Skaperens allmakt når det gjelder å gi nytt liv til enhver del av menneskekroppen som har blitt spist av ville dyr, destruert av ild, oppløst i væske eller fordammet i luft.

Middelalderen

Under hele middelalderen var teologien den dominerende vitenskap. De teologiske dogmene bestemte synet på mennesket og naturen og det som stred mot disse dogmene ble betraktet som kjetteri. I førkristen tid hadde det vært forbudt å begrave de døde innenfor bymurene. Dette fortsatte også i kristen tid. Fra romertiden og langt inn i merovingertiden (550-800) var det vanligst at de døde ble gravlagt i nekropoler langs hovedveiene utenfor byene. Keiser Theodosius den store (ca. 346-95) som i 381 gjorde ortodoks kristendom til statens religion og i den forbindelse utstedte en rekke forordninger, bestemte at ingen gravlegginger skulle foregå innenfor bymurene, *in urbe*, i Romerriket.

Mot slutten av 400-tallet og i løpet av 500-tallet forekom likevel begravelser inne i byene. Rike og mektige menn ble gravlagt inne i kirkene og etter hvert som vi fikk stadig flere kirkebygg rundt om i Europa, ønsket de fleste kristne å begraves nær kirken. Når de kristne etter hvert fikk egne gravplasser, hang dette sammen med kulten rundt gravene til de kristne martyrene (Tamm, s. 18). Gravene ble lagt så nær martyrenes graver som mulig fordi en antok at martyrenes spesielle fortjenester kunne smitte over på de som var gravlagt i nærheten. En håpet at martyrene gikk i forbønn for den avdøde. I begynnelsen var det vanlig å oppføre kulthus, *memoriae*, på martyrgravene. Senere ble martyrene overflyttet til kirkene og følgelig kom ønsket om at andre avdøde også skulle begraves i kirken. Keiser Konstantin selv ble begravd i Apostelkirken i Konstantinopel. Etter hvert som systemet med sogn ble vanlig, og geistlighetens sakramentale rolle utviklet seg og ble større, begynte kirken å oppfordre til begravelser på kirkens områder. Fra 800-tallet økte antallet kirkegårder sterkt. Disse områdene ble regnet som hellig grunn og som oftest ble det bygget en mur rundt dem. Det med hellig grunn var viktig fordi en regnet med at onde ånder ikke hadde tilgang her. Det å bli gravlagt på vigslet eller hellig grunn, *ad sanctos*, var i seg selv en innvielse.

Etter hvert kom forordninger om grupper som ikke kunne tillates å bli gravlagt på vigslet grunn. Bare kristne kunne begraves på kirkegårdene. Udøpte barn kunne ikke begraves her. Hvis både mor og barn døde under fødselen, ble bare moren begravd på kirkegården (Tamm, s. 9). Kirkemøtet i Nîmes i 1096 vedtok at den som begikk selvmord, ikke skulle ha rett til å begraves i viet jord. Selvmord var en forbrytelse og selvmordere skulle begraves utenfor kirkegården eller like inntil kirkegårdsmuren. Selvmord ble sett på som et bevis for at individet ikke stolte på Guds nåde, eller at det manglet tillit til Gud og avviste Gud ved å avvise livet, som var Guds gave til mennesket. Allerede på kirkemøtet i Arles i 452 hadde man forbudt selvmord med den begrunnelse at «den som dreper seg selv, dreper en uskyldig person og begår mord». Og på kirkemøtet i Braga i 563 ble det bestemt at det ikke skulle gis kirkelige ritualer etter selvmord. Protestantismen førte i store trekk videre de synspunkter om selvmord som var kommet til uttrykk i den katolske kirke.

Gjennom hele middelalderen holdt Kirken fast på jordbegravning og var imot kremasjon. Eneste unntak var dødsfall i pest eller i krig. I 789 e.Kr., etter at han hadde beseiret sakserne, innførte Karl den store, som var en ivrig kristen, dødsstraff for dem som kremerte sine døde eller deltok i riter i forbindelse med en kremering. Dette ble kunngjort i det såkalte Paderborndekretet. Han så på kremering som en hedensk skikk. I løpet av tolvte og trettende århundre kom en heller morbid skikk til å vinne innpass i deler av det katolske Europa. I tilfeller hvor en adelsmann eller kongelig person døde langt hjemmefra, ble liket kokt i vann. Slik ble det lett å fjerne kjøttet fra beina og beina kunne bringes hjem for å begraves i familiegraven. Denne makabre skikken ble forbudt av pave Bonifacius VIII ved en lov fremmet i 1300. Han kalte loven *Detestandae feritatis abusum*. Han forbød også begravning av bare hjertet, en annen skikk som ble praktisert. Den som brøt denne loven, ble bannlyst.

Han bestemte at enten skulle den døde fraktes hel til sitt hjemsted eller begravnes der han hadde dødd. Da kunne beina bringes hjem etter den naturlige forråtnelse av kjøttet.

Når det gjaldt seremoniene rundt begravelsen, fikk vi rundt år 600 rekviem-messen, oppkalt etter begynnelsesordene i messens introitus *Requiem aeternam dona eis, Domine* som betyr ”Gi dem den evige hvile, Herre”. Theodore fra Tarsus, erkebiskop i Canterbury, fastsatte seremonier som skulle gjelde for begravelser i den angelsaksiske kristne kirke. Disse seremoniene inneholdt rekviem-messe, sang og en minnemesse. Den angelsaksiske kirke la ned et stort arbeid i å forsøke å forandre begravelsesskikkene også i resten av Europa.

Selv om Kirken gjennom årene har vært mot brenning av de døde, har de ikke vært like tilbakeholdne når det gjelder brenning av de levende. Brenning til døde var en anerkjent straffemetode for kjettere og hekser med utgangspunkt i 1. Kor. 3:15 ”Dersom hans verk brenner opp, må han lide tapet. Selv skal han bli frelst, men da som gjennom ild.” Johann Huss (d. 1415), Girolamo Savonarola (d. 1498), og Jeanne d’Arc (d. 1431) ble brent. Det samme gjaldt erkebiskopen av Canterbury Thomas Cranmer (d. 1556), den anglikanske biskop av London Nicolas Ridley (d. 1555) og biskop av Worcester, Hugh Latimer, som ble brent sammen med Ridley. Helt inn i 19. århundre er hekser blitt brent på påle.

Fra renessanse til opplysningstid

Renessansen er betegnelse på de idéstrømninger som brøt med det middelalderske livssyn og middelalderens kollektive kirkekultur og som preget Europa ved overgangen fra middelalderen. Perioden varte fra ca. 1400 til ca. 1600. Renessansen var sterkt påvirket av antikkens kultur. Individuell frihet kom i forgrunnen i motsetning til middelalderens autoritetstro. Likeså kravet om vitenskapelig frihet. På det religiøse området kom reformasjonen og krav om religionsfrihet. Prinsippene for tankens og vitenskapens frihet kom uvegerlig til å komme i motstrid med mange av den katolske kirkens dogmer. Kirkens autoritet ble erstattet av Bibelen. Luther var ingen tilhenger av bokstavelig bibeltolkning. Han skal til og med ha berømmet romerne for å ha brent sine døde, slik at de ikke råtnet og forpestet luften (Thalman, s. 83). Luthersk teologi holdt imidlertid fast på tanken om legemets oppstandelse og som konsekvens av dette på jordbegravning som eneste tillatte begravelsesmåte.

1700-tallet kalles ofte *opplysningstiden*. Man kan si at epoken spenner over tiden fra den engelske revolusjonen i 1688 til den franske i 1789. Religiøst var deismen den herskende retningen. Gud er verdens skaper, men griper ikke aktivt inn i historiens gang. Fornuften ble høyeste autoritet og stod i motsetning til tradisjonen. Alt som stod i motstrid til fornuften ble forkastet. Opplysningstiden var også påvirket av antikkens kultur. Tro og åpenbaring var i overensstemmelse med hverandre. En behøvde ikke å tro på det en ikke kunne forstå. Naturlig religion ble det religiøse idealet. Innholdet i den naturlige religion ble bestemt av menneskets eget fornuftslys. Den deistiske religionsoppfatning innebar troen på Gud, dyden og sjelens udødelighet. I løpet av 1700-tallet fant det i store deler av Europa sted et holdningsskifte i forhold til døden. Døden ble sekularisert. Ønsket om å bli begravd inne i kirken ble mindre uttalt. Ariés hevdet at et hovedsymptom i endringen av holdningen til døden var at testamentet mistet sin religiøse karakter (Ariés, s. 61-63). Gjennom århundrer hadde testamentene endret seg lite. Fast innhold hadde vært bestemmelser om gravsteder, gaver til verdige stiftelser og i katolske land innstiftelse av messer eller gudstjenester. Fra nå av ble det et rent verdslig dokument som inneholdt fordeling av arv, formue og verdier. Kirkegårdene ble og flyttet ut av byen på denne tiden. Allerede på 1700-tallet begynte kremering på antikt vis å forekomme i Europa (Thalman, s. 83). Interessen for antikkens kultur var enorm i dette århundret og langt inn i 19. århundre. Det påvirket kunsten, nyklassisismen, vitenskapen, litteraturen og filosofien.

Helt fra 1600-tallet hadde det foregått en sterk vekst i byer og bykultur. Byene ble store, særlig på 1700-tallet. De vokste rundt begravningsplassene som etter hvert ble overfylte. Hygienen ble etter hvert svært dårlig. Noen gravplasser ble rett og slett stengt, for eksempel Cimitière des Innocents i Paris som ble stengt i 1779. Selv om det ikke var noen klare teorier om hvordan sykdommer ble spredt, antok man at gravene var årsak til sykdomsspredning. Etter hvert kom tanken om likbrenning i forgrunnen. Dette fenomen hadde vært vanlig i antikken og hadde nær forbindelse med tanken om renselse. Ifølge opplysningstidens fornuftstro var det ikke noen legemlig oppstandelse. Likbrenning var mer i tråd med tanken om sjelens udødelighet (Lahtinen, s. 25ff).

I Frankrike førte opplysningstankene til revolusjonen i 1789. Tiden rundt revolusjonen var sterkt religionsfiendtlig og antikirkelig, og i 1793 mistet kristendommen sin offisielle stilling i Frankrike og kirkene ble stengt. Religiøse seremonier rundt begravelsen ble forbudt. Første kjente tiltak for å legitimere likbrenning kom på denne tiden. I 1794 skjedde den første likbrenning i Paris til salutt og patriotiske sanger. I 1799 utlyste Institut de France, etter oppdrag fra regjeringen, en konkurranse om beste artikkel om kremering. Samme år ble det framsatt forslag til lov om likbrenning og bygging av krematorium (Lahtinen, s. 28). Etter Napoleons overenskomst med paven i 1801 fikk kirken igjen sterk innflytelse, og i 1804 ble det fremsatt et forbud mot likbrenning som varte helt til 1887.

Romantikken

Opplysningstiden sluttet med den franske revolusjonen. Fra slutten av 1700-tallet fikk vi romantikken og den tyske idealismen. Disse retningene som var sammenfallende i tid, var en reaksjon mot 1700-tallets ensidige fornuftsdyrkelse. Følelsene ble fremhevet fremfor fornuften. Friedrich Schleiermacher (1768-1834) hevdet at religionen er en følelse av å være ett med en høyere makt og at den er noe selvstendig i forhold til både filosofi og moral fordi troen er anskuelse, "Anschauung". Senere fremhevet han religionen som "das schlechthinige Abhängigkeitsgefühl", følelsen av "absolutt avhengighet" av Gud. Han bidro til å skape en selvstendig stilling for religionen og kom til å spille en avgjørende rolle for utviklingen av protestantisk teologi i det 19. århundre.

Likbrenningstanken fikk en ny oppblomstring under denne perioden. Ånden ble fremhevet på materiens bekostning og man trodde ikke på legemets oppstandelse. Perioden var også svært nasjonalromantisk og tankegods fra de germanske stammers før-kristne kultur ble hentet fram. Her hadde likbrenning vært herskende gravskikk.

Med utgangspunkt i romantikken og idealismen kom en nyreligiøs vekkelse over Europa. Motsetningene pietismen og ortodoksien fant en felles motstander i kampen mot rasjonalismen. Liberalismen fikk sitt gjennombrudd på den andre siden. Liberalteologien kom til å prege protestantisk universitetsteologi ut gjennom hele det 19. århundre. Religionskritikken fikk en sterk representant i Ludwig Feuerbach (1804-1872). I verket *Das Wesen des Christentums* som kom i 1841, benekter han Guds eksistens. Gud er skapt av menneskets fantasi som et uttrykk for vårt eget jeg tenkt uten jordiske begrensninger. Han så på religionen som helt skapt av den menneskelige hjerne og som uttrykk for menneskehetens ytterste streben, og i sin evolusjonistiske anskuelse så han kristendommen som den religion som hadde utviklet seg til høyeste etiske stadium. Feuerbachs tankegods ble en av de viktigste forutsetningene for den teoretiske materialismen som vi finner hos Engels og Marx. For marxismen var som kjent religionen "opium for folket". For den materialistiske og ateistiske verdensoppfatningen ble tanker rundt likbrenning bare et spørsmål om hygiene, og den moderne likbrenningstanken vokste fram.

Litteratur

Tekster

Augustinus, Aurelius, helgen, biskop av Hippo. (1954). *The city of God, Books XVII-XXII*. (Oversatt av Gerald G. Walsh og Daniel J. Honan). (The Fathers of the Church, a new translation 24) New York : The Catholic University of America Press.

Bibelen: det Gamle og det Nye testamente. (1978). Oslo: Det Norske bibelselskaps forlag.

Cicero, Marcus Tullius. (1979). *De legibus*. (Utgitt av Konrat Ziegler). (Heidelberger Texte, Lateinische Reihe 20). Freiburg: Verlag Ploetz.

Clement of Alexandria. (1962). Stromata, or Miscellanies. I: *The Ante-Nicene Fathers*, vol 2 (s. 299-568). (Utgitt av Alexander Roberts og James Donaldsen). Grand Rapids: Eerdsmans.

Feuerbach, Ludwig. (1909). *Das Wesen des Christentums*. (Utgitt av Heinrich Schmidt). Leipzig: Alfred Krøner Verlag.

Minucius Felix, Marcus. (1885). *Octavius: et Forsvarsskrift for Christendommen*. (Oversatt av Lars Oftedal). (Vidnesbyrd af Kirkefædrene 12) Christiania: Mallings.

Schleiermacher, Friedrich. (1967). *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*. (Kommentarutgave ved Rudolf Otto). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Tertullianus, Quintus Septimius Florens. (1887). Om sjælen. I: *Udvalgte skrifter af Tertullian* (s. 117-255). (Oversatt av J. Arnesen). (Vidnesbyrd af Kirkefædrene 15) Christiania: Mallings.

Sekundærlitteratur

Ariès, Philippe. (1977). *Døden i vesten: eit historisk oversyn frå mellomalderen til vår tid*. (Oversatt av Tove Bakke. (Orion-bøkene 210). Oslo: Samlaget.

Lahtinen, Tuomo. (1989). *Kremering i Finland: idéhistoria och utveckling*. (Religionsvetenskapliga skrifter 17). Åbo: Åbo Akademi.

Tamm, Ditlev. (1992). *Dødens triumf*. København: Gad.

Thalman, Rolf. (1978). *Urne oder Sarg?: Auseinandersetzungen um die Einföhrung der Feuerbestattung im 19. Jahrhundert*. (Europäische Hochschulschriften. Reihe 19, Volkskunde/Ethnologie. Abt. A, Volkskunde, Bd. 14). Bern: Lang.

2. Den moderne likbrenningstanken vokser fram

Etter at kistebegravelse hadde vært den vanlige begravelsesmåten i Vesten siden kristendommen ble innført, dukket tanken om kremering igjen opp på slutten av 1800-tallet. En av de viktigste grunnene til at denne tanken fikk så mange tilhengere på denne tiden, var bekymringen for den offentlige hygiene og velferd. Helt fra 1600-tallet hadde det foregått en sterk vekst i byer og bykultur. På overgangen mellom 1700- og 1800-tallet fikk vi den industrielle revolusjon. Omlegging av produksjonssystemet førte til at enda flere mennesker flyttet til byer og tettsteder. Dødeligheten var stor både på grunn av forurensning og koleraepidemier, og kirkegårdene ble "overbefolket". Hygienen ble etter hvert svært dårlig. Hodeskaller og beinrester kom til syne og rotter oversvømte områdene. Likene ble ofte lagt i massegraver som ble holdt åpne i månedsvis. I enkelte tilfeller ble myndighetene nødt til å stenge hele kirkegårder. Selv om det ikke var noen klare teorier om hvordan sykdommer ble spredt, antok man at gravene var årsak til sykdomsspredning. Stanken fra gravene var medvirkende årsak til denne tro. Mange trodde at spredningen skjedde gjennom luften. I dag vet vi at døde mennesker ikke smitter. De bakteriene som måtte være i kroppene dør raskt. Bakterier er avhengig av en levende vert for å overleve og formere seg. Eventuelle forråtnelsesbakterier smitter ikke. Imidlertid er rent vann avgjørende for å hindre epidemier, og det var på denne tiden at tanken om renslighet på sykehusene oppstod. En forstod at urenslighet hadde noe med spredning av smitte å gjøre. Hygiene fikk en dominerende plass innen legevitsenskapen, og debatten om gravplassers rolle som sykdomsspreder ble forsterket. Dette gav opphav til at leger kom til å interessere seg for likbrenningstanken. Allerede i 1857, flere år før det første krematoriet i Italia ble bygd, hadde en legekongress anbefalt kremering av hygieniske grunner. På en internasjonal legekongress i Firenze i 1869 ble det framsatt forslag om innføring av likbrenning i stedet for jordbegravelse. Senere legekongresser sluttet seg til dette forslaget. De opplyste klasser sluttet seg også mer og mer til denne tanken. Den industrielle revolusjon fikk også betydning gjennom at det nå ble mulig å konstruere ovner som gjorde kremasjon enklere. Etter at den italienske professor Brunetti konstruerte en ovn som ble vist på verdensutstillingen i Wien i 1873, skjøt kremeringsbevegelsene på begge sider av Atlanteren fart. Kremeringstanken fikk imidlertid stor motstand fra kirkelige hold de første årene. I 1886 ble likbrenning rett og slett forbudt i alle katolske land med henvisning til at det var en hedensk skikk. Dette forbudet stod ved lag helt til 1963. Innen dette forbudet kom, hadde Italia 15 krematorier, bygget fra 1876 til 1886. Borgerlig lovgivning hadde gjort at Italia så tidlig legaliserte kremering.

Tyskland ble det andre pionerlandet i den moderne likebrenningens historie. I 1876 ble den første tyske likbrenningskongress arrangert i Dresden. Her ble det for første gang satt fram krav om at forbrenningen skulle være fullstendig. Forbrenningen skulle skje luktfritt og asken være ren, hvit og lett å samle sammen. Det første krematorium i Tyskland ble bygget i Gotha i 1878. Kirken gjorde også i Tyskland stor motstand mot likbrenning og det neste krematorium ble først bygget i 1891. Fra legehold kom ønsker om at alle tyske byer skulle ha et krematorium, men det gikk flere år før alle tyske delstater gav sitt samtykke til likbrenning. Preussen var den siste, i 1911. Den evangeliske kirkekongressen i Tyskland vedtok i 1898 å forby prestene å forrette i forbindelse med likbrenning, ettersom likbrenning ble ansett å stride mot den kristne tradisjon.

I England ble den første likbrenningsforening, The Cremation Society of England, stiftet i 1874 av dronning Victorias kirurg Sir Henry Thompson og hans kolleger etter at de hadde stiftet bekjentskap med Brunettis ovn under besøk på Verdensutstillingen i Wien i 1873. I 1878 ble det første engelske krematoriet bygget i Woking. Dette var blant de første krematorier i Europa ved siden av det tyske i Gotha. Kirken hadde ingen spesielle innsigelser i England, men motstand i underhuset gjorde at krematoriet ikke ble tatt i bruk før i 1885.

I Sveits ble likbrenning legalisert i 1878 og den første kremering foretatt i Basel i 1898. Frankrikes første krematorium ble bygget i 1889. Alfred Nobel var blant stifterne av den franske likbrenningsforening.

USA fikk sitt første krematorium i 1876 i Washington, Pennsylvania, og sitt andre i Lancaster, Pennsylvania, i 1884 Disse to krematoriene var de eneste som ble bygget i USA på 1800-tallet og de ble drevet av kremasjonsforeninger. Kremasjonstanken slo ikke for alvor gjennom i USA før godt ut på 1900-tallet. Som en typisk immigrasjonsstat, hadde USA en stor katolsk, ortodoks og jødisk befolkning og disse var imot tanken om kremasjon. Cremation Association of America ble startet i 1913 av en lege, Dr. Hugo Erichsen. I løpet av året 1913 ble 52 krematorier bygd i Nord- Amerika og mer en 10.000 kremasjoner fant sted. I år 2000 var det nesten 1.5 millioner krematorier i USA og ca. 25% av alle døde ble kremert.

Utviklingen av den moderne kremasjonsovn

I tidlige tider foregikk likbrenning på bål. Full forbrenning var naturlig nok umulig på denne måten. Rester av kroppen ble igjen. Da likbrenningstanken igjen oppstod på slutten av 1800-tallet, ble ikke bålrensning vurdert som noen mulighet. Dette hadde så vel estetiske som praktiske grunner. Det var nødvendig å konstruere ovner hvor likene kunne brennes fullstendig opp. Ved verdensutstillingen i Paris i 1867 ble det presentert en gassdrevet ovn konstruert av Friedrich Siemens. Kunst- og Vitenskapsakademiet i Milano utlyste i 1872 en konkurranse om beste forbrenningsmetode, testet gjennom dyreforsøk. Flere forslag ble innlevert og et forslag fra professor Brunetti vakte stor oppmerksomhet på verdensutstillingen i Wien året etter. Friedrich Siemens ble imidlertid tildelt prisen for beste ovn. I denne ovnen ble ingen flammer rettet mot liket, men kroppen forbrant fullstendig på grunn av en strøm av varm luft som passerte gjennom en såkalt regenerator (Nordisk familjebok, s.1282). Temperaturen var høy og liket ble til hvit aske. Varmeinnholdet i fygassene ble utnyttet til å forvarme brenselgass og luft før forbrenningen. På denne måten ble det oppnådd høyere temperatur i ovnen. Prinsippene for denne ovnstypen gjelder fortsatt med en del forbedringer.

Første krematorium ble bygget i Italia i 1876 etter en testamentarisk gave fra tekstilhandleren Albert von Keller. Hans lik var det første som ble brent i et moderne krematorium. Den ovnen som her ble brukt, var en forbedret versjon av Brunettis ovn, konstruert av en italiener ved navn Polli. Denne ovnen var helt tett, slik at det ikke kom noen luft utenfra inn i ovnen. Resultatet ble mer en form for tørrdestillasjon enn forbrenning, sier Lahtinen (s.39). Resultatet var ikke tilfredsstillende. Selv om Brunetti tilskrives æren for å ha konstruert den første krematorieovnen, kan ikke denne ovnen betraktes som den første gode kremasjonsovn. Forbrenningsprosessen gikk langsomt, ca. 5-6 timer for et lik, og det spredte seg illeluktende røk i omgivelsene. De fant snart ut at om kremering skulle kunne bli et realistisk alternativ til jordbegravning, måtte ovnene forbedres. Etter hvert ble det utviklet andre typer ovner som halverte forbrenningstiden.

En klassisk kremasjonsovn fra 1930-årene bestod i et forbrenningskammer hvor kisten ble plassert, et ildsted fyrt med koks eller et system basert på tungolje eller gass som frembrakte den varmen som skulle til for forbrenningen, og et gjenvinningsanlegg som gjorde det mulig å spare på brennstoffer (Pressac, s.18).

30. oktober 1928 tok ingeniørene Hans Volckmann og Karl Ludwig patent i Tyskland på en kremasjonsovn uten gjenvinningsanlegg hvor man sendte kald pressluft inn i forbrenningskammeret under kremasjonen. Patentet het *Verfahren und Vorrichtung zur Einäscherung*. Fjerningen av gjenvinningsanlegget ble en stor besparelse idet slike anlegg kunne utgjøre så mye som to tredjedeler av hele kremasjonsovnen. Flere lignende patenter så dagens lys i tiden som fulgte og Volckmanns og Ludwigs ovn tapte terreng utover i 30-årene i

konkurransen med firmaet Topf und Söhne i Erfurt. I 1935 fikk dette firmaet plassert syv ovner av sin nye modell i forskjellige tyske krematorier – gassfyrte ovner med ett forbrenningskammer, uten gjenvinningsanlegg og med varm pressluft. Mannen som skapte denne modellen, ingeniør Kurt Prüfer, var medlem av NSDAP, nazipartiet. Firmaets direktører Ludwig og Ernst-Wolfgang Topf var også medlemmer av partiet.

Fra 1933 og fremover ble i rask rekkefølge bygd følgende KL-leire (konsentrasjonsleire): Dachau (utenfor München), Sachsenhausen (nord for Berlin), Buchenwald (øst for Weimar), Flossenbürg (mellom Bayreuth og Plzen) og Mauthausen (utenfor Linz, Østerrike). Firmaet Topf und Söhne overtok nå mesteparten av markedet for kremasjonsovner til disse leirene. Ifølge Presac forstod ingeniør Prüfer ganske snart "at det som skulle til i konsentrasjonsleirenes miljø, ikke var noen uslitelig, sivil ovn med nygresk marmorfront av den typen Müller (konkurrerende firma) tilbød, men en forenklet, slitbar ovn med stor kapasitet som tålte hyppige reparasjoner og var billig." Hans løsning var en flyttbar ovn uten innvendig isolasjon, kledd med jernplater, med to forbrenningskamre og pressluft som var oljefyrt og med motorisert avtrekk (Presac, s.21). Denne ovnen ble innstallert i Dachau høsten 1939 og kremasjonskapasiteten var to lik i timen.

Buchenwald var neste leir som "nøt godt" av Prüfers nye ovn som stadig ble billigere og mer effektiv. I likhet med flere andre tekniske installasjoner som ble utviklet i Det tredje riket har også prinsippene for krematorieovnene blitt "dratt nytte av" av senere fabrikanter.

Mange norske krematorier bruker i dag ovner levert av svenske fabrikker. Dette gjelder begge de to krematoriene i Oslo, Østre og Vestre krematorium. Disse ovnene er enten drevet av gass eller olje eller en kombinasjon av begge deler. Ovnene er datastyrt og prosessen tar normalt 60-80 minutter. Ovnene består av et hoved- og et etterforbrenningskammer bygd av materiale som tåler høy temperatur, som regel teglstein. Kremasjonsprosessen er exotermisk, det vil si at det avgis mer energi enn det som tilsettes. Temperaturen kan være 800-900 grader Celsius, aldri under 700 grader. Hver ovn utstråler 1500 watt. I pipa sitter en edektorvifte og suger røyken ut. Det gjelder å få ovnen til å brenne så effektivt som mulig med minst mulig røyk

Likbrenningsbevegelsen i Norge

"Tre av fire i Oslo kremes" skrev Dagsavisen i 2002. Ifølge Statistisk sentralbyrå døde 42 480 personer i 2003 i Norge – vel 2 000 færre enn året før. 9.687 ble kremert, dvs. 32%. I Oslo døde 4.994 personer samme år. 67% ble kremert.

Norsk ligbrændingsforening ble startet i 1889 etter at Danmark fikk sin forening i 1881 og Sverige året etter. Disse foreningene bestod stort sett av advokater og leger som under henvisning til estetiske og hygieniske hensyn hevdet at kremasjon var en like verdig form for fysisk tilintetgjørelse av det døde legeme som jordbegravelse. Den norske foreningen henvendte seg til Kirkedepartementet med spørsmål om det ikke kunne være mulig å innføre lovlig adgang til kremasjon i Norge. I første omgang ble søknaden avslått med henvisning til "at der ikke uden Udfærdigelse af nye Lovforskrifter er Adgang til at lade den Omsorg, som her i Riget skal vises de Afdødes Legemer ved disses Overgivelse til Tilintetgjørelsen, udføre paa den Maade, at Legemerne opbrændes" (skriv fra Kirkedep. 24.10.1891. Stortingsdok nr. 8, 1892).

Men etter flere henvendelser og interpellasjoner og langvarig lobbyvirksomhet fra likebrenningsforeningen godkjente Kirkedepartementet omsider et lovforslag utarbeidet av Justisdepartementet, og saken ble sendt til høring blant landets biskoper. Det kom heftige protester fra kirkens menn, men til tross for disse protestene åpnet Stortinget adgang til kremasjon og den første "lov om ligbrænding" kom 11. juni 1898, 9 år etter at den norske likbrenningsforeningen ble stiftet. I 1906 og 1907 ble Norges første krematorier bygget i

Bergen og Oslo. Kirkedepartementet sørget kort tid etter for at det ble utarbeidet et ritualforslag for kirkelig medvirkning ved kremasjon. Ritualet ble godkjent ved kongelig resolusjon 16. april 1909. Det ble her slått fast at prestene ikke kunne nekte å tjenestegjøre ved kremasjoner. I høringsuttalelsene forut for resolusjonen var det mange som ønsket at prestene skulle ha reservasjonsrett når det gjaldt deltakelse ved kremasjoner. I Alterboken av 1920 ble det laget et fellesritual for begravelse og kremasjon. Man fjernet bl.a. ordet "grav" fra det gamle begravelsesritualet.

Medlemmene av likbrenningsforeningen bestod i begynnelsen stort sett av embetsmenn, privatpraktiserende akademikere, rike næringsdrivende og noen kunstnere, de aller fleste menn som var de ledende i bysamfunnene, de fleste bosatt i Kristiania. Bønder og arbeidere, den lavere middelstand samt kvinner var fraværende i medlemsmassen som først og fremst var en overklasseforening. De første årene hadde bevegelsen mellom 200 og 300 medlemmer. I dag kalles foreningen Norsk Kremasjons Forening og har ca.5000 medlemmer. Foreningen er tilsluttet International Cremation Federation som holder til i England.

"Begravelse" er betegnelsen på en kistebegravelse. Her blir kisten båret ut av kirken eller kapellet og satt ned i jorden. Når den døde skal kremeres, taler vi om "bisettelse". Her kan kisten bli senket ned i gulvet i kapellet. Dette gjøres symbolsk som bilde på at avdøde senkes ned i jorden. Hvor dette ikke er teknisk mulig, blir kisten båret ut til en ventende bårebil og kjørt til krematoriet. Teoretisk kan en velge mellom jordbegravelse og kremering i vårt land. I praksis bestemmes dette av plass på kirkegården eller hvorvidt det finnes kremeringsmuligheter på det stedet en har bodd og dødd. Det er i dag 42 krematorier i Norge og ca.2.000 kirkegårder. Oslo har 20 gravlunder/kirkegårder og 2 krematorier. På mange kirkegårder er det trangt om plassen, men sett under ett er det fortsatt nok av plass på Oslos gravlunder. Oslo er en av de få kommuner i landet hvor to kister plasseres oppå hverandre i familiegraver. De fleste steder begravnes mann og hustru side om side. Over de to kistene er det plass til seks til åtte urner. Urnegraver tar naturlig nok mye mindre plass enn kistegraver. Allikevel er sannsynligvis ikke mangel på gravplass grunnen til at så mange i Oslo og andre byer med krematorier velger kremasjon. Mer sannsynlig skyldes det praktiske ting som at kremasjoner velges der hvor det finnes krematorier og kistebegravinger hvor slike ikke finnes.

Kremasjoner i nåtiden

Det er neppe lenger noen grunn til å foretrekke kremering fremfor jordbegravning av hygieniske grunner. I vårt samfunn er det en selvfølge at vi viser respekt for kroppen og gir den en verdig behandling etter døden. Enten en dør på sykehus eller hjemme, blir vanligvis liket stelt og oppbevart noen dager før begravelse eller kremering finner sted. På landet er det fremdeles ganske vanlig med familiegravsteder og i kommuner uten krematorium begravnes de fleste i kister som settes i jorden. I tilfeller med familiegravsteder må det gå et visst antall år før en grav kan åpnes og en ny kiste settes i, vanligvis 20 år. Kirkegårdene utvides mange steder etter behov. Jeg er selv oppvokst nær en kirkegård på landet. Rundt kirkegården ligger fortsatt dyrket mark og det har aldri vært påvist eller snakk om noen form for forurensing verken av grunnvann eller jordsmonn på grunn av kirkegården. Det er i dag ikke noe tema at kirkegårder forurenser.

Snarere er det et tema at krematoriene forurenser. Statens forurensningstilsyn har lenge vært på banen for å stoppe skadelig avgass fra krematoriene. Ved Østre Krematorium i Oslo kremeres ca. 15 mennesker daglig, 3000 årlig. Problemet er etterbrenning av gasser. Fra norske krematorier siger i dag kvikksølv damp ut. Kilden er tannfyllinger med amalgam. NTB meldte i august 1999 at virksomheten ved de 42 krematoriene i Norge er en betydelig forurensingskilde. I 1986 målte Statens forurensningstilsyn (SFT) det årlige

utslippet til 70 kilo. I 2002 sendte SFT ut et brev med *Forslag til forskrift om utslipp fra krematorier* på bakgrunn av at ”krematorier gir forurensing til luft av støv, sot og tjærestoffer (PAH) og av kvikksølv fra amalgam i tennene”. Det heter i brevet:

Mange av anleggene er forholdsvis gamle med lav teknisk standard, noe som tilsier at utslippene er relativt høye. Forventet utvikling tilsier også at kvikksølvutslippene vil øke vesentlig fram mot år 2020, mens de deretter reduseres gradvis. Kvikksølv og PAH er prioriterte miljøgifter der nasjonalt mål for utslippene er en vesentlig reduksjon innen år 2010. På denne bakgrunn mener miljømyndighetene at det foreligger et reelt behov for å stille krav til krematorier for å redusere utslippene.

Beregninger viser at det er god samfunnsøkonomisk lønnsomhet i å gjennomføre tiltak for å redusere utslipp av helse- og miljøskadelige stoffer fra krematorier. *Støv* fra forbrenningsprosesser kan være årsak til alvorlige luftveissykdommer. Spesielt gjelder dette for støvpartikler mindre enn 2,5 mm som rekker lengst ned i lungene. Videre kan *tjærestoffer (PAH)* være giftige, arvestoffskadelige og kreftfremkallende. *Dioksiner*, som også dannes ved forbrenning, kan gi arvestoffskader og kreft. Kvikksølv er giftig. Både metallisk kvikksølv og kvikksølvforbindelser kan gi nevrologiske skader eller hjernesker når de tas opp i kroppen. Kvikksølv bioakkumuleres i næringskjeden.

Miljøorganisasjonene krevde allerede for flere år siden at døde personer måtte få tenner med amalgamfyllinger trukket ut før kremeringen. Både Norges Naturvernforbund og Bellona har tatt til orde for at det må skje. Imidlertid har det ikke blitt noen klarhet i hvem som eventuelt skulle foreta denne handlingen. Krematoriene synes ikke at det er deres jobb. Svenskene mener at en kan løse problemet gjennom en metode med frysetørring. De har bygget et anlegg som skal være bortimot helt miljøvennlig. Kroppen til den døde senkes i flytende nitrogen på nesten 200 minusgrader til den blir glassaktig og porøs. Deretter lager systemet vibrasjoner slik at kroppen faller sammen. Vakuum tørker stoffet. Tilbake har en et tørt pulver. Amalgamfyllinger med kvikksølv og andre fremmedlegemer fra kroppen kan deretter lett sorteres ut og kastes som spesialavfall (Nikolaisen).

Dagbladet melder i 1996 at radioaktivitet også kan være en fare hvis personer kremeres kort tid etter behandling med det radioaktive stoffet jod 131. Plast og andre ugunstige materialer i lakk, lim og ornamenter på kisten kan også gi utslipp av andre miljøfarlige gifter. Miljøvennlige kister finnes på markedet. De produseres i Tyskland og er laget av 85 % resirkulert papir og veier bare 12 kg. Disse kistene forurenser langt mindre ved kremering.

Ekspløsjoner av pacemakere er et annet problem som har forekommet. Problemet er litiumbatterier i pacemakere som ikke blir fjernet fra avdøde før kremering. Ansatte ved krematorier har uttrykt engstelse for at eksplosjoner kan føre til personskade. I 1993 ble det slått alarm etter at flere pacemakere eksploderte i krematoriet i Drammen. Rystelser var så sterke at deler av ovnen forskjøv seg. Helsedirektoratet fikk henvendelse om saken, men avslo å innføre rutiner for å sikre at batterier ble fjernet. De mente problemer ikke var så stort. I dag tas trolig pacemakerne ut. Men det er ingen enighet om hvem som har ansvaret for at de tas ut (Eliassen). En hjertestimulator, populært kalt pacemaker, er like stor som en dobbel fem-krone. Batteriet sprenges i filler når temperaturen i kremeringsovnene strekker seg mot syv hundre grader. Effekten kan sammenlignes med en sprayflaske som sprenges på et bål. Rystelsene kan skade ovnen, og dersom ovnsdøren åpnes i eksplosjonsøyeblikket utgjør pacemakeren også en trussel mot ansattes sikkerhet. Hvis pasienten dør på sykehuset, fjernes pacemakeren. Problemet oppstår når folk dør utenfor sykehusene.

I Vedlegg III. Forskrift til lov om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven) heter det i § 33 om sikkerhet "Før kremasjon finner sted, skal hjertestimulator («pacemaker») og tilsvarende implantat være operert ut av kroppen. Proteser og liknende som er operert inn i kroppen og som ikke brenner opp, skal skilles fra asken og graves ned under en grav på kirkegården eller gis tilsvarende forsvarlig behandling" Det står imidlertid ingenting om hvem som har ansvaret for å påse at pacemakeren blir fjernet. Krematoriene vil helst legge ansvaret på begravelsesbyråene, men disse ønsker ikke det ansvaret. BFN (Begravelsesbyråenes forening) har ovenfor departementet foreslått at legene, som skriver ut dødsattesten, fjerner pacemakerne. De hevder at dette er tryggest med hensyn til smittefaren samt at det er mest etisk og virker minst støtende. Kirkegårds konsulent i kirke departementet, Helge Klingberg, forteller at når gravferdsmyndighetene mottar melding om dødsfall, skal det også gis opplysninger om vedkommende har pacemaker, og om denne eventuelt er fjernet. Den som sørger for gravferden, vanligvis en av de pårørende, har ansvar for at pacemakerne fjernes. Det mest nærliggende er at dette blir gjort av legen som skriver ut dødsattesten, sier Klingberg. Hvorfor fungerer så ikke dagens meldesystem? Gravferdsmyndighetene i kommunen er ikke alltid opptatt av disse opplysningene. Noen ganger blir ikke meldeskjemaet benyttet, og det forklarer mye, sier Klingberg, som vet om flere kommuner som ikke bryr seg om meldeordningen.

Askespredning

Inntil 1996 var askespredning forbudt i Norge. I 1994 åpnet Kirke departementet for en ny lov om at askestrøing i naturen kunne tillates. Dette skjedde i et forslag om kirkegårder, kremasjon og gravferd. Det som førte til lovforslaget, var hensynet til at mennesker fra andre kulturer skulle kunne praktisere sine gravskikker i Norge samt at de fleste andre land har tillatt askespredning. Dessuten håpet man av ved å tillate askespredning ville det redusere antallet av søknader om privat gravplass utenfor kirkegårdene. I gravferdsloven som trådte i kraft 1. januar 1997 ble askespredning og private gravsteder behandlet i samme paragraf.

§ 20. Privat gravsted og spredning av aske.

Når særlige grunner foreligger, kan fylkesmannen gi tillatelse til at private får anlegge gravplass på egnet sted for nedsetting av askeurne. Fylkesmannen kan sette vilkår for tillatelsen.

Når det foreligger underskrevet og datert erklæring om det fra person som har fylt 15 år, kan fylkesmannen etter vedkommendes død gi tillatelse til at den som sørger for gravferden sprer asken for vinden. Fylkesmannen kan sette vilkår for tillatelsen. Ved slik gravferd kan det ikke kreves kirkelig medvirkning.

Det gis her fortsatt anledning til å anlegge privat gravplass for nedsetting av urne. Nytt er tillatelse til askespredning med tilføyelsen om at det ikke kan kreves kirkelig medvirning. Kirken med biskopene i spissen var lenge mot askespredning i det hele tatt. De mente at askespredning ikke var et kristent gravferdsritual og at den strider mot den kristne skapelses- og oppstandelsestro.

Når det gjelder steder hvor askespredning kan foregå, bestemte Kultur- og Kirke departementet (DKK) at det som hovedregel bare kan tillates på åpent hav og i høyfjellet. Dette ble noe modifisert i et rundskriv fra DKK i 1999: "Det kan være grunn til å gi tillatelse til spredning av aske i fjorder og havområder som har umiddelbar forbindelse med åpen sjø, f.eks. ved enkelte fjorder. (...) Tillatelse til spredning bør allikevel ikke gis dersom det er svært mye fritidstrafikk i området, eller det er strender eller mye bebyggelse i området." Det ble nå tillatt at spredning kunne skje på fjorder, for eksempel Oslofjorden og på innsjøer med ualmennelige store vannmengder som Mjøsa. Derimot ikke i elver og vassdrag eller

øvrigte ferskvann. Det kan være tillatt å spre aske i øde skogsområder og ubebodde områder. Når det ikke er tillatt i "populære utfartsområder", er det fordi publikum kan finne det støtende, ikke fordi det medfører noen form for helsefare. Populære steder for spredning av aske er Ytre Oslofjord og fjelltopper i Jotunheimen og Rondane. I Oslo og Akershus har Fylkesmannen bestemt at "åpent hav" kun er mellom Steilene på Nesodlandet og Askholmene og "høyfjellet" er øde skogsområder i marka. Myndighetene, her Fylkesmannen, har i de siste årene blitt mer og mer liberale når det gjelder hvor asken kan spres i Oslomarka. Det skal være et stykke fra sti eller drikkevannskilde, men ellers hvor som helst. Det er ingen kontroll med hvor asken spres. Om noen velger å få sin aske spredd i områder hvor det egentlig er forbudt, vil det sannsynligvis ikke medføre noen form for bøter eller straff. Myndighetene vil aldri få vite det.

Gravferdsloven ble endret 1. juli 2001. Ifølge den første loven måtte en person søke før sin død og de etterlatte måtte igjen søke etter døden. Nå er denne fremgangsmåten endret, slik at bare må søke en gang.

Søknad om spredning av aske skal sendes til Fylkesmannen i det enkelte fylke. I løpet av 1997 var det mellom 40 og 50 personer som ønsket å få sin aske spredd med vinden, men færre enn 10 ble innvilget. Fylkesmennene tolket loven svært strengt, noe som kan tyde på at det fra starten hersket en viss uvilje mot en slik praksis. Motstanden mot askespredning kom både fra kirkelig hold og fra leger. Mens kirkens representanter hevdet at askespredning var en fremmed skikk uten røtter i kristendommen kom det fra legehold advarsel om at asken slett ikke blir til støv som lett blåser bort med vinden. Derimot vil likbrenning etterlate store beinrester som selv ikke beinknusing kan forvandle til en konsistens som kan forsvares å spres utover, ble det hevdet. Økningen i antall personer som ønsker sin aske spredd for vinden, har vært formidabel de siste årene. I 2003 fikk 450 spredd sin aske, noe som er en femdobling i forhold til 1999. Tall fra Fylkesmannen i Oslo og Akershus viser at i 2005 fikk åtte personer innvilget søknad om å få asken spredd i Nordmarka, Østmarka og skogsområdene i Akershus. 34 personer fikk forhåndsgodkjent søknad om å få asken spredd etter at de er gått bort. De fleste av dem som har søkt i løpet av de to-tre siste årene, har fått ønsket innvilget. I de tilfellene hvor avslag er gitt, er grunnen som regel at det ikke er oppgitt eksakt hvor asken skal spres. Det er mange grunner til at mange velger askespredning. Noen synes det er eksotisk og spennende. Andre vil gjerne spare sine etterlatte for utgifter. En slik seremoni kan gjøres langt billigere enn en begravelse og det trengs ikke noe gravsted. Imidlertid har det vist seg at noen etterlatte har savnet en grav å gå til og det er kommet søknader om å få et gravsted på kirkegård selv om asken er spredd. Dette er blitt avslått, men det jobbes med å få minnelunder i Norge. Her kan de etterlatte få laget en minneplate eller en stein med navn på, slik at de kan ha et sted å gå til for blomsternedleggelse og minnestund på avdødes fødselsdager og i høytider.

Gravferdsloven fastslår at kirkelig medvirkning ved askespredning ikke kan påregnes. I 2003 vedtok biskopene at det ikke er adgang for prester til å medvirke i gravferder hvor askespredning skal skje. De mente at det var i strid med begravelsesritualet "Av jord er du kommet. Til jord skal du bli. Av jord skal du igjen oppstå". Legemet skal legges samlet i en kiste eller en urne og graves ned i jord. Dette kan minne om den evangeliske kirkekongressen i Tyskland i 1898 som forbød prestene å forrette i forbindelse med likbrenning, ettersom likbrenning ble ansett å stride mot den kristne tro. I et leserinnlegg i Aftenposten 11.9.1995 sier innsenderen følgende: "Hvis man ønsker å få sin aske plassert – "spredd" – ute i Guds frie natur, så skal et slikt ønske om en siste frihet straffes med at bisettelsen ikke kan finne sted i den kirkebygning man av mange grunner føler tilknytning til. Hva skal en slik bestemmelse tjene til? Er det en kirkelig maktdemonstrasjon?" Denne innsenderen gir nok stemme til flere enn seg selv. Fortsatt prøver kirken å vise sin makt.

Imidlertid er det ingen kontroll med hvem som kan få en kirkelig bisettelse. Begravelsesbyråer bekrefter at flere som har fått sin aske spredt, har fått kirkelig begravelsseremoni. Noen prester er sannsynligvis ikke klar over avdødes ønske, andre er uenig i biskopenes vedtak. I Norge får ca. 95% av alle døde kirkelig begravelse og det er rimelig å anta at det om ikke alt for lenge vil være mulig å kombinere kirkelig forretelse og askespredning. Både i Sverige, Danmark og Storbritannia er dette mulig.

Litteratur

Eliassen Haakon E. H.(1999, 20. august). Hvem skal fjerne batteriene? Eksplosjoner av pacemakere i krematorier. *Aftenposten* (Morgenutgave).

Lahtinen, Tuomo. (1989). *Kremering i Finland: idéhistoria och utveckling*. (Religionsvetenskapliga skrifter 17). Åbo: Åbo Akademi.

Miljøriktig begravelse. (1996, 2. januar). *Dagbladet*.

Nikolaisen, Per Ivar. (2002, 1. mars). Frysetørring kan stoppe giftig krematorierøyk. *Aftenposten* (Morgenutgave).

Nordisk Familjebok. Konversationslexikon och Realencyclopedi, vol. 9. (1885). Stockholm: Nordisk Familjeboks förlag.

Oksrød, Anne. (1999). "*So ein Ding müssen wir auch haben*": Norsk Ligbrændingsforenings arbeid for fakultativ kremering i Norge 1889-1909. (Hovedoppgave i historie). Universitetet i Oslo.

Pressac, Jean-Claude. (1994). *Krematoriene i Auschwitz. Massedrapenes maskineri*. (Oversatt av Kjell Olaf Jensen). Oslo: Aventura.

Statens forurensningstilsyn. (2002). *Forslag til forskrift om utslipp fra krematorier*. Lokalisert på World Wide Web 7. mars 2006.

http://www.sft.no/nyheter/brev/krematorieutslippforskrift_horingsbrev040302.htm

3. Gravskikker i moderne tid

I løpet av de siste ti årene er det kommet flere nye lover og retningslinjer både for selve gravferden og for kirkegården. Lov av 7. juni 1996 nr. 32 om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven) ble iverksatt fra 1. januar 1997. Denne loven avløste all tidligere kirkegårds- og kremasjonslovgivning. Med virkning fra 1. mars 2003 vedtok Kirkemøtet 2002 en ny gravferdsliturgi som supplerende alternativ til ordningen i *Gudstjenestebok for Den norske kirke*. Det er frivillig om de enkelte menigheter tar den nye liturgien i bruk, men de fleste har allerede gjort det. Gravferdsloven og gravferdsliturgien gir temmelig nøyaktige retningslinjer for alt som har med begravelse å gjøre.

De fleste slipper å forholde seg til alle disse bestemmelsene. Det vanligste er at de pårørende tar kontakt med et begravellesbyrå etter et dødsfall. Her er profesjonelle folk som kan bistå med råd og ordne det meste. Det er som regel byrået som formidler kontakt med prest, forstander eller annen som kan forestå avskjedsseremonien. De hjelper også til med praktiske gjøremål som avtale om begravelsestidspunkt, anskaffelse av kiste, annonsering, trykking av salmer til begravelsen, blomster, dødsattest og melding til skifterett. Hvis de etterlatte ønsker det, er det mulig å gjøre mye av dette selv. Noen gjør det kanskje for å spare penger. Begravellesbyråene er kjent for å ta seg godt betalt.

Det er de pårørende som avgjør om det skal være kistebegravelse eller bisettelse med påfølgende kremasjon. Ved kremasjon må det undertegnes en erklæring om at kremasjon ikke var i strid med avdødes religiøse overbevisning eller ønske for gravferden. Politiet skal varsles med begjæring om kremasjon. Ifølge gravferdsloven skal både kremasjon og gravlegging skje senest 8 dager etter dødsfallet.

Selv om begravellesbyrået ordner det meste, oppfordres som regel de pårørende til å komme med ønsker og innspill. Det gjelder for eksempel valg av kiste eller urne. Det er et ufravikelig krav at den avdøde må legges i kiste. Det er også en rekke krav om hvordan kisten skal være.

Likkister og urner

I boken Arendal kirkegård. Et levende kulturminne forteller Einar Bore at de første likkistene hadde samme form som gamle trekufferter, bortsett fra at de var smalere i den enden hvor føttene skulle ligge. ”De var trukket med lær, og rundt lokket var en rand av læret slått inn med hvite pumpepiker. I siste halvdel av 1700-tallet ble kistenes form endret til å bli firkantet med flatt lokk, uten lær, og sortmalt.” Det var også vanlig med en plate på lokket hvor gravskriften var risset inn. For å feste lokket brukte man spiker med store hoder, senere flate skruer og etter hvert pynteskruer. I endene og på sidene ble det brukt svære jernhåndtak (Bore, s. 104). Det som her fortelles fra Arendal, var sikkert ikke forskjellig fra hva som var skikken andre steder i landet.

I vår tid er det visse kvalitetskrav til kister som er regulert av gravferdsloven. I forskriftenes kapittel fire er det trukket opp strenge krav vedrørende produksjon av likkister og urner. Disse omfatter miljøforskrifter for kister til jordfestelse og kremasjon. Alle materialer som benyttes til kister og urner, skal kunne forvitte i jorden i løpet av fredningstiden. Normalt skal dette skje i løpet av tjue år, men dette er avhengig av jordsmonnet. På Gamlebyen kirkegård i Oslo er det så leirholdig jord at de der har måttet forlenge fredningstiden fordi kister og urner ikke blir brutt ned. Både jordsmonn, temperaturen og surhetsgraden i jorda er avgjørende. Dessuten trengs tilgang på vann og luft. Visse tresorter trenger også lengre nedbrytningstid. For eksempel har en eikekiste lengre varighet i jord enn en furukiste.

Det er også regler om størrelsen på kisten. Den skal ikke være lengre enn 225 cm, bredere enn 75 cm og høyere enn 60 cm inkludert håndtak og føtter. Det skal være minst fire føtter med høyde 5 cm.

I kremasjonsovnene skal en kiste tidligst antenne etter 10 sekunder ved en temperatur på 700 grader celsius. Vanligvis blir kistene tilvirket i furu eller sponplater og utstyrt med tøy og beslagvarer som kan forbrennes eller graves ned, uten å skape skadelig forurensning. I tidligere tider brukte en jernspiker og jernbeslag på alle kistene. I dag er det ingen forskjell på kister som skal brukes i kremasjon eller jordbegravelse. Det er ikke spiker i noen av kistene og det er ikke lov med plasthåndtak eller metaller. Døde som kommer fra utlandet, for eksempel fra Spania hvor mange pensjonister bor og dør, må ifølge reglene sendes hjem i sinkkister. Når kistene kommer til Norge, må sinken tas ut av kistene.

Liksvøp

Ikke bare likkisten, men også den døde kroppen forutsettes å brytes ned innenfor fredningstiden. I slutten av 90-årene ble en oppmerksom på problemer som oppstod på grunn av at det en periode fra 50-årene og utover var brukt liksvøp av plast ved gravlegging på en del kirkegårder. Grunnen til at de brukte plast, var at det mange steder var mangel på kjølerom og plast forhindret lukt. Ved oppgraving for gjenbruk av gravene viste det seg at det i liten grad hadde skjedd nedbryting av innholdet. For å sikre hurtig nedbryting ble det utviklet en metode ved at en injiserte ulesket kalk inn i disse gravene. Da det til denne metoden også knyttet problemer av sjelesørgerisk og etisk art, har Kirke- Utdannings- og Forskningsdepartementet (UFD) forelagt saken for Bispemøtet som bl.a. uttaler:

Mange finner det rimelig å se denne metoden som en form for kremasjon, og dermed reises spørsmålet om det er etisk og sjelesørgerisk forsvarlig å bruke den, da en jo ikke vet nok om de avveielser som lå til grunn hos avdøde eller pårørende for å velge begravelse. Det er likevel klart at i mange tilfeller vil det være i strid med avdødes ønske å gjennomføre en kremasjon. På den annen side er det trolig også i strid med avdødes ønske at det nå skjer en konservering og oppbevaring på ubestemt tid. Dette betyr at en uansett hvilke av disse to alternativer en velger vil komme til å krenke avdødes ønske, og avdøde selv har ikke hatt mulighet til å velge mellom dem. (UFD-Rundskriv F-032-99)

Bispemøtet konkluderer med at bruk av ulesket kalk ikke er etisk uforsvarlig, men forutsetter at metoden kun brukes der det har vært brukt liksvøp av plast og ikke i andre tilfeller, og at kirkegårdsfreden ikke forstyrres på utilbørlig måte. Det heter videre at det ligger til de lokale kirkegårdsmyndigheter å eventuelt beslutte å ta metoden i bruk (ibid.).

Ved å dekke liket med plast oppnås en form for balsamering. Balsamering kan forekomme i Norge hvis det er snakk om forsendelse til fjerne strøk, men er høyst uvanlig når det gjelder begravelse.

Nye gravferdsmoter

I Norge er det stort sett to typer begravelse eller bisettelse, kristen eller i regi av human-etisk forbund. I en human-etisk begravelse er seremonien uten prest eller annen kirkelig representant og uten jordpåkastelse eller annet religiøst ritual. I begge tilfeller er det som oftest begravelsesbyråer som tar seg av det meste, men det er fritt for de pårørende å komme med innspill. En del mennesker forbereder sin egen begravelse ned til minste detalj. Bergens Tidende spurte i en artikkel en del mennesker om de kunne tenke seg å forberede sin egen begravelse. Alle de spurte kunne tenke seg det og hadde klare formeninger om hvordan de ville ha det. Begravelsesbyråer forteller også at det er blitt mer

og mer vanlig at den døde har vært med i planleggingen, særlig i valg av musikk og andre kunstneriske innslag.

Inntil det nye begravelsesritualet som ble vedtatt i 2003 ble gjort gjeldende, gjaldt et ritual som ble vedtatt i 1981. 1981-ritualet var en reformert versjon av det aller første kirkelige begravelsesritual fra 1889. Fra reformasjonen og frem til det første ritualet ble vedtatt i 1889 ble begravelsene holdt hjemme og folk avgjorde selv hvilken ramme de ville skape rundt begivenheten. Grunnen til at Kirken fant det nødvendig å endre på det opprinnelige ritualet, var at de mente den private delen med kransenedleggelse og minneord utgjorde for stor del av begravelsen. I 1981-reformen ble den private delen strammet vesentlig inn og det kirkelige ritualet ble det viktigste. Det nye ritualet av 2003 gir igjen større rom for den private delen. Prestene gis større valgfrihet både når det gjelder valg av bibelsteder og anledning til å tillate variasjoner i den private delen. Men fortsatt er en gravferd etter kirkens ordning er i stor grad gjennomregulert på forhånd. Som det heter i kapitlet om ”alminnelige bestemmelser” i vedtektene fra Kirkemøtet 2002: ”Gravferd etter kirkens ordning er en kirkelig handling av gudstjenstlig karakter. I den liturgiske utforming av handlingen uttrykker kirken det grunnleggende i den kristne tro: at mennesket er Guds skapning, at Gud gjennom Jesu Kristi død og oppstandelse og troen på ham har lagt grunnlaget for menneskets frelse, at det på dommens dag skal stå til ansvar for sitt liv, og at det skal gjenreises i legemets oppstandelse.” (Gravferd, s. 5). Videre heter det at ”enkelthetene ved handlingen, herunder utsmykking, symboler og kranspålegging må tilpasses handlingens gudstjenstlige karakter” (ibid, s. 6). Dette innebærer at det ikke er særlig rom for spesielle effekter. Salmer og sanger må godkjennes på forhånd av den som skal forrette. Det samme gjelder musikk, æresbevisninger og andre tiltak som måtte ønskes i tillegg til selve gravferdsritualet. Stikkordet er ”verdige” når det gjelder hele gjennomføringen. Imidlertid er det stadig flere etterlatte som vil sette sitt og den dodes preg på begravelsen. Stadig flere prester tillater ”avvik”. I de siste årene har noen prester latt minnedelen være hoveddelen. De har vært villige til å slippe til instrumenter som ikke er vanlige i kirke, for eksempel trommer og elektrisk gitar, samt CD-spillere og stereoanlegg. De etterlatte ønsker kanskje avdødes favorittmusikk spilt enten det er pop, rock eller jazz. Plater med musikk av sangere som Bjørn Eidsvåg og visesang har vært mye brukt mens det har vært vanskeligere å få gjennomslag for rock og rapmusikk.

Om det ikke er rom for store variasjoner i en kristen begravelse i Norge, er det muligheter for mye fantasi i forbindelse med død og gravferd i mange andre land. Fra USA meldes stadig om nye varianter av begravesskikkene. Her er begravelser storindustri som konkurrerer om et marked verdt milliarder av dollar og amerikanerne har egne trendforskere knyttet til denne industrien. I de siste årene har såkalte ”temabegravelser” blitt mer og mer vanlig. En slik begravelse kan spille på et tema som avdøde var opptatt av. Hvis avdøde for eksempel var cowboyentusiast, kan en bestille en ekte westernbegravelse, der kisten pyntes med lassouer og forgylte hestesko. Det er også populært med videokassetter med opptak av den avdøde, t-skjorter med bilde av ham eller henne, eller – hvis det er en skientusiast som skal begraves – ski med vedkommendes beste resultater i gullskrift.

I år 2000 meldte flere aviser om et noe spesielt byrå som oppstod i Missouri, USA i 1997. Byrået heter *Forever Enterprises* og her kan de døende eller deres etterlatte bestemme seg for hvordan deres livshistorie kan sikres for ettertiden. Dette byrået som ligger i et velstående forstadsområde i St.Louis, kan tilby begravelser i et stort mausoleum i lys marmor hvor avdødes liv blir vist som film på storskjerm. Etterpå kan besøkende i mausoleet klikke seg fram til personens livshistorie, mens avdødes stemme med bakgrunnsmusikk toner ut i rommet like ved siden av boksen med friske Kleenex-

lømmetørklær. Samtidig blir livshistorien gjort tilgjengelig for hele verden på firmaets hjemmeside på internett. Tre år etter at dette firmaet startet har de en omsetning på 100 millioner kroner, 100 ansatte og 4 kirkegårder. De har bl.a. rapmusikk på kirkegårdene. Gravstøttene kan ha fasong som en Harley Davidson motorsykkel eller for den saks skyld hva som helst.

I USA er balsamering vanlig praksis. Balsamering forekom først under borgerkrigen (1861-1865). Mange ønsket sine døde familiemedlemmer hjem til gravlegging nær hjemmet. For at liket ikke skulle gå i oppløsning under transporten, ble formalin og alkohol sprøytet inn i blodårene og bukhulen. Til ansiktet ble det benyttet voks. Abraham Lincoln som døde i 1865, ble også behandlet kjemisk for at liket skulle ligge til offentlig beskuelse lenger enn hva naturen tillot.

Aftenposten meldte for noen år siden om at det i Tyskland finnes et firma som tilbyr bisettelser i verdensrommet. For ca. 6.000 euro eller ca. 50.000 norske kroner kan en bestille plass i en raket som frakter en urne med ens jordiske levninger ut i rommet. I USA har bisettelser i verdensrommet lenge vært en suksess. Det tyske firmaet plasserer urnen i Taurus-raketter som skytes ut fra romsenteret i Vandenberg, California eller i Pegasus-raketter som skytes ut fra et fly. Raketten brukes hovedsakelig til å frakte satellitter fra private selskaper eller meteorologiske institutter, men kan frakte urner når plassen tillater det. Som regel er plassen liten, så urnene er så små at de bare kan ta litt av asken. Størrelsen på urnene kan sammenlignes med en lepestift. Urnene skiller lag med raketten når verdensrommet er nådd. Etter et par baner rundt jorden regner man med at urnene vil brenne opp i stratosfæren (Aftenposten 1997-02-10).

Nesten alt i forbindelse med begravelsen kan hvor som helst bestilles over internett. Alt fra kranser via kister til komplette gravferder kan bestilles på denne måten. Har man dårlig råd, kan man bestille en ”gjør-det-selv-begravelse” med enkel kremasjon og enkel spredning av asken på offentlig sted der slikt er tillatt. Men det er også mulig å organisere en begravelse på tradisjonelt vis uten hjelp fra byråer. Riktignok må en da regne med å møte motstand i systemet. Personalet ved de forskjellige instanser og etater er rett og slett ikke vant til å forholde seg til andre enn profesjonelle byråer. Hvis en vil gjøre det meste selv, er det mange ting å huske på og mange instanser å ta kontakt med, men det er fullt mulig.

Minnesmerker

Fra førkristen tid i Norge har vi en rekke gravhauger og runesteiner som ble reist til minne om den døde. Gravhauger ble vanligvis lagt til fremtredende plasser og land tilhørende familien. Runesteiner var ikke gravsteiner, men minnesteiner reist på offentlige steder. Ifølge *Ynglinge-saga* gjorde Odin det til lov at alle døde skulle bli brent, men han vektla også minnesmerket: ”Til minne om stormenn skulle folk gjøre en haug, og etter alle slike menn som det hadde vært manns mot i, skulle det reises bautasteiner; denne skikken holdt seg i lange tider.” (Kap. 8).

At navnet ble husket, var en form for udødelighet. Barn ble kalt opp etter foreldrene, dels i håp om at de skulle arve de gode egenskapene til dem de var kalt opp etter, men også for å holde navnet levende. ”Det er ikke døden som danner grensen mellom levende og døde, men utslettelsen av hukommelsen”, sier Georg Sverdrup i *Fra gravskikker til dødstro i nordisk bronsealder*.

Liv og død henger sammen, men døden er bare en realitet mens vi lever, i den levendes bevissthet. Vi forestiller oss hva døden er og hva som kan vente oss etter døden, og disse forestillingene gir seg uttrykk i hvordan vi behandler våre døde. En vanlig hilsen til avdøde

i taler og dødsannonser er ”Vi vil aldri glemme deg” eller ”Du lever videre i våre minner”. Minnet er det som knytter oss til den døde. Minnet kan være mange ting, som et monument eller minnesamvær på årsdager for dødsfallet. I middelalderen fantes dødebøker, navn på døde som skulle minnes i kirken. Det gjaldt selvsagt ikke hvem som helst. Det var kalendarier over velgjørere mot kirken eller kirkens menn som skulle minnes i kirken. Messer for de døde fikk en plass i kirkelig liturgi. Første søndag i november, Allehelgensdag, har siden middelalderen i Norge vært feiret til minne for alle helgener og alle døde. I de senere år har det kommet en ny skikk til Norge, feiringen av Halloween, en forkortelse av All Hallows Even, et annet navn for All Saints Day som foregår 31. oktober. Opprinnelig var denne feiringen en keltisk høsttakkefest, *Samhain*, hvor solguden ble hyllet for å ha gitt grøde som skulle vare vinteren ut. 31. oktober var også nyttår i keltisk og angelsaksisk tradisjon. Bål ble tent for å skremme bort onde ånder og annet uhyggelig som måtte dukke opp. Kirken så denne feiringen som en hedensk skikk og innførte allehelgensdag 1. november som en minnedag for de kristne helgenene. I Norge, både i statskirken og i Den katolske kirke, er allehelgensdag lagt til første søndag i november som en festdag til minne om de døde. Halloween kom til USA med irske immigranter på slutten av 1800-tallet og har utviklet seg fra barnemoro til et slags makabert karneval hvor en kler seg ut og går på byen. I større amerikanske byer advarer man mot økt kriminalitet på denne dagen. I Norge er feiringen ennå forsiktig barnemoro.

I tidlig romertid kom forskjellige typer gravmonumenter i bruk som minnesmerker over de døde. Symboler av stein ble satt på gravene. Viktige og rike personer som ble gravlagt inne i kirker fikk monumenter i form av inskriberte plater i kirkegulvet, minnetavler eller veggmalerier. Steinmonumentene på ”vanlige” folks graver ble etter hvert erstattet av monumenter av tre dekket av bronse- eller kopperplater. Disse kunne ha form av et kors eller symbol på avdødes status eller yrke. Tidlig kom symboler som duer, hender og engler i bruk, symboler vi fortsatt kan se på graver i vårt eget land.

Graven og gravsteinen med navn, fødsels- og dødsdag som vi finner dem på norske kirkegårder, er et synlig uttrykk for det som er igjen etter et menneske som har avgått ved døden. I løpet av de to forrige og dette århundre har de aller fleste døde mennesker i vårt samfunn et slikt minnesmerke. Hvis en besøker en norsk kirkegård, vil en se at gravsteinenes form og størrelse varierer ganske mye. Denne variasjon kan skyldes avdødes sosiale status og alder samt at mote også spiller en rolle. Når det gjelder sosial status, var dette mer fremtredende for 50-100 år siden enn i dag da det var vanlig at folk av høy rang fikk større gravsteiner med mer forseggjorte inskripsjoner, tekster og bildesymboler. Skulpturer forekom også.

I Norge har vi over 2000 kirkegårder. De aller fleste av disse forvaltes og drives av Kirkelig fellesråd. Nesten 95% av de vel 45 000 som dør hvert år, velger kirkelig gravferd. I vår tid er det klare regler for alt som har med behandling av den avdøde å gjøre. Det gjelder også graven og kirkegården. Kirkegården er hellig område hvor de levende kan minnes sine døde og føle samhørighet med dem. Allerede i Gulatingsloven, som gjaldt inntil 1274, ble det gitt regler for kirkegården og bruken av den. Etter reformasjonen ble reglene for gravferden og bruk av kirkegården bestemt av kongelige forordninger inntil vi fikk en kirkelov i 1851. Neste lov var Lov om Kirker og Kirkegaarde av 3. august 1897. I kapitlet om kirkegårder ble det vedtatt at det skulle finnes lokale kirkegårdsvedtekter, noe som førte til at bestemmelsene om kirkegårdene kom til å variere en god del fra kommune til kommune. 1. januar 1997 fikk vi så den nye gravferdsloven.

I den nye gravferdsloven gis menighetene stor makt. De har ansvar for og mulighet til å avgjøre viktige saker som før var kommunale eller statlige. Menighetene utpeker medlemmer til Kirkelig fellesråd og i spissen for disse er Kirkevergen. Kap. 3 i *Håndbok for kirkelig*

fellesråd 2002-2005 omhandler gravminner. Kirkelig fellesråd er gitt ansvaret som kirkegårdsmyndighet for alle som gravlegges, uavhengig av livssynstilhørighet. De skal fastsette kirkegårdsvedtektene som igjen skal godkjennes av bispedømmerådet

Kirkelig fellesråd skal godkjenne gravminne og fundament før det settes opp på kirkegården. Men det er eieren av gravminnet som er ansvarlig for at gravminnet ikke er i forfall, til sjenanse eller til fare for dem som ferdes på kirkegården. Kirkelig fellesråd har ansvar for å varsle eieren og gi pålegg om å sikre gravminnet. I tilfelle dette ikke blir etterkommet, har fellesrådet ansvar for å sette i gang tiltak og i siste instans fjerne gravminnet. Med gravminne forstås minnesmerke med navn og data på den gravlagte. Det skal som regel bare plasseres ett gravminne på hvert gravsted. Tekst, fotografi og dekor skal være **sømmelig**. Materialet skal være bestandig og lite vedlikeholdskrevende. Det skal tåle de påkjenninger det utsettes for av klimaet og ved vanlig drift og vedlikehold av kirkegården.

Det er også begrensninger på størrelsen av gravminnet. Det skal ikke være høyere enn 150 cm, bredere enn 85 cm og tykkere enn 60 cm, begrenset slik at største høyde gange største bredde gange største tykkelse ikke overstiger 0,2 m³. Vekten skal ikke overstige 300 kg. På graver mindre enn 2,4 gange 1,2 m skal gravminne ikke være høyere enn 80 cm, bredere enn 75 cm og tykkere enn 60 cm, begrenset slik at største høyde gange største bredde gange største tykkelse ikke overstiger 0,1 m³ og vekten ikke overstiger 150 kg. Det vil i praksis særlig gjelde barnegravene.

Kirkelig fellesråd skal også anvisse plass for gravminnet. Hvis noen ønsker gravminner som fraviker fra disse kravene, er det bispedømmerådet som i siste instans skal avgjøre saken. Ifølge Anders Gustavsson som i 2003 kom med en bok om gravstener i Norge og Sverige, har ingen avslag blitt gitt i Norge i siden 1992. Imidlertid ble det en sak i forbindelse med Hells Angels medlem Trond Malmo som døde i en motorsykkelulykke i mai 2002. Gravstøtte ble satt opp på Lademoen kirkegård. Etter en stund kom det klage til Kirkevergen. Klageren mente at inskripsjonene på gravstøtten var i strid med sømmelighetskravet. Under navnet "Hells Angels" er inngravert et dødninghode med vinge. Klageren fikk ikke medhold av Kirkevergen og Kirkelig fellesråd i Trondheim, men anket saken til Nidaros bispedømme. Medlemmene av Bispedømmerådet kom ikke til enighet om hvorvidt gravstøtten var usømmelig eller ikke. Et flertall på fire vedtok at "gravminnet har en utforming som virker usømmelig gjennom den plassering og størrelse dødninghodet og teksten Hells Angels Trondheim har fått i dette tilfellet". Et mindretall på tre mente at gravstøtten kunne være som den var. Flertallet bestemte imidlertid at "navnet på foreningen tas bort og det sørges for at dødninghodet med sine vinger får en diskret plass men kan beholdes som symbol for avdødes foreningstilhørighet." Saken ble også oversendt Kultur og kirkedepartementet. Deres rådgiver i kirkegårdssaker, Helge Klingberg, gav det råd at minnesmerket burde fjernes fra kirkegården. Klingberg pekte på at dødninghoder ikke var noe nytt på gravminner. I Barokken var det ikke uvanlig med dødninghode med korslagte knokler på plater og støtter som en synliggjøring av dødens realitet. Men dødningshoder på dagens graver er ikke forsvarlig, hevder Klingberg. I dag er skalle og knokler først og fremst symbol på giftige væsker og brukes på emballasjemerking, skriver han. Videre hevder han at organisasjonen Hells Angels for folk flest er "nokså belastet" fordi flere medlemmer er dømt for kriminelle handlinger (NTB 2004-08-19).

Konklusjonen ble at gravstøtten ble fjernet og befinner den seg når dette skrives i Hells Angels lokaler på Tunga i Trondheim.

Det er slett ikke uvanlig at de etterlatte ønsker ekstra tekst eller en illustrasjon på gravsteinene. I en annen sak ble det klaget til Oslo bispedømme over det kommunistiske symbolet hammer og sigd på et gravminne på Gamle Aker kirkegård i Oslo. I dette tilfellet fikk ikke klageren medhold fordi det her var snakk om et politisk symbol for et lovlig parti.

For det meste er ikke ønskene om gravminnets utseende i strid med sømmelighetskravet. Men hvis en går på en norsk kirkegård, vil en se at en på nyere graverstøtter ”tillater seg” mer enn før. Det gjelder barnegravene og særlig de ufødte barns graver. I de senere år har det blitt vanlig å begrave dødfødte, noe som ofte fremkommer som tekst på minnesmerkene. Tekster som ”som vi aldri fikk lære å kjenne”, ”døde i mors liv” ser en av og til på små graver av nyere dato. Begravning av dødfødte i den kommunen moren bor, ble tillatt etter den nye gravferdsloven av 1997. I forarbeidet til loven angis grensen mellom abort og dødfødt ved 28. svangerskapsuke. Tidligere ble som regel dødfødte lagt i fellesgraver, men egne graver forekom i visse tilfeller lenge før loven kom. På barnegraver er det ofte inngravert forskjellige ting. For de aller minste ser en av og til avtrykk av avdøde barns fot eller hånd og for litt større barn deres kjæledyr eller annet som barnet var glad i. En kan noen ganger se hjerteformede gravsteiner for barn. Av og til kan en se leketøy plassert på barns graver. Det kan være andre barn som er venner eller slektninger med det døde barnet som på denne måten viser sin sorg.

Foto av avdøde på gravene har ikke vært vanlig i Norge. I noen tilfeller er det blitt søkt om å få plassere foto på gravsteinen, men det er blitt avslått av kirkeverget. I Oslo er det imidlertid blitt tillatt gjennom lokale bestemmelser.

På gravene til godt voksne menn av en viss rang i lokalsamfunnet kan en stundom se bronsehode av den døde montert på gravsteinen. Denne type menn får også gjerne tittel inngravert. På graver fra før ca. 1950 finner en et ganske vidt spekter av titler, men i nyere tid antyder denne skikken i langt større grader en viss sosial status. Jeg tok en runde på kirkegården i min hjembygd Oppdal for å se hvilke yrkesgrupper som hadde tittel inngravert og i hvilket tidsrom. Min familie har bodd i bygda i mange generasjoner og jeg kjenner de sosiale forhold i bygda ganske godt. Oppdal er en fjellbygd hvor jordbruk har vært viktigste levevei inntil nylig. Det er derfor naturlig at jeg fant titlene ”bonde” og ”gårdbruker” på en stor del av gravsteinene. Hvorfor noen har valgt den ene tittelen fram for den andre, har jeg ikke noe svar på. Tydeligvis har det ikke vært størrelsen av gården som har vært avgjørende. Noen ganger opptrer den ene tittelen sammen med en annen, ”gårdbruker og poståpner”, ”bonde og kjøpmann” Etter 1959 er det ingen bonde eller gårdbruker på gravsteinene. Bygdas embetsmenn fikk ofte titlene på gravsteinen. Vi finner flere lensmenn, prester og distriktsleger. Det er helt tydelig at det er den tids ledende menn vi finner på gravsteinene, lærere, kjøpmenn, banksjefer, bankkassere, håndverkmestere og et par fanejunkere. Mange av titlene ville ikke hatt særlig status i dag, men i sin tid representerte de høystatusyrker. Etter ca. 1960 forekommer titler sjelden.

Når det gjelder kvinner, sier Gustavsson i sin bok av det stort sett bare var ugifte lærerinner og sykepleiersker som fikk tittel på gravsteinen (s. 76). Det stemmer veldig bra med funnene på Oppdal kirkegård. Jeg fant to lærerinner og to jordmødre. Av jordmødrene var den ene død i 1887 og den andre i 1964 og av lærerinnene, den ene i 1918 og den andre i 1931. Når det gjelder den kjønnsmessige plassering på steinen, synes regelen å være at den som døde først, står øverst. I noen tilfeller står ”Fru” foran hvis kona døde første. Ellers finner en av og til ”hustru”. Kvinnens pikenavn står av og til og synes å være motivert ved at det er ønskelig å synliggjøre den slekta hun kommer fra.

For både menn og kvinner har det i det siste vært en viss øking i bruk av kjæleavn, ofte skrevet i gåseøyne mellom for- og etternavn eller etter hele navnet. Gustavsson (s. 56) forteller at i Sverige på 1970- og 1980-tallet og også i Norge forekom det at avdødes signatur ble inngravert på steinen. Andre måter for å gjøre graven mer personlig, er innledninger som ”vår kjære mor”, ”vår umistelige sønn” og lignende. Religiøse symboler forekommer, men ifølge Gustavsson (s. 121) er det en tendens i Norge og særlig i Oslo at flere gravsteiner i løpet av 1980 og 1990-tallet bare inneholder avdødes navn og årstall. Bildesymboler, særlig korset og tekster er det blitt mindre av. Dette tolker han som tegn på økt sekularisering hvor tomhet erstatter de gamle symboler. Denne tendensen fant jeg også på gravsteinene i Oppdal. På de nyeste gravene fant jeg mange tilfeller av gjenstander på støttene. Moderne gravstøtter er sjelden rektangulære, men har en rekke forskjellige utforminger.

Det er ingen tvil om at det er snakk om moter også i valg av gravsteiner. Det samme kan kanskje sies om skikken å sette lys på gravene, en vakker skikk, men i utgangspunktet unorsk. Levende lys og fakler på gravene juleaften og på årsdagen for dødsfallet har blitt en mote de siste årene. Familien møtes på kirkegården for å minnes den døde ved å legge ned blomster eller en krans og tenne lys. Lys på gravene en gammel katolsk kirkeskikk som kom til Norge omkring 1920 og i løpet av 30-årene spredte denne skikken seg til hele landet og fikk fotfeste i flere bygder og byer. I Oslo var motstanden stor blant kirkens menn, og i 1958 oppstod en åpen konflikt da kirkegårdsmyndighetene bestemte at portene til kirkegårdene skulle stenges tidlig på julekvelden, slik at ingen slapp inn med kranser og lys. Begrunnelsen var at de ville bevare kirkegårdsfreden. Den virkelige grunnen var muligens at de så på skikken som ukristelig eller katolsk. Etter hvert og særlig etter kong Olavs død hvor hundrevis av levende lys ble plassert foran slottet av vanlige folk, er lys på gravene blitt en akseptert skikk. Imidlertid er levende lys på vinterstid i åpen luft svært utsatt for vær og vind og kan lett blåse ut. Mange gikk etter hvert over til lykter med levende lys inni og i dag er det blitt svært vanlig med lykter fast montert på gravstøtten fra leverandør.

Litteratur

Bore, Einar. (2004). Gravskikker. I: *Arendal kirkegård. Et levende kulturminne* (s. 101-118). Arendal.

Den Norske kirke. (1994). *Gudstjenestebok for den Norske kirke*. [Oslo]: Verbum.

Gravferd. 2003. [Oslo]: Verbum.

Grimstad, Frank. (2001). *Håndbok for kirkelig fellesråd 2002-2005*. [Oslo]: Kirkens Arbeidsgiverorganisasjon i samarbeid med Kirkerådet.

Gustavsson, Anders. (2003). *Gravstenar i Norge och Sverige som symboler för känslor, tankar och idéer i vår egen tid. En tilltagande individualitet under 1990-talet?*. Oslo: Novus Forlag.

Hodne, Bjarne. (1985). Holdninger til døden. Et kulturhistorisk perspektiv. I: Reidun Ingebretsen og Sigrid Sandsberg (Red.). *Nær livets grense. Livstruende sykdom, sorg og død* (s.13-23). Oslo: Universitetsforlaget.

Hodne, Ørnulf. (1996). *Jul i Norge. Gamle og nye tradisjoner*. [Oslo]: Cappelen.

Kirke, utdannings- og forskningsdepartementet. (1999, 24. mars). *Graver med innhold som er svøpt i plast*. Lokalisert på World Wide Web 10. februar 2006.

<http://odin.dep.no/ufd/norsk/dok/regelverk/rundskriv/014005-991334/dok-bu.html>

Klingberg, Helge. (1992). *Kirkegårdens A B C*. (Utgitt av Landslaget for kirkegårdskultur). Drangedal: Landslaget.

Klingberg, Helge. (1997). *Kirkegårdsboka*. Stokke: Forsythia.

Kultur- og kirke departementet. (1996, 7. juni). *Lov om kirkegårder, kremasjon og gravferd (gravferdsloven)*. Lokalisert 10. februar 2006 på World Wide Web.
<http://www.lovdatab.no/all/nl-19960607-032.html>

Sturlason, Snorre. (1998). *Ynglinge-saga*. I: Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy (Red.), *Snorres kongesagaer* (s. 5-39). [Oslo]: Gyldendal.

Sverdrup, Georg. (1933). *Fra gravskikker til dødstro i nordisk bronsealder*. (Skrifter utgitt av Det norske videnskaps-akademi i Oslo. II.Hist.-filos. klasse; 1933:4). Oslo: Dybwad.

4. Noen forestillinger om døden

En personlig opplevelse

Første gang jeg bevisst opplevde at døden kom inn i mitt liv, var jeg 11 år. Det var min høyt elskede mormor som døde, 64 år gammel. Sammen med mine foreldre bodde jeg på morssektens hjemgård som var drevet av min onkel, og hvor mormor var kårkjerring. Jeg var meget glad i mormor. Hun var et varmt menneske og overhode for en familie som elsket henne. Hun var svært kristen og hadde påvirket meg i samme retning. Den sorgen jeg følte da hun døde, var sterkt blandet med tro på at vi engang skulle treffes igjen. Det gjorde helt sikkert sorgen mildere. Fra begravelsen husker jeg at vi barn lekte glade barneleker på gårdsplassen mens de voksne satt alvorstunge i bestestua og snakket sammen.

Neste gang jeg møtte døden, var jeg en voksen kvinne. Jeg var nesten 43 år da min far døde etter langvarig sykdom og mye smerter. Som barn hadde jeg vært nært knyttet til ham, men i ungdomsårene og voksen alder vokste vi fra hverandre. Hva årsakene var, er ikke godt å si, men jeg opplevde at vi var svært forskjellige og ikke forstod hverandre så godt. Jeg sørget over ham og fant det naturlig å gjøre opp status over forholdet til ham i nesten 43 år. Problemene vi hadde hatt fra ungdomstiden og utover var minst like mye mitt ansvar som hans.

Det som skjer på det ytre plan når et menneske dør i vårt samfunn, er sikkert ganske likt for de etterlatte. Den gang min mormor døde, var det ikke noe begravelsesbyrå i vårt bondesamfunn, og jeg vet ikke riktig hvordan det hele ble ordnet. Ganske visst var det faste rutiner den gang som nå.

Min far døde på Orkdal Sanitetsforenings Sjukehus i Orkdal, Sør-Trøndelag. Han var innlagt for hjerteinfarkt og han var allerede død da jeg kom til sykehuset. Jeg ble tilkalt og kom med tog fra Oslo og dessverre kom jeg et par timer for sent. Han døde ved sekstiden om morgenen. Jeg kom ved åttetiden. Jeg hadde mange selsomme opplevelser i forbindelse med hans død og begravelse.

Da jeg henvendte meg til sykehusets resepsjon og oppgav min fars navn og spurte etter avdelingen, fikk jeg i måten resepsjonisten svarte på den første forutanelse om at noe var galt. Oppe på avdelingen møtte jeg en kvinne som jeg antok var sykepleier. Jeg presenterte meg og spurte etter min far. Hun så litt underlig ut og svarte litt svevende. Min forutanelse fra resepsjonen ble forsterket og jeg spurte: "Er han død?" "I hvert fall døende", var svaret jeg fikk. "Fru Ruud sitter i stuen", sa hun videre. Min stakkars mor satt alene i stuen med et frokostbrett foran seg og var selvsagt både glad og lettet over at jeg var der. Hun var den som fortalte meg at han allerede var død.

Min mor spurte om jeg ville se ham. Til tross for mine 43 år hadde jeg aldri før sett en død person, men svarte selvsagt ja. Selv om det var litt skremmende for meg, følte jeg at dette var noe jeg måtte gjøre. Det ble ingen skremmende opplevelse. Han så fredfull og rolig ut, som om han sov en god søvn.

Siden han døde ved sekstiden om morgenen, går jeg ut fra at det måtte ta litt tid før folkene fra begravelsesbyrået ble tilkalt. Verken min mor eller jeg tilkalte dem, så jeg går ut fra at sykehuset gjorde det. Det var og er fremdeles bare ett begravelsesbyrå i bygda, så de tok det vel som selvfølge at det skulle tilkalles. Etter noen timer kom da representanten fra begravelsesbyrået. Med mild stemme kondolerte han oss og fortalte at min fars legeme allerede var brakt ned i bilen.

Jeg kunne ikke helt forstå hvordan han hadde klart å "lure" min far forbi oss uten at vi hadde sett det, og ble forklart at de hadde bestemte rutiner for å bringe avdøde forbi de pårørende uten at det skulle merkes. De pårørende skulle spares for den belastningen.

Fra Orkdal til mitt barndomshjem i Oppdal er det ca. 12 mil. Begravelsesbyråets kontor lå noen kilometer fra vårt hjem, og begravelsesagenten fortalte oss at han da ville kjøre begravelsebilen med avdøde til byrået og parkere og deretter kjøre oss hjem i sin egen bil. Dette for at vi ikke skulle vekke oppsikt i nabolaget ved å komme hjem i en begravelsebil.

Neste steg var besøk hjemme av prest og begravelsesagent for å bestemme innholdet i begravelsen og dødsannonse. Presten hadde en lang samtale med min mor. Min far hadde vært erklært ateist, men var hele livet medlem av statskirken, så det var aldri noen tvil om at han skulle få en kirkelig begravelse. Jeg blandet meg ikke inn i samtalen. Det eneste jeg bad presten om, var at han skulle unngå alt snakk om "dommen" i sin tale.

Når det gjaldt dødsannonsen, ville agenten absolutt at det skulle stå "sovnet stille inn", og i den situasjonen vi var i, lot vi det bli slik.

Selve begravelsen ble en verdig og vakker avslutning på min fars liv. Kirken var full av slekt, naboer og venner, og de som ville, ble med på en minnestund etterpå.

Den usynlige død

Alt som skjedde fra min far døde på sykehuset til begravelsen gikk ut på å gjøre tingene så lette som mulig for oss pårørende, dvs. det gjaldt å usynliggjøre døden mest mulig. Det vi opplevde, var at usynliggjøringen gjorde vondt. Når vi opplever å miste en vi har kjær, vil omgivelsenes reaksjon bety mye for oss og de aller fleste av oss setter pris på oppmerksomhet og omsorg. Mange, kanskje de fleste av oss, synes det er vanskelig å møte de pårørende etter et dødsfall. Vi har det greie ordet "kondolerer", men mange finner dette ordet litt kaldt og upersonlig. De fleste ønsker å vise deltakelse på en eller annen måte mens noen finner dette så vanskelig at de rømmer unna. Dette opplevde jeg også etter min fars død. Jeg opplevde at enkelte helt tydelig unngikk meg, faktisk gikk rett forbi og lot som de ikke så meg eller skyndte seg over på andre siden av veien.

Døden blir i noen tilfeller usynliggjort ved at sorgen usynliggjøres. Det gjelder hvis den som dør, er svært gammel, og det gjelder dødfødte. Jeg har snakket med folk som sier at de føler at de nesten ikke har lov å sørge når de mister en gammel mor eller far. Sorgen blir nærmest noe uanstendig. Det er da så naturlig at gamle mennesker dør! Foreldre, som mister et barn ved fødselen, føler også at deres sorg ikke tas på alvor. De kan da ikke sørge over et barn de aldri har kjent! Det glemmes at foreldrene, særlig moren, har blitt kjent med barnet gjennom flere måneders svangerskap.

Det vakte betydelig oppsikt da Rikstrygdeverket for noen år siden inkluderte sorgreaksjoner i tilstander som ikke defineres som sykdom og som dermed ikke gir rett til sykepenger. Selv om sorg heller ikke tidligere ble regnet som sykdom, var det ikke uvanlig at leger skrev ut noen dagers sykemelding i tilfeller hvor et menneske var nedbrutt av sorg etter å ha mistet en av sine nærmeste. Etter at de nye retningslinjene trådte i kraft, må en lege finne på en eller annen sykdom hvis han forstår at et menneske er så knust av sorg at han eller hun ikke orker å gå på jobb. Sorgen må forties eller bortforklares. Enda en måte å usynliggjøre døden på.

Alle som ser TV, møter døden på skjermen enten i form av mord, terroraksjoner, krig og naturkatastrofer, eller døden til kjente personer annonseres. På den måten er døden en del av tilværelsen hver eneste dag. Det gjør vanligvis ikke særlig inntrykk bortsett fra hvis en du kjenner eller har hørt om, er den som har vært utsatt for noe som har ført til døden. Da kan vi få en reaksjon og bli minnet om vår egen og våre nærmestes død. Men det er ubehagelig å bli minnet om disse tingene og vi skyver vekk tankene på dem. Døden blir ikke en naturlig del av livet slik andre viktige begivenheter gjør. Likevel vil vi alle før eller siden oppleve at en som

står oss nær, blir alvorlig syk og dør. Møtet med en døende er vanskelig. ”Alt for ofte behandles den døende som et umyndig barn”, sier Trond Berg Eriksen i boken *Den usynlige død og andre essays* (s. 66). Videre sier han at den døende blir snytt for sin egen død fordi han ikke får vite sannheten om den (Ibid.). Dette kan medføre at den døende blir alene med sin viten og dødsangst. Noen ganger er det også slik at den døende skjuler sannheten om sin egen tilstand for sine nærmeste for å skåne dem. I begge tilfeller blir døden en ensom ting.

En naturlig død

Vi hører ofte uttrykkene naturlig og unaturlig død. ”Naturlig” og ”unaturlig” brukes både om vår holdning til døden og om selve døds måten. Ofte blandes disse to tingene sammen og selvsagt henger de sammen. I alle kulturer og til alle tider har mennesker ønsket å tilbringe et langt og lykkelig liv sammen med sine kjære og få død en ”naturlig død”, mett av dage. Usikkerheten omkring og redselen for døden har alltid vært til stede i menneskenes liv. Selvsagt må det være slik. Ingen vet med sikkerhet hva som venter oss etter døden. Men frykten for døden kan gjøre livet svært tungt for mange.

Hva er så en ”naturlig død”? Utrykket brukes i flere forskjellige sammenhenger. I kriminalreportasjene brukes uttrykket når en antar at personen er død av sykdom og ikke er myrdet eller har tatt selvmord. Vi finner for eksempel overskrifter i avisene som ” Politiet bekrefter indirekte at obduksjonsrapporten konkluderer med at N.N. har dødd en naturlig død.” og ” Mann på hotellrom døde trolig en naturlig død.” Ingen har altså kludret med personen på noen måte. Hvorvidt personen har kludret med seg selv i betydning hjertestopp som resultat av mangeårig usunn livsførsel, har ikke betydning for hvorvidt døden kan anses for naturlig. Hvis hjertestansen skyldes en ikke planlagt overdose alkohol eller narkotika, betraktes også døden som naturlig. Døden er kun unaturlig hvis den skyldes en annen persons aktive medvirkning eller bevisst selvmord.

Å dø som resultat av langvarig sykdom eller alderdom, regner vi som naturlig. Ofte medfører langvarige sykdommer store smerter, og disse dempes i de fleste tilfeller med medikamenter. I forbindelse med avslutningen av livet for dødssyke pasienter med ulidelige smerter, har vi i vårt land hatt en langvarig diskusjon om hvorvidt det kan forsvares å hjelpe den dødssyke med å ende livet. Vi har en mengde betegnelser for dette med små nyanseforskjeller. I en artikkel i *Tidsskrift for Den norske lægeforening* tar legene Lars Johan Materstvedt og Stein Kaasa opp bruk av begrepene ”passiv” eller ”aktiv eutanasi”, ”terminal” eller ”palliativ sedering” og ”legeassistert selvmord” med utgangspunkt i den nederlandske erfaring og forståelse. Ordet ”*eutanasi*” kommer fra det greske *eu*, god, og *thanatos*; død. Rent bokstavelig betyr eutanasi en god eller lett død. Imidlertid brukes det om drap, også kalt barmhjertighetsdrap eller dødshjelp. På norsk er det vanlig å bruke betegnelsene aktiv og passiv dødshjelp. Aktiv dødshjelp kan defineres som en leges frivillige og tilsiktede drap av en person hvis lidelse er ”utålelig” og ”håpløs”, på personens frivillige, eksplisitte og gjentatte forespørsel (Materstvedt og Kaasa 2000). Dette skjer vanligvis gjennom intravenøs tilførsel av en dødelig dose av (forskjellige) hurtigvirkende medisiner. Poenget om frivillighet fra pasientens side samt at han er forespurt gjentatte ganger, er svært viktig. Med passiv eutanasi menes vanligvis å stoppe en behandling som på lang sikt betraktes som nytteløs, men som medfører at livet forkortes. Det vil si at døden har naturlige årsaker. Pasienten dør av den underliggende sykdommen og døden kan betraktes som naturlig. Synet på eutanasi har variert gjennom tidene, men i vår tid er aktiv eutanasi en kriminell handling i alle vestlige land unntatt Nederland. Selv om skillet mellom aktiv og passiv eutanasi er noenlunde klart juridisk sett, er det moralske aspektet ikke så klart. Skillet går mellom å drepe og la dø. Er det moralsk mer forsvarlig å stoppe behandlingen når en vet at livet helt avhenger av denne behandlingen enn det er å aktivt gå inn for å ende livet for å ende umenneskelige lidelser når en vet at det

likevel bare står om timer eller dager? Vi har hatt saker for retten som har satt fokus på nettopp dette dilemmaet.

En form for eutanasi er terminal sedering eller palliativ (lindrende) sedering. Det vil si at pasienten gis så store mengder medikamenter at han går inn i en tilnærmet bevisstløs tilstand, en slags hvilesøvn. Denne behandlingen kommer ikke i konflikt med norsk lov, men det forutsettes at den gis pasientens i livets absolutt slutfase samt at smertene er utholdelige. Statens helsetilsyn har uttalt seg om sedasjon i terminal fase ved kreftsykdom og slår fast at før behandlende lege treffer en slik beslutning, bør spørsmålet vurderes tverrfaglig med annet helsepersonell med erfaring på området og/eller med særlig kjennskap til den aktuelle pasienten samt at pasienten selv må gi sitt samtykke. Praksisen med palliativ sedering er svært omstridt, men brukes ofte som argument i diskusjonen for og imot aktiv eutanasi. Hvorvidt det kan kalles naturlig død å medisinerer pasienten slik at han dør i komatøs tilstand, kan diskuteres.

En annen form for hjelp til å avslutte livet er såkalt legeassistert selvmord. I likhet med aktiv eutanasi defineres det som en leges frivillige og tilsiktede hjelp/assistanse/samarbeid i forbindelse med selvmordet til en person hvis lidelse er "utålelig" og "håpløs", på personens frivillige, eksplisitte og gjentatte forespørsel om legens deltakelse. Dette gjøres vanligvis ved å klargjøre og levere til personen en dødelig dose av (forskjellige) medisiner som personen selv kan ta. I likhet med aktiv eutanasi er også legeassistert selvmord forbudt etter norsk lov

Naturlig død settes også ofte i motsetning til den vitenskapelige død. Døden er blitt fremmedgjort ved at den er vitenskapeliggjort, bl.a. ved at det er flere grader av "dødhets" som hjernedød, hjertedød og klinisk død. I vår tid gjelder i de fleste land hjernedød som kriterium for død mot hjertedød i tidligere tider. For at en person kan erklæres hjernedød, må det kunne konstateres full utslokning av hjernens funksjon. Både hjernens elektriske virksomhet og hjernens kretsløp må være opphørt. Å ha klare regler for når en kan erklære en person død, har bl.a. betydning for spørsmålet om organtransplantasjon. En pasient som får den kliniske diagnose hjernedød, kan holdes kunstig i live ved hjelp av respirator og hjerte-lungemaskin. Kunstig i live vil si at åndedrett og kretsløp kan holdes virksomme enten fordi pårørende ønsker det eller for at organdonasjon skal kunne skje innen kort tid. Først når maskinene frakobles, erklæres pasienten død og dødsattest kan skrives ut. Vi har altså gjort oss avhengige av teknologi for å avgjøre dødstidspunktet.

I en kommentar i Bergens Tidende 5. mars 2003 skriver nå avdøde Einar Førde om døden som tabuemne. Han sier på slutten av innlegget: "Omgir vi døden med tagnad, skaffar vi oss kollektiv dugløyse til å diskutere døden på ein meiningsfull måte med medmedmenneske eller til å oppføre oss skikkeleg mot dei som ikkje kan gøyme seg for døden: dei dødssjuke og dei sørgjande. Så kan vi kanskje også vone på ein renessanse for det gamle uttrykket "ein naturleg død". Slikt finst faktisk også i vårt overmåte moderne samfunn." Denne kommentaren fra en kjent kulturpersonlighet vakte ganske stor oppsikt og mange støttet ham i det han skriver om "ein naturleg død". Her brukes uttrykket "naturlig død" om vårt forhold til døden. Vi møter ofte forestillingen om at mennesker i tidligere tider hadde et mye mer naturlig forhold til døden enn vi har. Sosiologen Olaf Agedal mener at forestillingen om et naturlig forhold til døden som noe som engang var, og som det gjelder å finne tilbake til, er en avsporing. Det finnes ikke noe naturlig forhold til døden, mener han. Menneskets forhold til døden er og må være kulturbestemt. Døden var ikke mindre skremmende for mennesker i tidligere tider (Agedal, s. 10).

For de fleste av oss er døden lik slutten. Selv om 80-90% av den norske befolkning er medlemmer av Den norske kirke og kirkens offisielle syn er at det finnes et liv etter døden, er

det bare noen få som virkelig tror på en fortsettelse i en annen verden, i en annen form. Ingen kan med vitenskapelig sikkerhet vite noe om livet etter døden. En flora av bøker og artikler om nær-døden-opplevelser (NDO) forteller om dette fenomenet. Felles for disse opplevelsene er at personen hører at han er død. Så oppstår en høy summende eller syngende lyd og en lang, mørk tunnel. Han kan se sin egen kropp på avstand og følge med i det som skjer. Snart møter han andre, og en "skikkelse av lys" som viser ham et playback av hendelser fra hans liv og hjelper ham med å vurdere det. På noen punkter kommer han til en barriere og forstår at han må dra tilbake. Enda han nå føler både fryd, fred og kjærlighet drar han tilbake til kroppen og livet. Senere forsøker han å fortelle andre om dette, men de forstår ikke, og snart gir han opp. Men opplevelsen gjør et dypt inntrykk på ham, spesielt hans syn på livet etter dette (Moody, s. 27-31). Parapsykologisk forskning har vært og er opptatt av NDO, men vitenskapen for øvrig prøver å forklare fenomenet rasjonelt som et resultat av drømmer eller hallusinasjoner. I nyreligiøs sammenheng er fenomenet interessant i den grad man trekker religiøse og livssynsmessige konsekvenser av det som skjer. Opplevelsen kombineres ofte med troen på reinkarnasjon, idet man ved dette mener å ha beviset for at sjelen har en selvstendig eksistens løst fra kroppen.

En verdig død

Ved siden av og nært forbundet med uttrykket "naturlig død" hører vi også stadig uttrykket "en verdig død", gjerne i forbindelse med spørsmålet om retten til selv å kunne bestemme om når livet skal avsluttes. Nasjonalt formidlingssenter i geriatri har satt opp 12 punkter som de kaller "Prinsipper for en verdig død". Blant disse finner vi det å ha valgmuligheter og selv kunne bestemme hvor og når døden skal finne sted samt kunne komme med ønsker som en vet vil bli respektert. Smertelindring er også et viktig punkt. En verdig død er selvsagt mye mer enn selv å kunne bestemme når en vil dø og en stor grad av fravær av smerte. Omsorg, pleie, menneskelig nærhet har i høy grad å gjøre med om en får oppleve en verdig død. I de senere år har hospicetanken fått innpass i Norge. "Hospice" er et begrep som en møtte allerede i middelalderen. Det var et sted hvor reisende, pilegrimer, syke, sårende eller døende kunne finne ro, hvile og omsorg. Vi har i en litt annen betydning begrepet "hospits" i Norge. "Hospice" i vår betydning kan tilbakeføres til England for ca. 60 -70 år siden, hvor noen sykehus hadde egne hjem, egne avdelinger (hospice) for de uhelbredelig syke. Hospice ble et hjem for dem som trengte det mest før den siste reisen vi mennesker kan legge ut på. I 1967 ble et eget hospice åpnet i London, St. Christophers Hospice. Fremdeles står dette som det store forbildet på hvordan de mest alvorlig syke kan bli møtt med respekt og kompetent hjelp. I dag brukes hospice om steder hvor døende kan få den siste omsorg og hjelp.

Hospicebegrepet har først og fremst vært knyttet til behandling av kreftpasienter i siste fase av livet. Mange har store smerter. Mange plages av andre symptomer som kvalme, pustenød, svakhet, appetittmangel og dramatisk reduksjon av almenntilstanden. Angst, fortvilelse, ensomhet og depresjon er vanlig. Ofte opptrer hospice sammen med palliativ sedering, idet lindrende behandling er viktigere enn å bekjempe sykdommen. Hospice går på kvalitet mer enn kvantitet. I hospicebegrepet inngår også at familien så vel som profesjonelle hjelpere trekkes inn i behandlingsprosessen. De kan bidra til at nød, ensomhet og omsorgssvikt kan endres til kjærlighet, nærhet og omsorg. Det at de pårørende er tilstede i den siste fasen og kan forberede seg på sorgen, har stor betydning både for dem og den som er i ferd med å dø. "Flukt fra døden når den er nær forestående medfører unødige stort fravær fra livet, og ofte unødige stor lidelse for pasient og pårørende. Denne flukten, - som er så kjennetegnende for vår kultur, forhindrer at de levende, den døende og de pårørende, får anledning til å legge armene rundt hverandre, til å le og gråte, til åpne samtaler og til å ta farvel. Denne flukten fører også til at dødsprosessen ofte forlenges gjennom heroisk medisinsk innsats - når den døende trenger en anledning til å dø." (Husebø 2003).

Argumentene i favør av aktiv dødshjelp går vanligvis på at den døende må få slippe så store smerter. I Nederland har man i mange år praktisert aktiv dødshjelp selv om det ble formelt legalisert først i 2001. I begynnelsen ble denne tillatelsen omgitt med en rekke begrensinger. I 1990 var befolkningen i Nederland 15 millioner. Den såkalte R Emmelink-rapporten fra 1991 viste at i 1990 ble det utført 2300 tilfeller av ønsket eutanasi, 400 tilfeller av legeassistert selvmord. 1040 personer fikk avkortet sitt liv uten å ha bedt om det. Rapporten konkluderte med at systemet etter hvert hadde blitt mindre restriktivt og at aktiv dødshjelp ble anvendt på depressive pasienter og på funksjonshemmede. Rapporten viste at bare 5 prosent oppgav fysisk smerte som grunn til at de ønsket aktiv dødshjelp, 35 prosent opplyste at en hovedårsak til deres ønske var frykten for å "ligge andre til last". Hele 60 prosent oppgav "tap av verdighet" som en annen hovedårsak til å ønske seg ut av livet. Dette utgjør hele 3200 tilfeller i året. Ifølge den samme rapporten får hvert år ca. 1000 pasienter avkortet sitt liv uten å ha bedt om det. Det vil si at 3-4 prosent av de døende får aktiv dødshjelp.

Døden som søvn

Tirsdag er den dag i uka da det er flest dødsannonser i Aftenposten. Lørdag og søndag er det vanligvis få eller ingen dødsannonser, så tirsdag blir en slags oppsamlingsdag. En tilfeldig tirsdag fant jeg 48 dødsannonser. Av disse hadde 23 annonser teksten "sovnet stille inn". De fleste av disse gjaldt mennesker i 70-90 årsalderen. Det fremgikk av teksten at de yngre som fikk denne teksten, var døde etter lengre tids sykdom. Mer systematiske undersøkelser viser at bruken av verb med stammen <sov> er det som mest er brukt som alternativ til <dø>. Det er registrert en stigning i bruken av søvn-metaforen fra ca. 5% til 17% fra 1875 til 1950 og deretter et sprang til ca. 40% i 1975 og til ca. 45% i 1998 (Wiggen, s. 46).

Min far døde for mer enn 20 år siden. Han døde av hjerteinfarkt og døden inntraff mens sykehuspersonalet var i full gang med hjertemassasje. Min mor har den dag i dag ikke helt kommet over at vi mer eller mindre ble manipulert av begravellesbyrået til å skrive "sovnet stille inn" i dødsannonser. Som min mor sier, han døde kjempende. Jeg spurte en begravellesagent om det var vanlig at byråer mer eller mindre bestemte hva som skulle stå i annonsen. Han sa at det helt klart har skjedd en utvikling der de siste årene. De pårørende blir i langt større grad enn før tatt med på råd når det gjelder alle ting i forbindelsen med begravellesen eller bisettelsen. Hvilken metafor som velges til dødsannonser, har helt sikkert å gjøre med hvilken måte døden har skjedd på. Vi ser ofte i dødsannonser og i tale rundt døden, metaforer som "gått bort", "sovnet stille inne", "gått ut av tiden", men også "døde brått", "døde plutselig og uventet", "ble revet bort" og endog "valgte å forlate oss". Selv de gamle egyptere brukte metaforer som "å reise bort", "å forenes med jorden" eller "å være hjertetrett" for å uttrykke døden.

Søvn som metafor for døden er gammel i vår kultur. I beretningen om at Jesus vekker Lasarus opp fra de døde sier han: "Dette talte han; og deretter sier han til dem: Lasarus, vår venn, er sovnet inn; men jeg går for å vekke ham. Disiplene sa da til ham; Herre! Er han sovnet inn, da blir han frisk igjen. Jesus hadde talt om hans død; men de tenkte at han talte om alminnelig søvn. Da sa Jesus rent ut til dem: Lasarus er død." (Joh 11:11-14). Det at Jesus her mener død når han sier at Lasarus har sovnet inn, tolkes vanligvis som at døden er noe midlertidig. En dag skal oppstandelsen skje. I gresk mytologi er gudene Hypnos (søvn) og Thanatos (død) tvillinger. Sokrates sammenligner døden med en drømmeløs søvn i Platons dialog *Apologien*. Talløse eksempler kunne nevnes fra religion og mytologi i tidligere tider, men det er tvilsomt om den moderne bruken av søvn som metafor for død, har noen sammenheng med denne bruken. Det er heller ikke sannsynlig at folk velger denne metaforen ut fra en bevisst tanke om at døden er som en søvn. Heller er det antydning om hvordan selve dødsøyeblikket var og kanskje også ut fra en angst for å bruke ordet død. Ifølge de begravellesagenter jeg har snakket med, er det ikke lenger noen påvirkning fra byråenes side til å bruke søvnmetaforen.

Men mange finner <dø(d)> ”for hardt” og velger derfor ord som vekker behageligere eller mindre opprivende assosiasjoner. ”Å sovne og sove er foreteelser de fleste har et trygt og godt forhold til i sine liv. De innebærer hvile fra strev, smerte, bekymringer og lignende og orda har derfor i regelen positive konnotasjoner.” (Wiggen, s 56).

Døden som tabu

En hører ofte at døden er tabu. Ordet ”tabu” stammer opprinnelig fra Tonga i Polynesia hvor tabu hadde sammenheng med makt eller kraft. Mennesker eller gjenstander som hadde denne kraften var tabu og skulle ikke røres og deres navn ikke nevnes. I vår tid brukes ordet om ting det ikke bør snakkes om og som er forbundet med skam og redsel, kanskje også avsky. Ikke fordi det er forbudt å snakke om dem, men fordi det er ubehagelig og imot konvensjonene. Seksualitet og død er områder som er mer eller mindre tabubelagte i vår kultur. Jeg spurte en begravellesagent som har vært i tjeneste i 24 år, om han gjennom sitt arbeid hadde fått inntrykk av at døden er mer tabu nå enn for tjue år siden. Han svarte at hans inntrykk var at synet på døden er blitt mer åpent de siste 10 årene og gav noen grunner for det. En periode så en ofte i dødsannonsene setninger som ”Ingen blomster til hjemmet”, ”Ingen kondolanser ved graven” eller ”Begravelsen har funnet sted i stillhet.” Begravellesagenten mente at etter den tiden hvor dødsfall for det meste hadde foregått hjemme og åpen kiste hadde vært vanlig, kom det en periode hvor folk ønsket en seremoni i stillhet. Døden ble mer privat. I dag legger vi igjen mer vekt på å delta i sorgprosessen, se den avdøde og la barna få være med. Barn lager av og til tegninger som de legger i kisten. Åpen kiste har også blitt mer vanlig igjen. Han forteller at han vært med på seremonier med åpen kiste for skoleelever i tilfeller hvor de har mistet en medelev. Når det gjelder død på aldershem og sykehjem, hadde en tidligere kjølerom på disse institusjonene. De nye sykehjemmene som bygges, har ikke kjølerom ut fra den tankegang at dødsfall skjer naturlig også på en institusjon. Det er blitt mer og mer vanlig at byrået kommer med kisten til institusjonen, at den døde legges i kiste på rommet og at familie og betjening får anledning til å se den døde før kisten blir båret ut. Tidligere måtte de komme på kvelds- og nattetid mens de andre pasientene sov for på den måten gjøre dette så anonymt som mulig og for at de andre gamle og syke på institusjonen ikke skulle se at nå hadde det skjedd enda et dødsfall. Noen mener at dette har gått litt for langt i enkelte tilfeller hvor åpen kiste er satt i fellesrom på institusjonen Ikke alle er så glad for det. Men trenden er større åpenhet på institusjonen.

Andre faktorer er at det er kommet mange bøker om emnet, og man tar opp det med død og forhold til døden helt ned på barnehagestadiet. Begravellesbyråer har i de senere år deltatt aktivt i konfirmasjonsundervisningen. Det foregår ren undervisning enten på krematoriet eller menighetshuset hvor byråene forteller om det de driver med. Det arrangeres også besøk av konfirmantene på gravlundene.

Når det gjelder stell og vask av avdøde, var det hjemmenes oppgave før begravellesbyråenes tid. I bygdesamfunn var det ofte faste personer, som oftest kvinner, som ble tilkalt for å hjelpe til med stellet. I dag tilbyr enkelte sykehus pårørende å delta i stellet av den døde, og det er flere enn før som tar imot tilbudet. Det er fortsatt først og fremst byråenes oppgave. Imidlertid skjer det oftere enn før at pårørende blir med i den siste delen av stellet, for eksempel når det gjelder stell av hår. Som begravellesagenten sa: ”Vi vet ikke hvordan mor hadde håret, men det vet barna veldig godt”. En annen endring som er skjedd er at avdøde i langt større grad enn før bruker eget tøy. Det kan være privat tøy som det pentøyet avdøde var mest glad i, joggedress eller annet fritidstøy. Ellers brukes en såkalt likskjorte som er åpen i ryggen, slik at den er lett å ta på. Sminking av den døde forekommer sjelden. Når det forekommer, er det vanligvis for å dekke skader eller dempe blåmerker. Full sminking av den type som er vanlig i bl.a. USA er ikke vanlig i Norge.

Etter andre verdenskrig var det en periode hvor en prøvde å holde barn borte fra begravelser. Likedan var det forbudt for barn å besøke pasienter på sykehusene. Nå har det på en måte snudd igjen slik at barn er mer delaktige. For ikke lenge siden opplevde jeg at en venninne fra ungdommen døde. Da hun døde på sykehuset, hadde hun alle barna samt barnebarn ned til fem-seksårsalderen rundt seg. I begravelsen løp barna rundt og lekte uten at noen hysjet på dem. Tvert imot hadde jeg inntrykk av at de voksne syntes det var et fint innslag som viste sammenhengen i et livsløp. Da en tante av meg døde for et par år siden, var en del av de mindreårige barnebarna med til kapellet for å ta farvel med den døde. Dette fordi de ville det selv. Noe slikt var utenkelig i min barndom i årene etter krigen. Etter en periode hvor barn helst skulle skånes fra alt som hadde med død og begravelse å gjøre, har jeg i likhet med begravelsesagenten jeg snakket med, inntrykk av at barn nå er mer delaktig. Jeg tror også at dette oppleves som positivt både av barna og de voksne.

I møte med våre nærmestes død og i tanke om vår egen død har de fleste av oss stor angst. I motsetning til dyrene har vi mennesker en bevissthet om andres og vår egen død. Og vi er redde. Døden er en ukjent fiende. På grunn av redselen for døden og det ukjente har vel døden alltid vært tabubelagt. ”En idyllisering av fortidens skikk og bruk kan lett føre til overskygging av at vi også i kildene fra et par-tre generasjoner tilbake ikke sjelden støter på angst og redsel for dødsfall. Det er ingen grunn til å tvile på at frykten for døden var like stor den gang som nå. En stor forskjell ligger i at før var man tvunget til en bevisst holdning til døden som fenomen, fordi man som del av et nært miljø ikke kunne slippe unna krav til aktiv deltakelse i forbindelse med et dødsfall”, sier Bjarne Hodne i en artikkel. (Hodne s. 20).

Selv om døden er aldri så mye tabu og aldri så mye forsøkes usynliggjort, kommer den igjen og igjen. Kanskje burde vi tenke mer som den greske filosofen Epikur fra Samos (ca. 341-271 f.Kr.). ”Vi trenger ikke å være redd for døden”, sa Epikur. ”Døden vedkommer oss ikke, for så lenge vi er til, er ikke døden her, og når døden kommer, er ikke vi mer til”.

Litteratur

Eriksen, Trond Berg. (1990). Den usynlige død og andre essays (2. oppl.). Oslo: Universitetsforlaget.

Hodne, Bjarne. (1985).13-23. Holdninger til døden. Et kulturhistorisk perspektiv. I: Reidun Ingebretsen og Sigurd Sandsberg (Red.), Nær livets grense. Livstruende sykdom, sorg og død. Oslo: Universitetsforlaget.

Husebø, Stein. (2003). 30. mars. Aktiv dødshjelp - en krenkelse? Dagbladet.

Kuhse, Helga. (1991). s. 294-302. Euthanasia. I: Peter Singer (ed.), A Companion to Ethics. Oxford: Blackwell.

Materstvedt, Lars Johan og Stein Kaasa. (2000.). s.1763-8. Er terminal sedering aktiv dødshjelp? Tidsskrift for Den norske lægeforening 120.

Moody, Raymond A. (1976). Life after life. The investigation of a phenomenon – survival of bodily death. Harrisburg, Pa. : Stackpole Books.

The Rimmelink Report. The Lancet, Vol. 338, 9/14/91: 669-674

Rikstrykdeverkets retningslinjer til leger om utstedelse av sykmeldingsattest og Veiledning til leger om legeerklæring ved arbeidsuførhet

Wiggen, Geirr. (2000). Quando corpus morietur- .... Dødsannonser i Norge gjennom det 20. hundreåret: Et bidrag til norsk språk- og mentalitetshistorie med internasjonalt utblikk. Oslo: Novus forlag.

Agedal, Olaf. (1994). s.9-20. Døden på norsk. I: Olaf Agedal (Red.), Døden på norsk. Oslo: Ad Notam Gyldendal

Illustrasjoner

*Gravstøtter leveres i den senere tid ofte med lykter fast påmontert.
(Bilde fra katalogen til Nergård Steinindustri)*

Mens ektefeller i tidligere tider fikk navnene inngravert under hverandre, er det i den senere tid mer vanlig at de får en slags dobbeltstøtte hvor navnene står på hver side av en blomst eller annet symbol. (Bilde fra katalogen til Nergård Steinindustri)

Mange foretrekker den tradisjonelle gravstøtten med tittel og navn, kors og en inskripsjon. (Bilde fra katalogen til Nergård Steinindustri)

*Det er rik variasjon når det gjelder fasong og steinsorter på nyere gravstøtter.
(Bilde fra katalogen til Nergård Steinindustri)*

*Gravstøtter i form av hjerter brukes svært ofte til barn.
(Bilde fra katalogen til Nergård Steinindustri)*

Gravminne i naturstein ble valgt på graven til dikteren Kristofer Uppdal. Graven ligger på Oppdal kirkegård.

Tre generasjoner. Familiegrav på Oppdal kirkegård.

Vakkert ornament på baksiden av en gravstøtte av jern fra slutten av 1800-tallet. Fra Oppdal kirkegård.

Utsnitt fra den nye delen av Oppdal kirkegård.

Gravstøtten til Hells Angel-medlem Trond Malmo som døde i en motorsykkelulykke i 2002. Støtten ble fjernet fra Lademoen kirkegård i Trondheim etter vedtak i bispedømmerådet. Bruken av dødninghode med vinge, som er et Hells Angel-symbol, ble for sterk kost og vurdert som usømmelig og i strid med gravferdsloven.